

esély

2008/6

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Robert Castel:** A hátrányos megkülönböztetés III.
33 **Jill C. Humphrey:** Az Új Baloldal és a szociális szolgáltatások szabályozási reformja

MAGYAR VALÓSÁG

- 51 **Takács Judit:** „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...” Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban

CIVIL VILÁG

- 74 **Kuti Éva:** Az első tíz év. A nonprofit szervezetek 1%-os támogatása az adatok tükrében

DOKUMENTUM

- 105 **Nőtt a szélsőségesek társadalmi hatása. Összefoglaló a Political Capital Institute Magyar Antirasszista Alapítvány megbízásából készített, Látlelet 2008 című tanulmányáról**

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

- 112 **Kocsis Attila:** Társadalombiztosítás Európában és a jóléti állam néhány aktuális kérdése
115 **Varga Attila:** Étvágygerjesztő falatok
122 Abstracts
124 Contents

ROBERT CASTEL

A hátrányos megkülönböztetés III.*

ÖTÖDIK FEJEZET

Állampolgárok vagy „honosított” belföldiek?

Ne éljünk azzal a leegyszerűsítéssel, hogy a külvárosokat *eleve* olyan elkülönült településrészeknek lássuk, amelyeket máshonnan kirekesztett tömegek népesítenek be. Akkor is el kell ismernünk – ha akarjuk, ha nem –, hogy társadalmunkban egyre inkább működő félben van egy olyan elkülönítési folyamat, amely egyre csak növeli az „etnikai” eredetű lakosság-csoportokat, a francia társadalom fönnyaradó részétől elválasztó távolságot. Lehet, hogy mostanra eljött az ideje annak, hogy elkezdjünk „kirekesztettekről” beszélni – azzal a feltétellel, hogy tisztában vagyunk vele: ezeknek az embereknek a kirekesztése *belülről jön*. Amivel azt akarom mondani, hogy az őket sújtó kirekesztés a tudomásul nem vétel, az el nem ismerés, a hátrányos megkülönböztetés olyan mechanizmusainak terméke, amelyek a republikánus modell torz, félreértett – így a szándékolt hatás ellenkezőjére jutó – alkalmazásából táplálkoznak. A fennen hangoztatott, kinyilatkoztatásszerű, de a különbségekre érzéketlennek mutató univerzalizmus a valóságban ahhoz vezetett, hogy az etnikai különbségek stigmává váltak, bezárták az etnikumokat a saját partikularitásukba. Ennek nem lehetett más eredménye, mint az, hogy amikor azzal kellett szembesülniük, hogy számukra megalázó vonásokkal ruházzák fel őket, úgy érezték, csapdába kerültek, megdühödtek és föllázadtak ez ellen.

A 2005-ös év eseményei és a külvárosok problematikája egy olyan önvallató szemlélet kereteibe ágyazódik bele, melynek kritikai éle évek óta egyre élesebb. Az uralom és az alávetés más formáit keresi a francia társadalomban. Azokat, amelyek a gyarmatosító történelmi múlt örökségként meghatározzák, hogy miként is kezelik azokat a népességcsoportokat, amelyek a valaha francia uralom alá került régiókból érkeztek az anyaországba. Így aztán ezen etnikai kisebbségek képviselőinek egyre nagyobb hányada gondolja úgy, hogy elérkezett az idő frontálisan szembefordulniuk társadalmukkal, s föltenniük a kérdést: igaz-e, hogy bizonyos állampolgárokat úgy kezelnek *a haza határain belül*, mintha „a Francia Köztársaság honosított lakói” lennének csak, vagyis másodrendűek? Hogyan jutottunk el odáig, hogy az a kérdés: hogyan is integrálódjanak a társadalomba a bevándoroltak utód-nemzedékei, ma egy olyan prob-

* Robert Castel: La discrimination négative. © Edition du Seuil, Paris 2007. A tanulmány befejező része, a korábbi részeket az előző két számunkban közöltük (*a szerk.*).

lematika keretein belül fogalmazódik meg, mely nyíltan és kendőzetlenül hivatkozik érvként az etnikai hovatartozásra? Számíthatunk-e vajon a republikánus modell olyan újrafogalmazására, az állampolgáriság fogalmának olyan kiterjesztésére, amely emezekből kiindulva képes megteremteni egy etnikailag sokszínű és sokféle kultúrájú tömeget társadalommá, *egységbe* kovácsolni képes szervezőelveket?

A veszélyek sokasodása

Lehet, hogy a francia társadalom és politikai elitje az 1980-as évek elején elszalasztott egy kedvezőnek mutatkozó alkalmat. Valéry Giscard d'Estaing hét évére az a törekvés nyomta rá bélyegét (már 1974-gyel kezdődően), hogy lezárják a francia államhatárokat azon bevándorlók tömegei előtt, akik azért jöttek, hogy munkát találjanak maguknak; hogy lefékezzék és visszaszorítsák a családegyesítési okokból zajló bevándorlást; hogy a már betelepült munkavállalókat arra ösztönözzék: igyekezzenek visszatelepíteni szülőföldjükre. (Ilyen ösztönző a „betelepültek zsozsója” avagy „Stoleru-millió” – arról a miniszterről elnevezve, aki 1977-ben 10 ezer frank támogatást ígért minden önszántából visszatelepülőnek.) Az 1980-ban érvénybe lépő „Bonnet-törvény” megnehezíti az idegenek tartózkodási engedélyhez jutásának feltételeit, s egyre sokasodnak az erőszak alkalmazásától sem visszariadó, „izomból” végrehajtott kitelepítések. Ezek az intézkedések, rendelkezések több ezer személyt érintenek személyesen, köztük is elsősorban – és kiemelten – azokat a fiatalokat, akiket kisebb kihágások miatt marasztalnak el (ezt az „árukapcsolást” fogják majd a „kettős büntetés” névvel illetni). Az összefüggéseknek ebben a rendszerében aztán markánsabbá lesznek majd a rendőrséggel való konfliktusok, illetve feszültebbé válik az „őshonos” lakossággal, elsősorban a kisemberekkel való viszony, emezek ugyanis egyre inkább a bevándoroltakat tekintik felelősnek a munkalehetőségek érezhető hiányáért (a munkanélküliek létszáma *egymillió*s határának átlépésére 1976-ban kerül sor). Szaporodnak a rendőrségi túlkapások és a rasszista alapú bűncselekmények. Már az 1981-es „hosszú, forró nyarat” megelőzően is gyakorivá válnak a külvárosokban a rendőrséggel való összecsapások (különösen Lyon külvárosaiban), és egyre gyakrabban jelennek meg a sajtóban olyan írások, melyeknek témája a szürkés betontömbök által közrefogott vad világ, melyet – természetesen maghrebi eredetű – aszociális primitív hordák tartanak uralmuk alatt.¹

François Mitterrand elnökké választását 1981. május 10-én azonban ujjongó lelkesedéssel fogadják azok az elkötelezett fiatalok, akik azt remélik, hogy mostantól majd alapvető változások következnek.² Az elnöki program azt ígérte, hogy visszavonják a repatriálási törvényeket, illetve hogy a bevándoroltak megkapják a jogot a helyhatósági választásokon való részvételre. Nicole Questiaux (az első, szocialista vezetésű baloldali

¹ E vonatkozásrendszer pontos leírásához lásd C. Bachman és N. Le Guennec, id. mű, különösen a 37. fejezet: „Aux racines des violences banlieusardes”.

² Lásd Adil Jazouli: *L'action collective des jeunes Maghrébins en France*, Paris, L'Harmattan, 1986.

kormányban a nemzeti szolidaritás miniszterének tisztét tölti be) 1981. június 17-én a következőket nyilatkozta: „Szolidaritás mindenkivel! Franciákkal és bevándoroltakkal, megkülönböztetés nélkül, a harmadik világból jöttekkel is! Ez legyen a jelszavunk, s ez legyen tetteink irányítója!”³ A kormány olyan intézkedéseket hoz, amelyek a bevándoroltak helyzetének javítását célozzák. Rugalmasabban alkalmazzák a Bonnet-törvényt, sor kerül az illegálisan bevándoroltak helyzetének tömeges rendezésére, a bevándoroltak megkapják a jogot arra, hogy előzetes engedélyhez folyamodás nélkül hozhassanak létre egyesületeket... Egyre több egyesület létesül, amelyekben javarészt fiatalok, a bevándoroltak leszármazottai tömörülnek. A kormányzó baloldal egész „eszköztárát” teremti meg azoknak az intézkedéseknek, amelyek a pozitív megkülönböztetés mechanizmusait próbálják meg életre hívni (ha ekkoriban még nem így hívják is őket). Ezek nem kizárólag a bevándoroltak gyerekeit veszik célba, de elsősorban ők a kedvezményezettek. Így jönnek létre a Bertrand Schwartz-jelentés nyomán a munkahely-keresésben segítő helyi kirendeltségek (1981), az „iskoláztatás terén prioritást élvező körzetek” (1981), a „lakónegyedek szociális felfuttatása”-programok (1983), az „érzékeny övezetekben” létrehozott bűnmegelőzési tanácsok (1983), az ugyancsak 1983-ban indult „Külváros '89 hadművelet” (melynek célja az volt, hogy a külvárosok ugyanolyan szépek legyenek, mint a városmagok).⁴ Ezek az intézkedések, papíron legalábbis, eredetiek és magukkal ragadóak. Szemlátomást rendelkeznek azzal az előnnyel, hogy magán a terepen folytatott munkájuk révén (azokban a lakónegyedekben és iskolákban folytatják tevékenységüket, ahol a bevándorló-ivadékok létszámukban erősen túlreprezentáltak, de mégsem jelentenek kizárólagos célnépességet) közvetlenül veszik fel a harcot a megkülönböztetések megnyilvánulásaiival szemben.

Az eseményeknek ebben a sorozatában az 1983 őszi „Menetelés az egyenlőségért és a rasszizmus ellen” (*Marche pour l'égalité et contre le racisme*) emblematikus jelentőségűvé válik. Mint az elnevezés is mutatja, két célt tűzött ki maga elé: militáns nyíltsággal kívánt rámutatni arra, hogy a rasszizmus éledése üszkös seb a francia társadalom testén, s megerősíteni annak az elvnek az érvényességét, melynek értelmében az

³ Idézi Patrick Weil: *La France et ses étrangers* [1991], Paris, Gallimard, Folio, 2004, 194. old.

⁴ Az intézkedésekkel kapcsolatban rendkívül bőséges hivatalos-adminisztrációs leírás, illetve szociológiai elemzés halmozódott fel. Aki egységes és átfogó beszámolót keresne róluk, olyant, ami keletkezésük kontextusába illesztve tárgyalja ezeket az intézkedéseket, az haszonnal forgathatja C. Bachman és N. Le Guennec már hivatkozott munkáját (id. mű, 41. fejezet: „La multiplication des dispositifs”).

TANULMÁNYOK

egyenlőség jog szerint megilleti azokat a magukat *beurnek** nevező fiatalokat, akik identitásukban franciák, és megkövetelik, hogy annak ellenére is franciaként bánjanak velük, hogy leszármazásvonaluk nem azonos a „tősgyökeres franciákéval”. A fiatal *beur*ök „menete” 1983. október 15-én indult Marseille-ből, szerény létszámmal, de december 3-án az úticélul kijelölt párizsi Place de la Bastille-ra már több tízezres tömeg érkezik. Többségükben fiatal *beur*ökről van szó, de nagyon sok és nagyon sokféle ember csatlakozik hozzájuk: egyesületi aktivisták, gimnazisták, egyetemisták, munkanélküliek, hétköznapi kisemberek és – a vége felé – már a politikai pártok képviselői is. A Menetelésnek óriási visszhangja támad. A közvélemény egyértelmű nyíltsággal emeli föl szavát a bevándoroltak gyermekeinek stigmatizálása és az őket sújtó rasszizmus ellen, s ugyanígy reagál a média is. A menet résztvevőiből alakult küldöttséget maga a köztársasági elnök is fogadja az Élysée-palotában, s ott, többek között, egy, a külföldi munkavállalók számára tízéves tartózkodási engedélyt biztosító igazolványra tesz ígéretet. Az időszak egyik ismert aktivistája így idézi fel, hogyan élték meg a népünnepélyek hangulatára emlékeztető eufóriát: „Még ma is tisztán emlékszem arra, milyen lenyűgöző volt a lendület, mely magával ragadta mindannyiunkat. Tisztán és világosan láttuk, hogy történelmi pillanatokot élünk. Szilárdan hittük: most végre leszámoltunk a rasszizmussal és kirekesztéssel. Biztosra vetjük: egy »mozgalom« születésének vagyunk tanúi, amely megállíthatatlanul terjedni, erősödni fog.”⁵

Ezek a fiatalok már egy olyan generációt képviselnek, amely felhagy a „hazatérésben” való reménykedéssel, amelyben apáik – ha ambivalensen is, de – igazából hittek. Franciának érzik magukat, és tudják, hogy életüket Franciaországban fogják leélni. A baloldal – a kormányzati hatalomban is, de főleg a „vörös külvárosokban”, ahol képviselőinek többsége található – szentül hiszi, hogy létezhetnek más magatartásmódok is, olyanok, amelyek ezeket a fiatalokat polgártársaikkal azonos módon kezelik. E magatartásoknak a kialakításában látják a szocialista jelszó („Változtassuk meg az életet!”) konkrét megvalósítását. Gombamód sokasodnak ebben az időszakban az esélyegyenlőség megteremtése mellett síkra szálló egyesületek. Minden arról tanúskodik, hogy ezeknek a fiataloknak föltett szándékuk aktívan bekapcsolódni a francia társadalmi és

* *Beur* (nőnemben *beurette*). A szó a francia argó egyik sajátos változatának a *verlannak* a szüleménye, amely, mint neve is mutatja (*verlan-l'envers*) úgy képez szavakat a „normál” nyelv szavaiból, hogy a betűk vagy szótagok sorrendjét megcseréli. A szó a nyolcvanas években jött létre az *arabe* szóból. Azokat az észak-afrikai eredetű fiatalokat jelöli, akiknek szülei túlnyomórészt Algériában, Tuniszban vagy Marokkóban születtek, ők maguk azonban már Franciaországban.

A szót kitaláló fiatalok önértelmezése szerint a *beur* nem egyszerűen arab etnikai származásra utal, hanem egy kettős kulturális identitásra, abban az értelemben, hogy valaki arab is és francia is, tehát mindkét kultúrába beletartozik. Ugyancsak beletartozik a szó jelentéstartalmába, hogy egyértelmű osztály-hovatartozásra utal. A *beur* alapvetően a lepusztult külvárosokban lakó, többnyire munkanélküli szub-proletariátus fiataljait jelöli. (A hasonló etnikai eredetű középosztályi személyekre a *bourgeoisie* kifejezést szokták alkalmazni.) (A ford.)

⁵ Saïd Bouamama: *Dix ans de marche des beurs. Chronique d'un mouvement avorté*, Paris, Desclée de Brouwer, 1994, 17. old.

politikai életbe. A mozgalomban részt vevők között nagyon sok a lány. Ők elszakadnak a szüleik szülőföldjén érvényes merev családi és vallási hagyományoktól, belevetik magukat az egyesületi életbe és az iskolai tanulmányaikba. A *beurette*-ek érdemeit és iskolai teljesítményét nem is mulasztják el értékelni – legalábbis a tanáraik.⁶

Mindezek alapján a nyolcvanas évek elején nem tűnt elképzelhetetlennek, hogy a francia társadalom késznek mutatkozik majd e fiatalok generációjának befogadására. Mindenesetre e fiatalok túlnyomó többsége erősen kívánt hinni ebben, és maradéktalanul részt kívánt venni a civil társadalom és a politika életében. Ez az újfajta hozzáállás lehetővé lát-szott tenni, hogy túlléphessünk a gyarmati időszak és a függetlenségi háborúk rossz emlékein, a munkát kereső nyomorult bevándorlókkal szemben érzett megvetésen, és neki lehessen látni annak, hogy legalább gyermekeik számára biztosítsuk az egyenlő bánásmód érvényesítésének feltételeit. Miért is ne lehetne ugyanúgy véget vetni az észak-afrikai származásúakat sújtó fájdalomknak és megpróbáltatásoknak? Ahogyan korábban is sikerült ezeknek véget vetni a Belgiumból, Lengyelországból, Olaszországból, Spanyolországból és Portugáliából az országba tóduló bevándorlók esetében, akik bizony kezdetben ugyancsak beleütköztek, még hozzá keményen, az idegengyűlölet megnyilvánulásaiba. Egy szép utópia látszott megvalósulni, amelyhez háttérzenéül Charles Trenet „Douce France” című szonójának a sokatmondó *Carte de séjour* [Tartózkodási engedély] nevű lyoni együttes által játszott változata szolgált.⁷

Vajon tényleges lehetőségekről volt-e szó akkoriban, vagy olyan illúziókról, melyek eleve túlzottan naivak voltak, hogysem hinni lehessen bennük? Ezt így utólag nehéz eldönteni. A nyolcvanas évek elején valóban kirajzolódni látszottak egy újfajta stratégia körvonalai. Ezzel együtt nehezen lenne kétségbe vonható, hogy a helyzet már akkor is „meg volt terhelve” azokkal a súlyos és mélyreható tendenciákkal, amelyekből következtetni lehetett arra, hogy ezek a fiatalok előbb-utóbb kiszorulnak a margóra. A gazdasági helyzet romlott; ahogy a lakosság mind szélesebb rétegei kezdték úgy érezni, hogy biztonságuk fenyegetve van, s egyre növekvő aggodalommal gondoltak a rájuk váró holnapokra, úgy vált mind érzékelhetőbbé a rasszizmus; az állam integrációs ambíciói is csil-lapodtak, majd pedig siettek a világgazdaság új szabályaihoz igazodni. Akárhogyan is, a következő években a külvárosi fiatalok helyzete egyre inkább romlik, s ez a trend, megszakítás nélkül, a mai napig érvényben van. Melyek a legfontosabb elemek, amelyek helyzetük romlását okozták?

Először is, a már a hetvenes évek elején diagnosztizált válságjelenségek stabilizálódása. Ezekről a megfigyelők többsége és a politikai szereplők

6 Hogy hol a helye a *beur*ök menetelesének a bevándorlók Franciaországban született gyerekeinek generációs pályáivében, ahhoz lásd Stéphane Beaud és Olivier Malet: „Des «marcheurs» de 1983 aux «émeutiers» de 2005. Deux générations sociales d'enfants d'immigrés”, *Annales*, 61. évf., 4. szám, 2006. július–augusztus.

7 Valójában a szonon újrafeldolgozása-adaptálása 1986-ban történik, és már születése pillanatában is ironikus felhangjai vannak, jóval azelőtt, hogy a különböző rap-együttesek számaiban nyíltan megfogalmazódnék a Franciaországhoz való viszony napjainkra érvényes állapota, mely egyre inkább ambivalensnek mondható, s az egyre erősödő *ressentiment* fejeződik ki benne.

még a nyolcvanas évek elején is úgy gondolták, hogy csak ideiglenes érvényűek lesznek, s aztán megint beköszönt a fölüvelés. Nos, nem. A munkanélküliségről egyértelműen kiderül, hogy *strukturális* okai vannak. Növekedése együtt jár az ipari termelés visszaesésével, a szakképzettséget nem igénylő munkaposztok számának csökkenésével, ezek a folyamatok pedig erőteljes hatást gyakorolnak az „egyszerű emberek” élethelyzetére, azokéra, akik leginkább bizonyulnak a bevándoroltak vagy leszármazottaik riválisainak a piacon, s akik ugyanabba a térbe zárva élik életüket, mint „ellenlábasaik”. A rasszizmus is megtelepszik, gyökeret ver. A társadalom alsóbb rétegeiben a „csóró fehér” reakciójának formáit veszi fel, azét, aki a saját nyomorúságáért való felelősséget a hozzá legközelebb eső, de tőle valamiben mégis különböző embertársára terheli rá.⁸ A mind élesebb versenyhelyzetben a bevándorolt vendégmunkásokat azzal vádolják, hogy elveszik a munkalehetőséget a tősgyökeres franciáktól, s ezt – ráadásul – még azzal is súlyosbítják, hogy teljesen kisajátítják a közsegélyeket és fölélik a szociális szolgáltatások rendszerének kapacitását, amihez pedig semmi joguk nem lehetne, hiszen nem képezik részét a nemzetalkotó közösségnek. „Elsőbbséget a franciáknak!” – fogja nemsokára szavalni a Nemzeti Front.

Nagyjából húsz év alatt egyértelműen megfigyelhető a bevándorlók-kal kapcsolatos diskurzusnak munkás-közegben való radikalizálódása. Sochaux környéki terepkutatásuk befejezte kapcsán Stéphane Beaud és Michel Pialoux fölidézik a nyolcvanas évek végét, amikor adatszolgáltatóik közül egyesek még – igaz, mind szakszervezeti tagok voltak – a létező feszültségek ellenére „bevándorolt haverjaikról” tesznek említést. A szerzők rávilágítanak arra a kettős folyamatra, amely azóta lejátszódott: egyfelől a munkás-szolidaritások fölszámolódása és a munkahelyen belüli versenyhelyzetek kiélezettebbé válása; másfelől pedig a munkahe-lyen kívül tapasztalt hatásokra való nagyobb fogékonyság, elsősorban ami a „csóringer bevándorló”, a „csóringer arab” provokatívnak ítélt magaviseletét illeti. Így tehát éles választóvonal választja el egymástól a „fehér munkást”, aki azzal igyekszik tiszteletre méltóságát érvényre juttatni, hogy „törzsökös franciaságát” hangsúlyozza, és a „nem-európai bevándorlókat” – mely elnevezés nem egyéb alig-alig eufemizált rasszizmus-nál, amely nem egyszerűen csak a Maghrebből vagy a szub-szaharai övezetből Franciaországba kerültek gyűlöli, hanem a leszármazottaikat is – még akkor is, ha azok már francia állampolgárok.

A *Front national*ra fokozatosan irányuló figyelem, és a Frontnak a fran-

⁸ A „csóró fehér” kifejezésnek történetileg az Egyesült Államokra a polgárháború után beköszöntő társadalmi helyzetben lehetjük eredetét. A fehér népesség egy része ebben az időszakban erősen elszegényedik, s azoknak a feketéknek a szintjére süllyed, akik mindig is olyan szegények voltak, mint amilyenek ezek a fehérek lettek, mostanra azonban mindenféle polgárjogokat szereztek. A versenyhelyzet logikája szerint működő gazdaságban ezeknek a fehéreknek tehát a fekete válik a legfőbb ellenségükké. De akár még azt is megkockáztathatnánk, hogy egy kvázi antropológiai érvényű sémáról beszéljünk, amely segít megérteni, hogy kiélezett versenyhelyzetben milyen dinamikai folyamatok vezetnek el a rasszizmus kialakulásához: a „hozzám-erősen-hasonló-tőlem-különböző”-ben megtestesülő különbséget stigmatizálni kell. Ezt az embertársamat különbözősége mivoltába kell belekényszerítenem, hiszen ha magammal egyenlőnek tekinteném, azt kockáztatnám, hogy elfoglalja a nekem járó helyet, s kiszorít onnét.

cia politikai palettán való tartós megjelenése egyenes következménye annak, hogy ez az attitűd tért nyert. Hogy milyen erőt képvisel, arra az 1983. szeptemberi helyhatósági választások kapcsán ébred rá az ország, különösen Dreux városának szimbólummá vált eseményei kapcsán: itt ugyanis a szélsőjobb, miután az első fordulóban megszerezte a szavazatok 16,7 százalékát, részét fogja képezni annak az önkormányzatnak, amely a második fordulóban győztesnek bizonyul.⁹ A soron következő választás alkalmával a választópolgárok 10–15 százaléka adja a voksát Jean-Marie Le Penre.

A *Front national* „áttörésének” komoly következményei lettek annak tekintetében, hogy milyen magatartást kezdenek tanúsítani a bevándorlók leszármazottaival szemben – elsősorban a külvárosokban. Még ha a Frontnak soha nem sikerült is közvetlenül operatív hatalomra jutnia, érzékelhető jelenléte meghatározónak bizonyult abban, hogy lehetetlenné tegye a hajdani bevándorlók utód-generációi számára, hogy hatékonyan részt vehessenek az ország társadalmi és politikai életében. Olivier Masclet meggyőzően mutatja be, hogy mi történt. Attól való félelmükben, hogy alátámasztják a Front által sűrűn hangoztatott vádakat, melyek azt kárhoztatták, hogy a bevándoroltak mindenféle kedvezményben és privilégiumban részesülnek, a baloldali önkormányzatok lemondtak arról, hogy a „látható” kisebbségek fiatal aktivistái számára fölkinálják azokat a pozíciókat, amelyeket megérdemeltnek volna, s amelyekre igényt is tartottak. A zsarolók előtti meghunyászkodás mindenütt az országban megfigyelhető volt, a legmagasabb állami szintekig bezárólag. François Mitterrand vagy Lionel Jospin ugyan miért ne teheték volna meg azt, amit Nicolas Sarkozy 2007 májusában megcsinált, hogy tudniillik bevándorlók leszármazottait is beválasztotta az általa alakított kormányba? Nagyon is megtehetnék volna, csak éppen nem akarták azt a – legelsősorban is választási – kockázatot föl vállalni, hogy szembeforduljanak a közvéleménynek azzal a részével, amely megértéssel fogadta az idegengyűlölő és rasszista nézeteket.¹⁰

Nem arról van szó, hogy mumust csináljunk a *Front national*-ból. (Épp eleget démonizálták, talán túlságosan is, hiszen ha nem félték volna tőle annyira, talán nem bizonyult volna oly erősnek a kísértés, hogy meghátráljanak előtte, és kedvére tegyenek.) Azzal viszont szembe kell néznünk, hogy az általa képviselt álláspontok nagyon is jelentősek, mivel népszerűek. Még ha eltekintünk is a közvéleménynek attól a – népesnek igazán nem mondható – részétől, amely nyíltan hirdeti a maga „nemzeti elkötelezettségét” és a bevándoroltakkal szemben ellenséges beállítottságát, a bevándorlás elutasítása, az a nehézség, amellyel a bevándoroltak gyerkei a francia társadalomba való befogadásának szándéka rendszeresen szembe találja magát, országunk életének megkerülhetetlen eleme. Napjainkban egyre kevésbé tekinthetjük már a *Front national*-t a francia politikai élet *kivételes* elemének. De ez részben abból következik, hogy legsarkosabb nézetei közül a jelenlegi politikai hatalom jó néhányat elköl-

⁹ Françoise Gaspard: *Une petite ville en France*, Paris, Gallimard, 1990.

¹⁰ Legjobb tudomásom szerint a baloldali kormányokban pozíciót betöltő személy egyedül Tofi Yamgnane volt, aki Edith Cresson kormányában 1991 májusa és 1993 márciusa között volt államtitkár a Szociális és Integrációs ügyek Minisztériumában.

csönzött. Jól bizonyítja ezt a bevándorlás-politika terén bekövetkezett szigorodás, és a fiatal bűnözőkkel szemben alkalmazott megtorlás keményebbre fordulása, amely elsősorban a bevándorlók külvárosokban élő nemzedékeit sújtja.

Föl lehet mérni, milyen utat is jártunk be (talán helyesebb lenne elvesztegetett időről beszélni inkább) azokhoz a reményekhez képest, amelyek a *beur*ök menetelése nyomán keltek életre. A menet egyik legnépszerűbb jelszava ez volt, ezt skandálták szinte szüntelenül: „Franciaország olyan, mint egy moped: a keverék az üzemanyaga”. De sem 1983-ban, sem pedig napjainkban nem ez hajtja előre az országot. Sokkal inkább a diszkrimináció.

Teljesen más oldalról, az eseményeknek egy második sorozata is hozzájárult ahhoz, hogy problematikussá váljék, képes lesz-e a francia társadalom befogadni ezeket a fiatalokat. Egész sor nemzetközi eseménynek volt olyan hatása, hogy mindent, ami az Iszlámhoz kapcsolható, *iszlamizmusként* kezdtek értelmezni, vagyis a mi, „európai” társadalommodellünket *par excellence* létében fenyegető veszélyként. Így tehát a munkát keresve az országba bevándorolt emberekkel szemben tanúsított, lenézéssel, megvetéssel elegy *gyanú* szép lassan átbillent abba a muszlimmal szemben érzett *félelembe*, aki a nyugati civilizáció alapjait akarja radikálisan megkérdőjelezni.

Az Iszlám-ellenesség fölerősödésének állomásai a következők voltak: az 1991-es első Öböl-háború, majd a 2000-ben bekövetkezett második palesztin intifáda, majd – nyilvánvalóan – a 2001. szeptember 11-i merényletek, aztán az iraki háború, meg, ezt követően, egy sor, Európában végrehajtott merénylet. Mindenképpen beszélni kell arról, milyen hatást is gyakoroltak ezek az események egyfelől azokra a fiatalokra, akiket származásuk szoros szállal fűz az Iszlámhoz, másfelől pedig a francia közvéleményre.

Younes Amrani, Stéphane Beaud beszélgetőtársa a *Pays de malheur!* című könyvben beszámol arról, hogyan reagált egy francia külvárosi fiatal az első Öböl-háborúra. Ez a reakció azért is jelentőségteljes, mert egy fiatal gimnazistáról van szó, akit „normális” egyednek tekinthetünk: marokkói származású, de semmiféle politikai, illetve vallásos elköteleződése nincsen.¹¹ Ennek ellenére azon nyomban meg kell élnie azt a megaláztatást, hogy egy meghatározott csoportba tartozónak tekintik, az arab agresszort látják benne, majd pillanatok múlva a „szarrá vert” arab agresszort. Föltámad benne az igény, hogy szolidáris legyen azokkal, akik hitsorsosai. Graffitiket fest a falakra: „Szaddamért!, Szaddamért!”, az iskolában a táblára pedig Scud-rakétákat rajzol. Ezenközben pontosan tudja, hogy ez az ügy nem az ő ügye, ez a háború nem az ő háborúja. Így fogalmaz: „Ott volt persze az, hogy milyen képet kell a külvilág felé mutatnunk. Hogy a leigázók ellen vagyunk... Hogy Amerika ellen vagyunk... Az arabok mellett... De aztán gondolkodóba estem. Egy ideje azt hiszem, hogy egyikünk sem volt igazán őszinte, igazából nagy ívben szartunk az egész Közel-Keletre. [...] Játszottuk, persze, az eszünket, de

¹¹ Younes Amrani és Stéphane Beaud: *Pays de malheur! Un jeune de cité écrit à un sociologue*, Paris, La Découverte, 2004.

nagyon is örültünk annak, hogy Franciaországban élünk és gimnáziumban tanulunk.”

Ez a fajta távolságtartó hovatarozás-tudat eléggé általánosnak tűnik az „arab-muszlim”-ként számon tartott fiatalok körében, valahányszor olyan nemzetközi eseményekről van szó, amelyek nem az ő szintjükön zajlanak. Jól dokumentálja ezt Didier Lapeyronnie néhány, az „érzékeny övezetekben” lebonyolított friss keletű terepmunka adatai alapján. „Ezeket azért mégiscsak arabok vitték végbe” – mondja/mondhatja nem is egy tinédzser a szeptember 11-i terrorakciók kapcsán, egy csöpp büszkeséggel a hangjában, és azzal az érzéssel, hogy ez azért mégis visszavágás volt az elszenvedett megaláztatásokért, még ha nem nagyon tudja is, hogy az arab világ a nemzetközi porondon elszenvedett megaláztatásaira gondol-e, vagy pedig az őt saját magát a hétköznapiokban ért megaláztatásokra. De ezzel egy időben (és főleg akkor, amikor egymás között vitatkoznak) bőven előfordulhat, hogy ellene vannak a merényleteknek és a radikális iszlamizmusnak. „Azt *gondolja*-e az ember, amit hangosan kimond, és egyáltalán *hiszi*-e azt, amit mond? Ennek a kérdésnek nincs sok értelme. Gondolja is, meg nem is, hiszi is, meg nem is.”¹²

Ez az „arab-muszlim” identitás ugyanis túlnyomó többségük számára nem önként vállalt, hanem rájuk kényszerített. Bele kell törődniük abba, hogy együtt kell élniük a róluk mások által alkotott képpel, amely teherként nehezedik rájuk, annak a gyanúnak a terheként, hogy igazából nem is azok, amik. Reakciójuk jelentős részben egy olyan tükörképre adott válasz, amely másokról visszaverődve jut a szemükbe, de amelyben nem ismerik fel igazi önmagukat. Lehet-e azonban más lehetőségük, ha egyszerűen mint a Gonosz potenciális megtestesülését ábrázolják őket?

Az iszlamista veszélyről konstruált társadalmi közvélekedés (s még inkább a média teremtette változatok) nem bibelődik a részletek, a finom árnyalatok hihetőségével. Említettük már Khaled Kelkal esetét, aki Lyon külvárosi negyedében nőtt föl, egyik résztvevője volt a párizsi helyiérdékű, az RER Saint-Michel megállójánál 1995-ben végrehajtott merényletnek, s végül a rendőrség lőtte le egy akció során (az akciót a France 3 televíziós társaság kamerái rögzítették). Egyértelmű, hogy az ő pályafutása mind a mai napig joggal nevezhető kivételesnek. Ez nem zavarta a France 2 csatornát abban, hogy az 1995. október 6-i esti híradójában vele kapcsolatban egy „mára már klasszikussá vált pályafutásról” beszéljenek.¹³ Márpedig az ő sorsa egyáltalán nem „klasszikus pályafutás”, sokkal inkább annak egyenesen az ellenkezője. Ami klasszikussá vált – vagy, ha tetszik: rutinszerűvé –, az arra való hajlandóság, hogy a muzulmán világhoz fűző, bármely közvetlen vagy közvetett kapcsolódás nyomán azonnal valamilyen potenciális veszély után kezdjünk szimatolni. Ebbe a trendbe illeszkedik bele az is, hogy a 2005. március 8-i gimnazista tüntetést követően (ezen, kétségtelenül, külvárosokból jött fiatalok léptek fel), egy sor tekintélyes értelmiségi sietett aláírni azt a petíciót,

12 Didier Lapeyronnie: „La banlieue comme théâtre colonial, ou la fracture coloniale dans les quartiers”, in Pascal Blanchard, Nicolas Bancel és Sandrine Lemaire: *La Fracture coloniale*, Paris, La Découverte, 2006, 200. old.

13 Lásd Thomas Deltombe és Mathieu Rigouste: „L’ennemi intérieur: la construction médiatique de la figure de «l’Arabe»”, in P. Blanchard, N. Bancel és S. Lemaire, id. mű.

mely vádlólag mutatott rá a „fehérek ellen indított bosszúhadjáratra”. Az agresszív megnyilvánulások kétségtelenül visszataszítók és elfogadhatatlanok. A tények olyatén csoportosítása azonban, mely azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy a fekete és barna bőrű külvárosi fiatalok (mert hiszen igazából ellenük megy ki ez az egész) kollektíven részesei ezeknek az elvadult akcióknak, ugyancsak elfogadhatatlan. Hogy egy egészen friss keletű példára hivatkozzunk: a legutóbbi parlamenti választások alkalmával a sarcelles-i választókerületben pályázó UMP-jelölt a következőket nyilatkozta: „Az én férjem nyugodtan alhat, amikor nem vagyok otthon. Nincs mitől aggódnia. A választókerületben csak négerek meg arabok vannak. A hideg kilelne attól a gondolattól, hogy valamelyikükkel összeszűrjem a levét.”¹⁴ Tudomásom szerint senki nem tiltakozott ez ellen a kijelentés ellen, mint ahogy semmiféle szankció sem követte, mondjuk az, hogy a nyilatkozót eltiltja a közszerepléstől az a párt, amely – akárhonnét nézzük is –, mégiscsak a francia kormányt képviseli, illetőleg azt a köztársasági elnököt, aki egy „arabot”, Rachida Dati asszonyt nevezett ki a legmagasabb közbiztonsági funkciók egyikébe. Frappáns ellentmondás ez, de az biztos, hogy jól illusztrálja, milyen ellentmondásos a Köztársaságnak az etnikai kisebbségekkel fönntartott viszonya.

A „faj” bélyege

Nézzünk szembe a tényekkel! Annak gondolati tisztázásában, hogy milyen helyet foglalnak el a „szemmel látható kisebbségek” a francia társadalomban, szép lassan, fokozatosan és egyre visszavonhatatlanabban egyre nagyobb szerep kezdett jutni a származási kérdésre való érzékenységnek. hogy ne köntörfalazzunk: a rasszizmusnak. Ezt kezdetben titkolni illett, később eufemisztikus megfogalmazásokat kerestek (vagy szívenkezve beszéltek róla), nagyjából 2000-től kezdve viszont nyíltan beszél róla mindenki és a közéleti viták középpontjában áll. Az egyik legelső munka, mely az etnikai egyenlőtlenség kérdését nyíltan fölvetette, 2000-ben jelent meg (mellesleg: igen komoly szaktudományos munkáról van szó).¹⁵ Azóta azonban a kérdéstről folytatott vita a „társasági élet” bevett eseményévé vált. A 2001-ben elfogadott Taubira-törvény kapcsán, amely a rabszolgasorban tartást emberiség ellenes bűncselekményként definiálja, viták folytak, milyen örökséget is hagyott ránk a rabszolgatartó társadalom; viták folynak a „történelmi tények tagadásával” kapcsolatos törvényekről, amelyek át akarják értékelni a gyarmatosítást. Aztán jött a Dieudonné-ügy, meg a „Köztársaság honosított lakosainak kiáltványa” 2005-ben; létrejött a Feketék egyesületeinek képviselői tanácsa (*Conseil représentatif des associations noires – CRAN*). Ugyanebben az évben került sor a „kell-e, hogy büntudatunk legyen” kérdése körüli vitákra, illetve azokra, hogy milyen kárpótlásokat kellene Franciaországnak nyújtania a gyarmatosítás során elkövetett bűnökért cserébe. A poszt-koloniális te-

¹⁴ Idézi a *Libération* 2007. július 27–28-i száma.

¹⁵ Véronique de Rudder, Christian Poirier és François Vourc'h: *L'inégalité raciste. L'universalité républicaine à l'épreuve*, Paris, PUF, 2000.

matika és a Köztársaság honosított státusú lakóinak kérdése mai napig szenvedélyes viták középpontjában áll.¹⁶ Azoknak a követeléseknek a nyomán, melyekkel olyan csoportok léptek föl, amelyek úgy érezték, őket rasszbéli-etnikai hovatartozásuk miatt hátrányos megkülönböztetések érik, s ezért ők áldozatok, pillanatok alatt megindult e csoportok „perbe fogása” a köztársasági univerzalizmus tántoríthatatlan követői részéről. Emezek ugyanis azt vetik e kisebbségi csoportok szemére, hogy bezárkóznak a maguk etnikai partikularizmusába, és egy olyan agresszív kommunitarizmust fejlesztenek ki, mely végeredményben „fehér-ellenes rasszizmusba torkollik”.

Teljes joggal beszélhetünk manapság a „faji” kérdés „újból terítékre kerüléséről”, csak hát persze ügyelnünk kell arra, hogy mit értsünk a szavakon. A „faj” fogalma (mely elsőrendű fontosságú volt a gyarmati időszakban, s amelynek még pontosítanunk kell, hogy mi is a jelentése a mai francia társadalomban) nem kell, hogy szükségszerűen valamiféle leküzdhetetlen biológiai különbségek elvére épüljön, melyek az emberiséget különféle alfajok kategóriáiba zárnák, s e kategóriák identitása aztán egyszer s mindenkorra genetikailag determinálnak bizonyulna (a náciizmus a „fajok” [valójában fajnak nevezett altípusok, vagyis rasszok – a szerk.] közötti különbségek értelmezésének különösen iszonytató változatát produkálta). Amikor „faj”-ról beszélünk, érthetjük ezen olyan kulturális sajátosságok együttállását (s ebből való kimozdíthatatlanságukat), amelyek azért tudnak nemzedékről nemzedékre áthagyományozódni, mert egy adott társadalomra sajátosan jellemző életformákat és érzelmi struktúrákat örökítenek át. Ebben az értelmezésben az a felsőbbrendű „faj”, amely a felsőbbrendű kultúrát, vagyis a *civilizációt* örökíti tovább és terjeszti. Az egyéb „fajok” ehhez képest alacsonyabb rendűségének az a mérceje, hogy milyen távol esnek ettől a civilizációtól, illetve mennyire képesek vagy nem képesek annak asszimilálására. A faji különbség ebben a felfogásban nem egyéb, mint lényegivé szellemített kulturális különbségek rendszere.^{17.*}

Ezt a felfogást használta fel „munkaeszközéül” a gyarmatosítás. A bennszülött egy alsóbb rendű kultúra szülötte, s többé-kevésbé lehetetlen is számára, hogy elsajátítsa a magasabb rendű kultúrát. Más tehát a státusa, mint a civilizációt terjesztő társadalom tagjaié, vagyis, a francia gyarmatosításnál maradva, a francia állampolgároké. Az *indigéna*-állapot

16 E gyakran meglehetősen zavaros viták bemutatásához lásd például Françoise Verges: „Le récit national, le récit des outrages et l'émergence de nouvelles demandes de «droit de cité»”, in Michel Wiewiorka: *Peut-on encore chanter la Douce France? Les entretiens d'Auxerre*, La Tour-d'Aigues, Éditions de l'Aube, 2007.

17 Étienne Balibar: *Le Racisme après les races. Actuel Marx*, Paris, PUF, 2004; valamint „Le retour de la race”, *Mouvements*, 50. szám, 2007. június–augusztus.

* Ha figyelembe vesszük az embertan tudományos meghatározását, akkor ezt nem tehetjük meg. Faj az, amely csak önmagával egyesülve szaporodik, más fajokkal keveredve nem képes erre. (A genetika egyértelműen bebizonyította, hogy az emberiség egyetlen, egységes fajt alkot.) A fajvédők épp azért használják a „faj” fogalmát a „rassz” helyett, hogy bizonyítsák: egy másik „fajjal” való keveredés determináltan biológiai és mentális romlást okoz abban a „fajban”, melyet ők magasabb rendűnek tekintenek. A zsidótörvények ezt pontosan meg is fogalmazták, amikor arról beszéltek, hogy a zsidóság hiába igyekszik alkalmazkodni, a genetikai sajátosságai akkor is rombolóan hatnak a „befogadó fajban”. (A szerk.)

Algériában kidolgozott kódexe (az 1881-es törvény) formálisan is rögzíti a bennszülötteknek ezt az állapotát. Hivatalosan rögzíti a különbséget a francia állam illetősége alá tartozó, jogalany mivoltukban is alattvaló személyek és a francia (anyaországi születésű) állampolgárok között. Az algériaiak – nyilván – francia illetőségűek, hiszen Franciaország fennhatósága alá tartozó *département*-ok lakosai, de nem illetik meg őket a francia állampolgároknak kijáró előjogok. Jogi státusuk speciális, ugyanis olyan polgárjogi korlátozások és büntető-szabályzatok vonatkoznak rájuk, amelyek dependens helyzetbe hozzák őket. Úgy illik azonban, hogy ismételtlen leszögezzük: a francia állampolgár és a „belföldi honos” színes bőrű jogalany közötti különbség nem abból ered, hogy valamiféle „biológiai örökség” tenne köztük megmásíthatatlan különbséget. A bennszülött alsóbbrendűségét egy alsóbbrendű közösségbe való tartozása okozza; ez a közösség, leszármazásából és személyes élettörténetéből következően, eleve adott számára. A „fajba” tartozás a létezés mód természetadta mivolta. Azé, hogy hogyan viselkedsz, hogyan érzel. Ez valami egészen más, mint a civilizált egyed tevékenységformái és értékválasztásai. A különbségtevés kritériuma azonban még akkor sem biológiai természetű, ha természetadta. Még ilyenkor is társadalmi. Egyértelműen bizonyítja ezt, hogy egyes bennszülöttek elnyerhették a francia állampolgárságot; olyanok, akiknek társadalmi helyzete, iskolázottsága, életmódja, s mindaz, amit összefoglalóan civilizáltságon értünk, arról tanúskodott, hogy képesnek mutatkoztak fölülemelkedni a származásuk adta alsóbbrendűségen. A „faj” bélyege tehát meghaladható. Ehhez annyi szükséges – egyzersmind elégséges –, hogy a bennszülött bizonyosságot tegyen: képes a nyugati kultúrához asszimilálódni.¹⁸

1865 és 1937 között kevesebb mint 2500 algériai arab nyerte el a francia állampolgárságot. Ez a szám természetesen nevetségesen alacsony, ahhoz azonban elegendő, hogy ne lehessen egy olyan gyarmatosítói rasszizmusról való képzelgéshez ragaszkodni, mely a biológiai determinizmusra építene. A francia gyarmatosításnak még legbrutálisabb lépései sem zárták ki a bennszülöttek asszimilációjának lehetővé tételét, sőt, erre kifejezetten mutatkozott is törekvés, annak ellenére hogy a „sikeresség” csak kivételesen adatott meg, s mindig is elviselhetetlenül nehéz feltételek teljesítése mellett. Jules Ferry úgy nyilatkozott: „A bennszülöttet rá kell kényszeríteni, hogy asszimilálódjék. Ha nem, úgy pusztuljon.”¹⁹ Ször-

18 Lásd E. Saada: „Un racisme de l’expansion, les discriminations raciales au regard de la situation coloniale”, in D. Fassin és E. Fassin, id. mű. Lásd ugyancsak E. Saada: „Une nationalité par degré. Civilité et citoyenneté en situation coloniale”, in Patrick Weil és Stéphane Dufaux: *L’esclavage, la colonisation et après...*, Paris, PUF, 2005. Az *indigéna*-állapot törvényi rögzítését 1927-ben hivatalosan hatályon kívül helyezték, de a honosított illetőségűnek a francia állampolgárhoz képest hátrányos helyzete a legkülönbözőbb formákban tovább él (például abban, hogy kétféle választói névjegyzék létezik). A bennszülött lefokozott státusa sokféle változatban él tovább a különböző francia gyarmatokon. Így például Új-Kaledónia államügyésze úgy beszél a kanakokról, mint akik „alacsonyabb fokozaton franciák” (E. Saada: „Une nationalité par degré”, id. cikk, 202. old.). P. Weil az algériai muszlimokról írja, hogy „francia illetőségűek voltak, de idegen és nagyon is nem-kívánatos eredetűek, s csak nagyon erősen korlátozott adagolásban volt kívánatos kooptálni őket a nemzet-testbe” (*Qu’est-ce qu’un Français?*, Paris, Grasset, 2002, 238. old.).

19 Jules Ferry: *Le Tonkin ou la mère patrie*, Paris, 1899.

nyúséges mondat ez, de segít megvilágítani a Franciaország által magára vállalt civilizatorikus küldetést a maga legszélsőségesebb formájában. Ez pedig: írmagját is kitepni a bennszülött kultúrának, hogy egy új társadalmat lehessen fölépíteni, amelyben a Köztársaság értékei lesznek irányt adandók. Jegyezzük meg kiegészítésképp: a gyarmatosításnak léteztek kevésbé brutális formái is, amelyeket olykor őszintén áthatott a vágy, hogy a bennszülötteket a ráció nyújtotta világosságból és a haladás jótéményeiből részeltessék. Ezek az elképzelések valamennyit vissza is vettek a totális asszimilációt illető elképzelésekből, s egy keskeny sávot biztosítottak volna is a bennszülött kultúra továbbélésének, föltéve ha az megmarad alárendelt pozícióban. De abban még ez a változat sem kéltelkedett soha, hogy szembe kell fordulni mindennel, ami a bennszülött elmaradottságáért felelőssé tehető; értsd: azzal, hogy ragaszkodjék saját eredeti kultúrájának jellemzői jegyeihez.

Csak ebből a történeti és fogalmi keretből kiindulva foghatunk hozzá annak tisztázásához, vajon annak megértésében, hogy ma Franciaországban milyen hátrányos megkülönböztetéseknek válhatnak áldozatául a bevándorlók leszármazottai, van-e bármi relevanciája a poszt-koloniális helyzetre, és a „honosított státusú franciáknak” jutó sorsra való visszautalásnak. Nem az a kérdés, hogy Franciaország még mindig gyarmattartó hatalom-e. A honosítottak kiáltványában foglaltak ellenére ilyesmi a szó szoros értelmében nyilván nem állítható. Igazándiból az a kérdés, hogy a francia társadalom vajon megőrizte-e – no persze, némi módosítással – a gyarmattartói múlt bizonyos vonásait, s hogy vajon ezek szolgálnak-e alapul ahhoz a bánásmódhoz, amelyben lakossága egy részét részesíti. Innen nézve két tényező érdemli meg kitüntetetten a figyelmünket. Az első: vajon abban a módban, ahogyan a „bevándoroltak nemzedékeit” észleli ez az ország, és ahogyan viselkednek velük, nincs-e benne a „faj” fogalmának az a fajta „reciklálása”, amely az eltérő etnikai eredetből következően másmilyen kulturális rögzültségekbe egyfajta nemzedékről nemzedékre tovább örökített *második természetet* lát bele, amely – úgymond – lehetetlenné tenné számukra, hogy integrálódhassanak a francia társadalomba? A második: nem működik-e még napjainkban is országszerte a nemzeti hovatartozásnak egy olyan merev és autoriter felfogása, amely az ideálképének megfeleléshez – pont ugyanúgy, ahogyan a gyarmatosító ideológia vélekedett az asszimilációról – azt követeli meg, hogy a másféle származásra visszautaló sajátosságokat mindenki fojtsa vissza és tagadja meg? Mert – úgymond – csak ezen az áron lehet a Francia Köztársaság állampolgárának öntőformájába beilleszkedni?

Ami az elsőt illeti: nagyon is komolyan kell venni annak a „bevándoroltak nemzedékei” címkének a súlyosságát, amelyet visszatérő rendszerességgel aggatnak rá olyan fiatalokra, akik végérvényesen „berendezkedtek” francia földön, s akiknek, hogy a bevándorláshoz bármiféle közvetlen közük lenne, legfeljebb két vagy három generációnyi idővel korábról mutatható csak ki. Ez azt jelzi, hogy „valami nem működik”, valami „nem jön át”, és ezért természetadta ténynek látszik lenni valami, ami pedig csak történelmi körülmények következménye. Ezeknek a fiataloknak a jelen idejű jelenlétét egy olyan múlt látószögéből kívánják értelmezni, mely múlthoz nekik maguknak éppenséggel semmi közük, és

e múlt a jelenből való kitephetetlenségének örök érvényű áthagyományozása azt eredményezi, hogy az *idegen származás* bélyege letörölhetetlenné válik róluk. Nem is oly rég, az oktatásügyi miniszter a *Le Monde de l'Éducation* 2003. novemberi számában személyesen támadt rá a diákok egy konkrét csoportjára „az átlagost meghaladó pimaszságuk” miatt; ezek a diákok pedig: „az arab-muzulmán világ harmadik generációs fiataljai”. Világos, hogy a hátrányok halmozódásáról van szó: nem elég, hogy a nagyszüleik valahonnan külföldről jöttek ide, de ráadásul az arab-muzulmán világból, ami egyértelművé teszi, hogy számukra teljesen más normák érvényesek, mint azok, amelyeket a tősgyökeres franciák követnek. De ezzel még nincs vége: a leszármazottaik ezt öröklik meg tőlük. Így még a „harmadik generáció” is másféle fajta, abban az értelemben, hogy ezek a fiatalok egy értéktelenebb szokásrendszer generációkon átívelően továbbadott hatásához igazodva működnek. Így azután – ahogyan Étienne Balibar megjegyzi – „egy jogi értelemben is, emberileg is visszaborzasztó társadalmi kategóriát sikerül életre kelteni, a *bevándorló-mivolt levetkezhetetlenségét*. »A gyűttmentek minden ivadéka csak gyűttment marad«, akármilyen állampolgárságot szerez is magának.” Ezen a módon – teszi hozzá Balibar – definiálódnak azok a személyek, akikre a „belföldi idegen” címkéjét akasztják.²⁰

A történészek valószínűleg hajlamosak voltak megfeledkezni arról a tényről (vagy ha nem, hát alábecsülték a jelentőségét), hogy Franciaországban két *bevándorlási hullám* volt.²¹ A bevándorlási folyamatnak igenis van egy bizonyos értelemben strukturális dimenziója. Gérard Noiriel például aláhúzza, hogy „túl mindenben, ami megkülönbözteti és elválasztja őket egymástól, a 19. századtól Franciaországban megtelepedő bevándorlók ugyanazokon a próbatételeken mentek keresztül, ugyanazokat az életüket döntő módon befolyásoló, meghatározó tapasztalatokat éltek meg”²². Ez igaz. De az is igaz, hogy egyesek esetében az idegen országban való otthonteremtés jelentette kulturális megrázkódtatás (olykor akár az idegengyűlölet legszélsőségesebb formáit is meg kellett tanulni elviselni) fokozatosan enyhült, megszűnt, s képessé tette hogy beleszervüljenek a francia „olvasztótégelybe”. Mások számára viszont – éppen ellenkezőleg – soha el nem múlik, s ez világosan meglátszik abban, hogy a hátrányos megkülönböztetések semmit nem enyhülnek. A kétféle „történelem” nagyon is egyértelműen definiálható földrajzi körzeteket és kulturális környezeteket választ el egymástól. A „nyugati” típusú bevándorlással érkezők anélkül olvadhattak bele a francia nemzeti identitásba, hogy örökkön örökké fölhánytorgatnák nekik a kezdetek kérdését, és származásukat kezdenék firtatni. Nem tudok arról, hogy valaha is téma lett volna a belga bevándorlók leszármazottainak kérdése, vagy a lengyeleké, vagy az olaszoké; soha senki nem tekintette őket második vagy harmadik generációs bevándoroltaknak. Van azonban egy másik típusú bevándorlás is, melynek forrásvidéke nem a Nyugat, hanem a Dél. Ja-

20 É. Balibar: „Uprisings in the banlieues”, *Lignes*, 23. szám, 2006. november.

21 Lásd P. Blanchard: „La France entre deux immigrations”, in P. Blanchard, N. Boncel és S. Lemaire, id. mű.

22 Gérard Noiriel: *Gens d'ici venus d'ailleurs*, Paris, Éditions du Chêne, 2004.

varészt olyan afrikai régiókból jöttek alkotják, mely régiók fölött Franciaország sokáig uralkodott.

„A bennszülöttnék összehasonlíthatatlanul nehezebb asszimilálnia a kultúránkhoz, mint európai szomszédainknak, akik sok évszázados görög-római és keresztény neveltetésük miatt hozzánk sokkal közelebb állnak.” Ez a mondat 1928-ban hangzott el a Gyarmatügyi Főtanács egyik konferenciáján.²³ A benne megfogalmazódó vélemény azonban még napjainkban is él. A „Köztársaság illetőségébe tartozó” egyed ma már francia állampolgár (megszűnt a „honosított” státus és szabályozásának rendszere), de még mindig magán viseli etnikai származásának jelét, s ez elég ahhoz, hogy úgy gondolják róla: hátha nem hajlandó teljességgel betagozódni a francia társadalomba. A hangsúly nem arra esik, hogy képtelen betagozódni, hanem inkább arra, hogy több-kevesebb ellenállást tanúsít a betagozódás gondolatával szemben. Már a honosított státus idejében is akadtak olyan bennszülöttek, akiket képesnek tartottak az asszimilálódásra. Számuk azóta csak egyre nőtt, egyesekből akár még a Francia Köztársaság minisztere is lehet. Mindez nem változtat azon, hogy az etnikai hovatartozás, ez a rassz-jelleget öltő kulturális sajátosság továbbra is diszkriminatív jegyként nehezedhet az emberre, különösen akkor, ha ráadásul még „a nép gyermeke” is, vagyis ha „faji” eredete hátrányához osztályhelyzetéből adódó hátrányok is társulnak. Ez nem egyszerűen csak a képalkotás kérdése. Mint már láttuk, a hátrányos különbségtéves konkrét gyakorlataiba – még ha ma már megszűntek is legálisnak lenni, mint voltak a honosított státus idején, és elvileg a jogrend és a törvény szankciói sújtják őket – nap mint nap rendre beleütközünk.

A jelenlegi helyzetben van még egy másik sajátosság, amely – ha nem is változatlanul a régi, eredeti formákban, de – reaktiválja Franciaország gyarmattartó múltjának bizonyos vonásait. Korábban már rámutattam: a gyarmatosítás egyik erőteljes ideológiai vezérelve az a gondolat volt, hogy ha a bennszülött ki kívánja érdemelni a francia állampolgárságot, akkor nagyon szigorúan alkalmazkodnia kell a Köztársaság alapelveihez, meg kell tagadnia eredeti kultúráját, amely gátja lenne annak, hogy asszimilálódhassék. A republikánus univerzalizmus a mai napig megköveteli ezeknek a partikularizmusoknak a levétkezését, ami, önmagában, meglehetősen botrányos, de csak akkor nem, ha az, aki erre az áldozattételre vállalkozik, igazi értékeket kap cserébe azokért, amelyekről lemondott. Azonban a „bevándorolt nemzedékek” túlnyomó többségétől megkövetelik, hogy vessenek keresztet minden korábbi kötelékükre, ám a fogadó ország – amely immár a *hazájuk* is – az elismerésnek és az erőforrásoknak még azt a minimumát sem hajlandó nyújtani nekik, ami ahhoz lenne szükséges, hogy biztosítsa társadalmi függetlenségüket. Ha pedig ez a kimenetele a dolgoknak, joggal érezhetik úgy, hogy egy óriási átverés áldozatául estek. A magasztos köztársasági eszmék az etnikai kisebbségek számára valójában nem egyebek kényszernél. Aki egy más kultúra jegyeit hordja magán, attól megtagadják a neki kijáró méltóságot. Hovatartozása érdemtelené teszi, szégyellni valóvá válik, ráadásul még

23 Idézi E. Saada: „Une nationalité par degré...” id. cikk.

azzal is meggyanúsítják, hogy elkülönült közösségbe-zárkózása miatt veszélyt jelent a Köztársaságra.

Mi sem illusztrálja ezt szemléletesebben, mint annak módja, ahogyan ma Franciaországban a muszlim vallást kezelik. Hogy hogyan, az kiviláglik „az iszlám fejkendő esete” néven elhíresült, hosszú pszichózisból. Elég annyi, hogy néhány fiatal lány fejkendőt hordjon az iskolában, s máris riasztanak, hogy a „törzsek Franciaországa” rátámadt a „köztársasági Franciaországra”!²⁴ Elég nehéz komolyan hinni abban, hogy ezeknek a fiatal csitriknek a viselkedése (mely mögött, egyébként, a legkülönbözőbb motivációk állhatnak) veszélyt jelenthetne a Köztársaságra. A Köztársaság „világiasság-elvének” respektálását sokkal jobban veszélyezteti, hogy Franciaország második legnagyobb vallási felekezete nem részeseül teljes, maradéktalan elismerésben. Az 1905-ös törvény kimondja: ha az állam nem támogatja is anyagilag a különböző felekezeteket, azonos mértékben kell biztosítani mindegyik számára a hitélet szabad gyakorlását. A muszlim vallás esetében azonban erről szó sincs. Nagyon gyakran fordul elő, hogy a különböző önkormányzatok, megakadályozandó, hogy valahol mecsetet építhessenek, az arra alkalmas területek esetében sietnek érvényt szerezni elővásárlási joguknak. S még amikor – az 1905-ös törvény szellemében – akadályok emelése nélkül teszik lehetővé a föld megvásárlását, akkor sem biztos, hogy a terv sikerrel járhat. A Bruno Mégret vezette Nemzeti Köztársasági Mozgalom (*Mouvement national républicain*) a hazánk eliszlamosítása elleni harc jegyében a közelmúltban perben támadta meg egy önkormányzat döntését, amely 1 euró szimbolikus összeg lefizetéséért cserébe 99 évre koncesszióba adott egy területet, hogy ott mecset épülhessen. A közigazgatási bíróság a beadvány nyomán érvénytelenítette a bérletet.²⁵ Ez nem anekdota, hanem a hátrányos megkülönböztetés árulkodó példája. Mit sem számít a törvény szellemének álláspontja állam és egyház széjjelválasztásáról, az igazságszolgáltatás meghátrál az iszlamofób nyomás előtt.

Ugyanez a szemlélet mutatkozik meg abban is, hogy bár a francia börtönökön belül igen jelentős a muszlim elítéltek aránya, vallásuk gyakorlását csak nagyon nehezen biztosítják számukra – már ha egyáltalán...²⁶ holott az 1905-ös törvény precízen leszögezi, hogy a vallásgyakorlás lehetőségét „akadálytalanul biztosítani kell az olyan közintézményekben, mint a gimnáziumok, kollégiumok, iskolák, kórházak, menhelyek, börtönök”. Az iszlám vallást itt is hátrányos megkülönböztetés sújtja. Az iskolaügy területén ez a megkülönböztetés más formában jelentkezik. A „világiasság” köztársasági értelmezésébe belefér, hogy az országban működhessenek felekezeti magániskolák, ahol vallásos szellemű oktatás folyik. Iszlám hitű magániskolák miért ne képezhetnék ugyanúgy a francia oktatásügy integráns részét, mint mondjuk katolikusok?

Itt most egyáltalában nem foglalkozom azzal, hogy egy-egy vallásnak mi az eszme- és értékrendszere, csupán azt szögezem le, hogy a francia társadalom nem annyira a Kinyilatkoztatás könyveire alapozó három vi-

24 A. Finkielkraut: „Voiles, la sainte alliance des clergés”, *Le Monde*, 1989. október 25.

25 Lásd Jean Bauberot: „Laïcité: la loi de 1905 mise en cause”. *Le Monde*, 2007. július 18.

26 Lásd F. Kosrokhavar, id. mű.

lágvallás egyikét látja az Iszlámban, mint inkább a domináns kultúrához való viszony szempontjából egyértelműen hátrányt, fogyatéket jelentő identitástudat markerét. Márpedig a köztársasági alapértékek és eszmék értelmében nincs helye kettős mércének a hitbéli és kulturális sajátosságok kezelésében. Ha a valóságban másképp működnek a dolgok, az azt jelenti, hogy az Iszlámhoz tartozást a bennszülött örökség továbbélésének tekintik, ami elkülönült „faji” hovatarozásra utal, így ez az örökség ne kapjon teljes polgárjogot a mi társadalmunkban. Innen nézve, a Köztársaság „integrációs bajnokai” és a szélsőjobboldali nacionalisták annyiban egy követ fújnak, hogy azt, ami számukra a republikánus eszmével (vagy a francia mivolttal) ellentétesnek tűnik, azt a Köztársaságnak (illetve Franciaországnak) egyfajta merev, monolitikus koncepciójára hivatkozva próbálják meg érvénytelennek nyilvánítani. „A gyarmati, illetve poszt-koloniális időszak vándormozgalmi által útnak indított tömegek (mert végtére is őrölük van szó) a köztársasági nacionalizmus törvényességhez ragaszkodásának és a fajgyűlölő nacionalizmus populista szellemiségének harapófogójába kerültek.”²⁷ Ebben a helyzetben mi másból meríthetnének erőt, ha nem a saját kezdeteikhez, saját eredetükhöz való visszatérésből, hogy azokat idealizálják, illetve partikuláris követelések alapjává tegyék. A másoktól való különbözés csak akkor válik veszélyessé, ha megtagadják az embertől az ehhez való jogot, vagy lenézik érte. Így lesz az Iszlámhoz való tartozásból *radikális iszlamizmus*; így vezet odáig, hogy valaki, csak azért, mert fekete és lenézik, a rabszolgatartók áldozatának szerepében tetszeleg, és úgy véli, jogosan követelhet kárpótlást áldozat mivoltáért. Ekkor aztán persze könnyű vádlón rámutatni annak a közösségi bezárkózásnak a veszélyeire, amelynek életre keltésében mi magunknak igencsak tevékeny szerepünk volt.

A közösségbe bezárkózás akkor jelent veszélyt az ország egységére, ha olyan autonóm módon szerveződő csoportok magatartásával állunk szemben, amelyek szembefordulnak a Köztársaság törvényeivel. Franciaországban ilyesmiről nincs szó. Legalábbis egyelőre. Mert a republikánus modell merev zsinórmértékké emelése könnyen vezethet ilyen eredményhez, ami majd maga fogja életre hívni azt a problémát, melynek leküzdésére ez a modell mindenek felett törekszik. Ha nincs hajlandóság a kulturális különbségek elfogadására, s annak szavatolására, hogy igenis helyük lesz a nemzet kebelében, a gyakorlati megvalósítás alakzatai visszavonhatatlanul ítéletet mondanak majd azok fölött, akik számára nem adatik más menekvés, mint hogy a „magunk közül valók” alkotta közösségek felé forduljanak. Ezzel párhuzamosan persze ugyancsak „hasonszőrűek” közösségét alkotják az állampolgáriság vallásának áldozópapjai is, akik – kell-e mondani – a legklasszikusabb módon vannak tövig beletagozódva a francia társadalom eresztékeibe: nekik fehér a bőruk, alkalmaztatásuk nincs veszélyben, ahol a lakásuk van, az nem olyan környék, ahol problémák adódnának. Azoknak a kritériumoknak a megszigorítását követelve, amelyek ahhoz kellene, hogy valakit teljes jogú állampolgárnak lehessen elismerni, a republikánus retorika egy bizonyos változata – ahogyan François Dubet fogalmaz – „olyan csoportok kiszol-

27 V. de Rudder, C. Poirer és F. Vourc'h, id. mű, 11. old.

gálója lesz, amelyek a kedvezményezettek privilégiumainak védelmére fogtak össze”²⁸.

Van-e esélye, hogy a Köztársaság multikulturális legyen?

Hogy meghaladhassuk a nemzet egységét fenyegető végzetes megosztottságot, elengedhetetlenül szükség van a kulturális pluralizmus őszinte tudomásulvételére és az etnikai sajátosságokat mutató csoportokkal szigorúan paritásos alapú bánásmódra.

Franciaország már most is sok-etnikumú és sok-kultúrájú ország. 8 millió olyan lakosa van, akik a „szemmel látható kisebbségek” csoportjaiba tartoznak (értsd: nem fehér bőrűek). Ebből a nyolc millióból durván öt-hat millió már francia földön született. A Maghrebből származók öt-hat milliónyian vannak; közülük 3,5 millió francia állampolgárságú (ide értve a félmillió *harkit** is). A fekete népesség (a tengeren túli megyékből és területekről, illetve a szub-szaharai övezetből származók) létszámát kétmillióra becsülik, közülük másfél millióan franciák. Körülbelül egymillió olyan személy él Franciaországban, akit gyökerei az ázsiai kontinenshez kötnek. Él itt továbbá 3,6 millió „idegen”, akik közül 510 ezren Franciaországban születtek. Több mint másfél millió azoknak a külföldön született személyeknek a száma, akik francia állampolgárságot szereztek.²⁹

Ezek a számadatok bizonyára nem tekinthetők megfellebbezhetetlenül pontosnak (megléhetősen nehéz az etnikai származásról hitelt érdemlő statisztikákra szert tenni). Nem is összegezhető, nem vonhatók egybe, hiszen különböző kritériumok függvényében állították elő őket. Ezzel együtt annyi bizonyosan leszögezhető, hogy több mint 10 millió ember – ha úgy tetszik: a Franciaországban élők nagyjából 15 százaléka – nem „öslakosok” leszármazottja, ennek ellenére *több mint a felük* francia állampolgár.

Másként fogalmazva: Franciaország már most is sok-etnikumú és sok-kultúrájú ország, s ez a jövőben egyre inkább igaz lesz. Nyilvánvaló a kapcsolat e sokszínűség és a múltbéli és jelen idejű migrációs folyamatok között. Annak, hogy a bevándorlási folyamatok megzabolázhatatlanok, nem csak az az oka, hogy a nemzetállami határok egyre átjárhatóbbak, s az egyes országok egyre kevésbé képesek ellenőrizni a rajtuk keresztül végbemenő mozgásokat. Belejártsanak ebbe az eredménybe a francia társadalom belső sajátosságai is. Amint arra François Héran az INSEE de-

28 F. Dubet: „Le retour à l’ordre, et après?”, in *Banlieue, lendemain de révolte*, id. mű, 68. old.

* *Harki*. Az arab eredetű szó azokat a muszlim arabokat jelöli, akik az 1954-től 1962-ig zajló francia–algériai háborúban a franciák oldalán vettek részt, majd a háború végén – tekintettel arra, hogy a függetlenné vált Algériában egyértelműen kollaboránsoknak tekintették őket – elhagyták Algériát és „franciaként” Franciaországba „repatriáltak”. Ez a névhasználat világosan megkülönbözteti őket (és, természetesen, Franciaországban született gyermekeiket) más algériai eredetű franciáktól/francia állampolgároktól (elsősorban a „feketelábúaktól”, az Algériából 1962-t követően hazatelepült „fehér” franciáktól), illetve a Franciaországban élő algériaiaktól. (*A ford.*)

29 Lásd Salvador Erba: *Une France pluriculturelle*, Paris, Librio E.J.L., 2007.

mográfiai adatainak elemzése alapján rávilágít, „demográfiai gyarapodásunk legdöntőbb – ha ugyan nem egyetlen – forrását nemsokára a nemzetközi vándormozgalom adta szaporulat fogja kitenni”³⁰. Választani tehát – merőben függetlenül a munkaerő-szükséglet keltette vándormozgalomhoz való viszonyunktól – csak az ország demográfiai hanyatlása, vagy pedig a népességyarapodás fönntartása között választhatunk. Igazság szerint azonban nincs alternatívánk. „Nincs mit töprengenünk azon, hogy szeressük-e vagy sem a bevándorlást, ez épp oly értelmetlen lenne, mint azon töprengeni, hogy megöregedjünk-e vagy sem.”³¹ François Héran nem fél egy olyan Franciaország képét fölidézni, amely néhány évtizeden belül az eddig befogadott és még ezután befogadandó népességek lassú beszivárgásának hatására pont ugyanazt a képet fogja mutatni, mint a részét képező Réunion-sziget, ahol különféle etnikumok élnek egymás mellett, „fajtiszta állapotban” vagy „keverten”, a vallások megdöbbenően színes egyvelegét gyakorolva, mindezt a Köztársaság törvényeinek maximális tiszteletben tartásával, mindenféle magukba zárkózó kisebbségek között dúló belvillongások nélkül. (Senki ne gondolja, hogy a sziget földi paradicsom, de arra jó példa, hogy az etnikumok közötti – hatékonyan bizonyuló – keveredés, s a kulturális sajátosságok ezzel karöltve járó tisztelete nem feltétlenül utópikus ábránd a francia nemzet egészén belül.) Nem a Köztársaság „meghátrálását” jelentené, ha föltagyna azzal a törekvéssel, hogy a nemzeti identitást olyan kaptafára szabott képlet szerint írja elő, amely az anyaországban többséget alkotó törzsökös „etnikum” hegemoniájának akar igazolásul szolgálni. Kicsit több képzelőerőt kellene tanúsítani, s arra nyitott szellemiséget, hogy a Köztársaság magába fogadja a másságokat, s lehetővé tegye számukra a békés egymás mellett élést, melynek nyomán egymást kölcsönösen képesek lehetnek gazdagítani. No persze egy kicsivel több éberséget is, mert az irányváltás bármikor bekövetkezhet: harmonikus pluralizmus még soha sem termett magától. Ahhoz, hogy megadassék, szakadatlanul munkálkodni kell. A jelenlegi helyzet arra világít rá, hogy a monolitikus köztársasági modell kikényszerítése olyan rossz irányok felé nyit utat, amelyek ellen a védekezés nem halogatható.

Az igazi pluralizmus megteremtésének nagyon sokan igen kevés esélyt adnak (ha ugyan nem egyenesen csacska illúzióknak tekintik az ebben való bizakodást). Ez talán azért van – legalábbis részben –, mert nagy odaadással ijesztgetjük magunkat. Franciaországban nagyon is gyakran találkozhatunk azzal a „bevándorlók ivadékainak természetéről” kinyilatkozó diskurzussal, mely különös előszeretettel koncentrálna a külvárosok fiataljaira. Ha olyan a helyzetük, amilyen, annak nem más az oka, csak az, hogy nem tudnak – és lényegében nem is akarnak – kikecmeregni belőle. Agresszívek, erőszakosak, aszociálisak, minden ellen lázadnak, semmi nem jó nekik, macsók, a komoly munkának még a gondolatára is éppoly allergiásak, mint a civilizált viselkedés elemi szabályainak követésére; gyűlölik Franciaországot, semmiben és semmilyen

30 François Héran: *Le Temps des immigrés. Essai sur le destin de la population française*, Paris, La République des idées/Seuil, 2007, 12. old.

31 Uo., 105. old.

szinten nem óhajtának közösséget vállalni vele, kivéve akkor, ha abból hasznot húzhatnak. Ez a felfogás nem egyéb a primitív bennszülöttről rajzolt paradigmatisz képzés szélsőséges változatánál. A bennszülött e szerint az ábrázolás szerint egy olyan kulturális örökség letéteményese, amely szembefordítja őt a „megfelelően szocializált kultúrember” viselkedését szabályozó normákkal. Fönntartva, hogy a probléma elmélyültebb elemzést igényelne – hiszen ezek a fiatalok egyszersmind áldozatai is a helyzetüknek, és a konfliktus gyökereinek fölfedéséhez nem elég ám „a felelősséget a vádlottra hárítani” –, szögezzük le, hogy ez a fajta bemutatás nagyjából akár illeszkedhetne is egy minden jövő kilátásától megfosztott fiatal korosztály leginkább alkalmatlanul szocializált marginálisaira. Ilyenekből pedig valószínűleg akad néhány tízezer. Ők nyilván komoly problémákat okoznak a rendfenntartó erők számára, jelenlétük tagadhatatlanul közvetlen és azonnali rendőrségi intézkedéseket tesz szükségessé. A misztifikáció azzal kezdődik, hogy homályos kontúrokkal ez a kép merevedik rá a poszt-koloniális időszak bevándoroltjainak minden leszármazottjára, akikre éppen ezért, konkrétan származásuk miatt vetül annak a gyanúnak az árnyéka, hogy nem képesek vagy nem akarnak betagozódni a francia társadalomba.

Ezt a képet ugyanis, mely nem egyéb nyíltan ideologikus konstrukciónál, minden, valamennyire is komoly elemzés radikálisan cáfolja. Így például az amerikai *PEW Research Center* egy nemrégiben végzett kutatásának arról szóló eredményei, hogy milyenek mutatkozik négy európai államban a muzulmánok integrációja, azt mutatják, hogy Franciaországban a muszlim hitű franciák 72 százaléka egyértelműen úgy érzi, hogy az Iszlám tanainak követése konfliktus nélkül megfér azzal, hogy itt élnek az országban. 91 százaléka pozitívan nyilatkozik a keresztényekről, 71 százaléka pozitívan nyilatkozik a zsidókról – vagyis átlagosan kétszer akkora arányban, mint a nagy-britanniai, a német, illetve a spanyol muzulmánok.³² Egy másik felmérés eredményei azt mutatják, hogy a nyugdíjas kort megért hajdani bevándorlók elsőprő többsége Franciaországban kíván maradni.³³ Ami pedig a fiatalokat illeti: egy, a már Franciaországban született, 18–30 éves maghrebi származású fiatal férfiak körében folytatott vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy 78 százaléka már közelebb van a franciákhoz, mint a szüleikhez; 70 százaléka nem tartja elképzelhetetlennek, hogy francia nővel házasodjék össze; és akkor adjuk még ehhez hozzá, hogy 64 százaléka nyilatkozta, hogy – ha úgy esik – fegyvert fogna Franciaországért.³⁴

Hosszan sorolhatnánk még az efféle adatokat, de unalmas lenne. Mindegyik adatsor arra mutat, hogy az a muszlimokról felénk tartott kép, mely szerint kiütést kapnak a francia társadalom értékeitől, a szó legszorosabb értelmében rasszista konstrukció, annak a fajta különbségtévesztő fajelméletnek a logikája szerinti, amely esszenciálisnak állítja a le-

32 S. Laacher: *L'Immigration*, Paris, Le Cavalier bleu, 2006, 106. old.

33 Catherine Attias-Doffus (szerk.): *Passage à la retraite des émigrés*, Paris, CNAV, 2004, 109. old.

34 Claude-Valentin Marie: „Enjeux actuels de la lutte contre les discriminations en France”, in Daniel Barrillo: *Lutter contre les discriminations*, Paris, La Découverte, 2003, 126. old.

igázó és a leigázott közötti hatalmi viszonyrendszeren belül az utóbbinak, a bennszülöttnek tulajdonított kulturális pozíciót, s éppen ezért biztosítja annak szüntelen újratermelését. Ha túl tudunk lépni ezen az előítéleten, nincs miért azt gondolni, hogy az ex-bennszülött, azért mert megőrizne valamit eredeti kultúrájából, ne lenne maradéktalanul képes arra, hogy beilleszkedjék a nemzet rugalmassá vált keretei közé. Egy ilyen vállalkozás kivitelezéséhez egyszerre kellene egyfelől energikusan föllépni a jelenleg tapasztalható hátrány-okozó megkülönböztetések ellen, másfelől pedig azt szorgalmazni, hogy a francia lakosság különböző csoportjaival szemben ténylegesen érvényesüljön az egyenlő bánásmód gyakorlata.

Ami az első „programpontot” illeti, az elmúlt tízegynéhány év során sikerült egyre tisztább képet nyernünk a hátrányos megkülönböztetések tényleges előfordulásáról, és arról is, hogy hivatkozási rendszerük igazolhatatlan és elfogadhatatlan. Megvolt ugyan a hajlam és a szándék a probléma titkolására vagy elkenésére, mégis, a kilencvenes évek végével kezdődően működésbe léptek az arra szolgáló szervek, hogy a diszkriminációk elleni küzdelem közpolitikai programmá válhasson. 1998-ban az Integrációs Főtanács jelentése nyíltan beismeri, hogy „a tengeren túli területekről, illetve egyéb Európán kívüli területekről származó színes bőrű franciák” hátrányos megkülönböztetésekbe ütközhetnek.³⁵ Ugyanilyen értelemben foglal állást a Foglalkoztatási és szolidaritási minisztérium számára 1999-ben készült Belorgey-jelentés.³⁶ Kormányzati kezdeményezésre 1999-ben létrejön a Kutatócsoport a hátrányos különbségtéves vizsgálatára (*Groupe d'études contre les discriminations – GELD*), az Állampolgársági kérelmek bizottságai (*Commissions d'accès à la citoyenneté – CODAC*) és a Tevékenységi és támogatási alap az integrációért és a diszkrimináció ellen (*Fonds d'action et de soutien pour l'intégration et la lutte contre les discriminations – FASILD*). 2000-ben a hatóságok létrehoznak egy zöld vonalat: a 114-es telefonszámot tárcsázva panaszt lehet tenni, illetve jogsegélyt kérni a faji diszkrimináció megnyilvánulásaival szemben. A 2001. november 16-i törvény megfordítja a bizonyítási kötelezettséget; e pillanattól a munkáltatóra hárul, hogy ártatlanságát bizonyítsa. A 2004. december 30-i törvény ismételten megerősíti, hogy „mindenkinél joga van az egyenlő bánásmódhoz, származásától, tényleges vagy vélelmezett etnikai hovatartozásától függetlenül”, s létre hívja az Egyenlő bánásmódot és diszkrimináció-ellenes magatartásért illetékes Főhivatalt (*Haute Autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité – HALDE*), amelyhez panasz esetén fordulni lehet; az intézmény vizsgálatokat folytat (például teszti a vállalatokat) és – ha szükséges – az ügyészséghez fordul. E civil (vagy hivatalos) kezdeményezések felsorolásán túl, említést kell tennünk arról, hogy a nagyvállalati szférában is megindul a törekvés egyfajta „alapegyezmény” elfogadtatására a „változatosság dicséretéről”, és a munkaerő-felvételnél szorgalmazzák az etnikai sokszínűség érvényre jutását.³⁷

³⁵ *Luttes contre les discriminations: faire respecter le principe de l'égalité. Rapport au Premier ministre*, La Documentation française, Paris, 1998.

³⁶ Jean-Michel Belorgey: *Lutter contre les discriminations: stratégies institutionnelles et normatives*, Paris, Éditions de la MSH, 2001.

³⁷ Lásd Karim Amidat: *Discriminez-moi. Enquête sur nos inégalités*, Paris, Flammarion, 2005.

Ezek a lépések, intézkedések nem elhanyagolható jelentőségűek, s telve vannak jó szándékkal. Ez azonban nem elég ahhoz, hogy a problémát föl lehessen számolni. A 2006-os évben a HALDE például körülbelül kétezer bejelentést kapott, s ebből mintegy negyven nyomán indult jogi eljárás, ami – a társadalmi valóság ismeretében – elég nevetségesnek tűnhet.³⁸ Lássuk azonban be, hogy még ha jóval szélesebb hatáskörrel – né tán rendőrhatalósági jogosítványokkal – rendelkeznek is, a HALDE legjobb esetben is csak arra lenne képes, hogy valamennyire visszaszorítsa a hátrányos megkülönböztetés bizonyos fajta gyakorlatait, a nélkül azonban, hogy bármiféle hatással lehetne azokra a folyamatokra és dinamikákra, amelyek ezeket életre keltik, működtetik. Még ha egyesével rendbe tudja is tenni néhány, az igazságtalanságok áldozatául esett ember dolgát, ez a fajta intézkedésrendszer képtelen arra, hogy érdemben befolyásolhassa a diszkriminációs jelenségek kollektív természetét – értsd: társadalmi meghatározottságát.

A francia társadalom kétség kívül előbbre lépett abban, hogy tudatára ébredjen, mennyire rutinná vált már az országban a „faji alapon” működő hátrányos különbségtevés. Ez a „ráébredés” egyáltalán nem független a megkülönböztetések áldozatai számára elégtételt követelő mozgalmak (az előzőekben említett) mind gyakoribbá válásától. Bármennyire szükség legyen is azonban az elégtételt nyújtó, büntető viszont-intézkedésekre, a hátrányos megkülönböztetés gyakorlata ellen igazából nem ezen a terepen kell az igazán hatékony küzdelmet megvívni. A különböző társadalmi csoportok közötti viszonyrendszer ökonómiáját kellene megváltoztatni. Lehetséges-e másfajta helyet biztosítani a társadalmon belül azoknak a csoportoknak, amelyeket napjainkban a diszkriminációs ideológiák elfogadottsága miatt értéktelennek illik tekinteni?

Miből eredeztethető az etnikai kisebbségek hátrányos megkülönböztetése? Egy kettős, a biológiai eredetben és az osztály-hovatartozásban egyszerre mutatkozó hátrány-helyzetből. A kettő ellen egyszerre kell fölvenni a harcot. A „faji jelleg” figyelembe vétele a gyarmati uralom hatalmi keretei között egyet jelentett a bennszülöttnak minősített kultúrák leértékelésével. Ha ez a gyarmatbirodalmi rendszer ténylegesen és végérvényesen megszűnt, annak azzal a következménnyel *kell* járnia, hogy a gyarmati uralom ideje alatt lenézett, alsóbb rendű állapotba taszított kultúrákat (s az őket képviselő embereket) mostantól a többiekkel egyenrangúnak tekintsük. Ez a követelmény már csak azért is teljesítendő, mert nemcsak hogy túlvagyunk a gyarmatosítások korán, de erőteljesen ki vagyunk téve a globalizáció mindazon áramainak, amelyek a francia partokra sodorják ezeket az erősen különböző kultúrákat (vagyis egy csomó új vallást és életforma-változatot). A republikánus modellnek bizonyoságot kell tennie arról, hogy nem foglya annak a formának, melyet akkor öltött magára, amikor még egy etnikailag, kultúrájában és vallásában teljesen homogén társadalom igényeinek kívánt megfelelni. Amit a vallás kapcsán az 1905-ös törvénynek sikerült kivívnia és megvalósítania, az például szolgálhat az egyéb vonatkozásokra. Ennek a törvénynek sikerült

38 Lásd S. Laacher, id. mű.

ugyanis egy mélységesen katolikus tradíciókba gyökerezett, ámde ugyanakkor kegyetlen vallásháborúk által szabdaltságot olyan nemzetet teremtenie, ahol a vallásgyakorlás különböző változatai képesek egymást tolerálni, létrehozni a párbeszéd és a vita különböző formáit, illetve – a világiasság köztársasági princípiumának alapján – versenyre is kelhetnek egymással. Ebbe a rendszerbe az Iszlámnak már most teljes joggal bele kellene tartoznia – s nem annyira vallás mivolta jogán, mint inkább a Köztársaság világi jellege okán.

Túl a kultúra vallási dimenzióján, a republikánus modell ambiciózsabb távlatokra is törhet. Olyanokra, amelyeket Achille Mbembe (akinek kulturális horizontja kétség kívül fölébe emelkedett a nemzethatároknak és az etnikumokat elválasztó korlátoknak) így jellemzett: „Ami pedig univerzalista modellünk erejét illeti, az abból a képességünkből fog táplálkozni, hogy képesek vagyunk megérteni: a nem közénk tartozókkal kialakított kapcsolataink java részben annak megtapasztalásából és kitanulásából állanak, hogy mi lehet a közös a történeteinkben, milyen közös történeteink lehetnek, legfőképp akkor, amikor ezeket a történeteket megtagadni igyekszünk és legszívesebben nem beszélünk róluk.”³⁹ Ez az út inkább egyfajta kozmopolitizmus irányába visz, mintsem a nemzet tudat afféle fölmagasztalása felé, amelyben manapság kedvtelve tetszelgünk. Vannak, kétségkívül vannak kockázatai, ha ezt az utat követjük, de megfelelhet a republikánus univerzalizmus azon lehetséges értelmezésének, amelynek jegyében a Forradalom pillanatában megfogant: egyfajta nemzeti etnocentrizmusba való bezárkózás helyett amellettesz hitet, hogy az emberek egyetemes közösségére érvényes értékeket *mindenki* számára biztosítani kell. Meglehet, abban a történelmi pillanatban, amikor a világ állapota azt igényli, hogy mind a gondolatok, mind a tettek mezején fölülemelkedjünk a nemzeti kereteken, ez az egyedüli alternatívája a nacionalizmusnak.

A hátrányos megkülönböztetések elleni küzdelem egyszersmind azoknak a társadalmi létfeltételekben mutatkozó különbségeknek a föl számolását is célul tűzi ki, amelyeknek következtében az etnikai kisebbségek képviselői mindegyre felülreprezentáltak mutatkoznak azok között, akik szegények, akik elveszítették a munkájukat, akiket a társadalmi létbiztonság elvesztése fenyeget. A „faji” kérdés és a társadalmi kérdés nem külön entitásként létezik; az egyiknek és a másiknak a hatásai összegződnek. Különösen igaz ez – mint már sokszor emlegettük – a külvárosi fiatalok esetében. Amikor elérik azt az életkort, hogy munkába álljanak, nagyon sokan közülük úgy tűnnek föl, mint a proletariátushoz (vagy talán inkább egyfajta modern szub-proletariátushoz) tartozók, akik alkalmaztatás és munkanélküliség között hanyódnak, és meglehetősen gyakran a termelési rendszer keretein kívül biztosítják megélhetésüket. Amikor még iskoláskorúak, szinte majdnem mindig a legrosszabb pályautakat járják be, az iskolában kudarca vannak ítélve, rendkívül kevés és gyenge minőségű iskolai tőkét képtelenek bármire is konvertálni a munkaerőpiacon. Egészen bizonyos, hogy a diszkriminációk ellen

³⁹ Achille Mbembe: „La République et l’impensé de la race”, in P. Blanchard, N. Bancel és S. Lemaire, id. mű, 157. old.

folytatott küzdelemnek ezeknek a hátrányoknak a visszaszorításával kell kezdődnie, ugyanis ezek eredményezik, hogy e fiatalok a társadalmi hierarchia legalsó fokaira szorulnak ki.

Úgy gondolom, ezt a fajta munkát nem nagyon lehet elvégezni úgy, hogy az ember lemond az előnyt-nyújtó megkülönböztetések stratégiájának működtetéséről. Az ezeket a fiatalokat „átlagos társaiktól” elválasztó távolság akkora (iskoláztatásban, munkához jutásban, de nagyon gyakran a lakáshelyzetet vagy a mindennapi életkörülményeket illetően is), hogy speciális intézkedésekre lenne szükség ahhoz, hogy az ennyire nélkülözőknek egy kicsivel több erőforrás jusson. Erre törekszenek a pozitív diszkriminációs stratégiák. Ezek alkalmazásának van azonban egy rendkívül komoly kockázata. Amikor a különösen hátrányos helyzetű csoportokat veszik célba, beemelik a nyilvánosság látókörébe minden hátrányukat és minden negatívumukat, így tálcán kínálják őket prédául a társadalmi megtorlás akcióinak. Amikor az etnikai kisebbségek tagjairól van szó, ez a kockázat csak még nagyobb. Közismert, hogy a populista rasszizmust éltető egyik érv éppen az, hogy ezek a franciának nem minősíthető népeiségek olyan szociális támogatásokból részesednek, amelyeknek csak a tősgyökeres franciákat lenne szabad megilletniök. Belegondolni is rossz, mi lenne vajon a helyzet, ha ezeknek a népeiségeknek valamiféle kvóta-szerinti logika alapján juttatnának „kedvezményeket”?

Ezeknek a stratégiáknak a területi illetékesség szerinti működtetése esetleges kiutat jelenthetne a zsákutcából. Ebben az esetben a speciális intézkedések valamilyen földrajzilag lehatárolt övezetre vonatkoznak, egy-egy lakónegyedre vagy ezek összevont tömbjeire; egy-egy iskolára vagy iskolák meghatározott csoportjára. Úgy jelentenek kedvezményt az etnikai kisebbségek ott élő képviselői számára, hogy nem ők lesznek az egyedüli kedvezményezettek, hanem mindenki, aki ott él. Így tehát az eljárások nem illethetők az etnikai „elfogultság” vádjával. Ez nem egyszerűen „technikai trükk”. A területi stratégiák azért is bizonyulnak fontosnak, mert rámutathatnak arra, mi a kapcsolat a „faji” kérdés és a szociális kérdés között. Az iskolai kudarc, a munkanélküliség, a szegénység, a létbiztonság-vesztés elleni energikus védintézkedésekre az alsóbb osztályok fiataljainak ugyanúgy szükségük van, mint az etnikai kisebbségek fiataljainak. A két csoportnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helye ugyanis szoros rokonságot mutat, az etnikai származást büntető diszkrimináció csak ráadás a közös nehézségekre. Az egyenlőtlenségek csökkentése érdekében folytatott tevékenység tehát közös és kölcsönös előnyt jelent e csoportok számára, olyan előnyt, amely független etnikai megosztottságtól. Az intézkedéseknek ez a fajtája előnnyel szolgáló megkülönböztetés, annak érdekében, hogy a kedvezményezettek kikeveredhessenek deprivált helyzetükből – akárhik legyenek is.

Mindezekből következően, azok a kritikák, amelyekkel a pozitív diszkrimináció stratégiai természetű lépéseit illették (ezek elsősorban az iskoláztatás terén prioritást élvező körzetekben, illetve a várospolitikák formai keretei között léptek működésbe), ha gyakran jogosak is, semmiképp nem bizonyulnak perdöntőnek. Nem az alapelveket kell megkérdőjeleznünk, hanem az eszköztárak elégtelenségét és alkalmazásuk olykor igen korlátozott voltát kell kifogásolnunk. Afelől nem lehet vita, hogy

nem lehet sorsukra hagyni azokat a fiatalokat, akik olyan mértékben elszakadtak a klasszikus iskolarendszertől s annak követelményeitől, hogy a társadalomból való teljes kiszakadás fenyegeti őket. Ugyancsak nem lehet magukra hagyni a lepusztult városi övezetekben a lakosság leginkább sebezhetőnek bizonyuló részét, akik számára az egyik napról a másikra vegetálás is erejüket meghaladó kihívásnak bizonyul. Ha azt akarjuk, hogy csökkenjen az átlagtól való reménytelen leszakadásuk mértéke, a számukra segítséget nyújtó speciális intézkedések elengedhetetlenek.

Abból, amit mondunk, természetesen következik az is, hogy ezeket az intézkedéseket átmenetieknek kell tekintenünk, funkciójuk elsősorban az, hogy előkészítsék a „terepet” a nagyobb léptékű reformok számára. Az iskoláztatás terén prioritást élvező körzetek létezése például alkalmat teremthetne egy olyan pedagógia kidolgozása számára, amely képes az alsóbb társadalmi osztályok igényeihez igazodni, képes az ide tartozó gyerekeknek megadni azt az alap-tudást – egy megújult, egységes iskolarendszerre támaszkodva –, melyre mindenkinek szüksége van, aki igazodni akar napjaink világához, annak követelményeihez. Ebben a szellemenben a prioritást élvező körzetek speciális jellege csak látszólag jelent szembefordulást a Köztársaság oktatásügyi rendszere által képviselt univerzalizmus típusával, mely szerint „ugyanazt az iskolát mindenkinek!”. Sokkal inkább a szóban forgó rendszer elitista deviációival szemben föllépő gyakorlati kritika kezdeményét kell benne látnunk. Olyan kritikát, amely rávilágít arra az ellentmondásra, hogy miközben ennek a rendszernek egyenlő elbánásban kellene részesítenie minden gyereket, a valóságban egy szelekció eszközeként működik. A szelekció lényege, hogy egyeseket ugyan a társadalmi hierarchia magasabb pozícióba emel, de ezt annak árán teszi, hogy egyre jobban kizárja és megalázza azokat a gyerekeket, akik kevésbé vannak fölszerelvek az ehhez szükséges helyzetálláshoz, a kiváló pozíciók megszerzésének eszközeként felfogott, iskolai versenyfutáshoz.⁴⁰

Ugyanez a helyzet a várospolitikákkal is. Ezeket nem kell arra ítélni, hogy az államigazgatás által távolból levezényelt, kívülről szponzorált tevékenységként próbáljanak hatást gyakorolni a lakónegyedekre. Arra is alkalmas eszköznek bizonyulhatnak, hogy segítsenek fölerősíteni a lakosság saját környezetére gyakorolni képes kezdeményezéseit. Hogyan? Azzal, hogy lendületet adnak az egyesületi tevékenységnek, azzal, hogy megsokszorozzák az információ- és tevékenység-csere hálózatait, azzal, hogy olyan fejlesztési prioritást élvező övezeteknek a létrehozását kezdeményezik, amelyek tevékenysége révén föllelhetik és megteremthetik autonómiájuk feltételeit.⁴¹ A cél nem egyszerűen csak a városnegyed önmagában való rehabilitációja, hanem az is, hogy lakosai képessé váljanak mobillá lenni, ne kényszerüljenek lakóhelyük foglyai maradni.

Ilyenféle javaslatokat azonban könnyebb megfogalmazni, mint valóra váltani. Mindazonáltal kirajzolják az utat, amelyet követnünk kell, amelyről nem térhetünk le, ha küzdeni akarunk a hátrányos megkülönböztetések ellen. Ennek a küzdelemnek az a célja, hogy kimozdítsa a francia

40 Lásd F. Dubet: *L'Ecole des chances*, Paris, La République des idées/Seuil, 2004.

41 Lásd Jacques Donzelot: *Quand la ville se défait*, id. mű.

társadalom zárványokba zárt csoportjait, amelyek közöttünk, velünk együtt élnek, ámde sosem tekintik őket úgy, hogy közénk tartoznának. Ennek az ellentmondásnak a föloldása két oldalról közelíthető meg: a politikai értelemben fölfogott társadalmi tagság felől, illetve a szociális állampolgáriság felől. A politikai értelemben vett társadalmi tagság teljes elismerése csak úgy jöhet létre, ha az alapjául szolgáló republikánus koncepciók eléggé rugalmassá válnak ahhoz, hogy befogadják egy olyan kultúra elemeit, mely idegenből érkezett, de amelyet megillet a polgárjog, itt is. Ebből az következik, hogy át kell definiálnunk, hogyan értelmezzük az állampolgáriságon belül a biológiai eredet és a vallási hovatartozás különbségeit. Ez annál is fontosabb, mert nemcsak azokra vonatkozik, akik leszármazottai hajdani „bennszülötteinknek” (mint a „bevándorló-leszármazott” külvárosi fiatalok). Ennél jóval általánosabban veti fel azt a kérdést, hogy hogyan fognak működni egy olyan társadalomban a politikai szabályozás formái, amely egyre inkább sok-kultúrájú és sok-etnikumú lesz.

Ami pedig a szociális állampolgáriság kérdését illeti, annak teljes kibontakoztatása és érvényre jutása föltételezi, hogy meglegyen azoknak az erőforrásoknak és szociális jogoknak a minimuma, ami alapul szolgálhat az egyes emberek társadalmi függetlenségének szavatolásához. Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy ez az állítás *nemcsak* a migrációs folyamatok nyomán Franciaországba került népeiségekre érvényes, de rájuk *is* érvényes. Ez mindközönségesen azt jelenti, hogy etnikai származásuktól függetlenül illeti meg azonos bánásmód mindazokat a hátrányos helyzetű csoportokat, amelyek olyan körülmények között élnek, amelyek között ők maguk nem képesek társadalmi függetlenségüket érvényre juttatni. Innen nézve, a pozitív diszkrimináció különféle módzatai úgy tűnnek föl, mint olyan lépések, amelyeket meg kell lépünk, ha el akarunk jutni ehhez a társadalmi függetlenséghez. Céljuk nem önmagukban van, hanem abban, hogy módot nyújthassanak önmaguk túllépésére, vagyis az állampolgáriság olyan, mindenki számára közös rendszerének megteremtésére, amelyben már nem lesz különbségtevés (még előnyben részesítő sem), mert nem lesz rá szükség. Vitathatatlanul ambíciózus látomás ez, de nem mondhatunk le róla – legalábbis mint egy olyan köztársaság vezéreszméjéről és szabályozó elvéről, ahol az állampolgáriság nem annyit jelent csupán, hogy az embernek ott a neve a választói névjegyzékben, hanem ennél sokkal többet. Azt, hogy jut neki hely a társadalmi viszonyok hétköznapi ökonómiájában is.

Összegzés

Nem szégyellem megvallani, csodálom a francia köztársasági modellt életre keltő hajdani forradalmárokat. Igen fennkölt véleményük kellett, hogy legyen az egyénről mint állampolgárról, ha magabízón benne merték föllelni a társadalom középpontját, merték őt tenni meg a politikai legitimitás letéteményesévé és egyetlen felelősévé. Ugyancsak párfját ritkító bátorság kellett ahhoz is, hogy szembe merjenek szállni a fölébük tornyosuló egyházzal, nemességgel, különb-különbféle helyi kis- (és na-

gyobb) királyokkal, akik a nekik alávetetteket gúzsba kötve tartották a függőségi viszonyoknak abban a hálójában, melyről az isteni transzcendencia erősen törekedett azt hitetni, hogy örök. A nemzetnek a vendée-i felkelés fölött aratott győzelme az individuum eljövételén fölépülő modern társadalom győzelmének bizonyult a hagyományos privilégiumok és kiszolgáltatottságok fölött, amelyek kötelékében az ember – amint azt a régi feudális jogrend kinyilvánította – csak valakinek vagy valaminek (följebbvalónak, intézménynek, közösségnek) a számára létezőként tartott számot arra, hogy számon tartsák, nem lévén joga arra, hogy saját maga számára legyen önnön értelme és célja.

Egy ilyen világfelfordulás persze nem mehetett végbe anélkül, hogy ne kellett volna légyen valami árat fizetni érte, nem is keveset. De ez volt az ára annak, hogy ki lehessen alakítani a kölcsönösségnek és az alkuknak, nemkülönben a vitáknak és konfliktusoknak azt a világát, ahol a törvény fölötté állhat az önkényességnek, a közérdek pedig az egyéni érdeknek. Manapság nosztalgiával tekinthetünk vissza közhasználatból kikopott helyi nyelvekre, nyelvjárásokra, meghatóan nevetségessé vált hagyományokra, vagy olyan egyedi „különösségek”-re, melyeknek igazi értelmét, funkcióját talán már nem is ismerjük pontosan. Azért tehetjük ezt, mert abban a helyzetben vagyunk, hogy már úgy mondhatunk fölöttük értékítéletet, úgy hasonlíthatjuk őket össze egymással, s ha úgy esik, úgy kötelezhetjük el magunkat újra mellettük, hogy nem fenyeget minket a kockázat: választásaink foglyul ejtenek minket. A kelták le származottai, például, beszélhetnek ma bretonul, sőt még az iskolában is használhatják ezt a nyelvet. Folklorjuk ápolásával kultuszt teremthetnek az ősi hagyományoknak. Hogy ezt megtehetik, azt a Köztársaságnak köszönhetik, mert enélkül most egy olyan régió lakói lennének, amelyet mai szóval *alulfejlettnak* minősítenénk. Ha csak minden ízében meg nem tagadjuk a modernitás eszméjét, el kell ismernünk, hogy igen erős kötelék fúzi egybe az „általános érvényesség” mind tágabbá kiterjesztésén keresztül kibontakozó, egyetemes „emberi” fölerősödését, és a szabadság és függetlenség az egyén számára megnyíló kereteit. Mint tősgyökeres breton, nem kérem a Köztársaságtól, hogy elnézést kérjen és kárpótoljon azért, ami történt, épp ellenkezőleg, elismerem, hogy adósa vagyok.

No persze, szépítem egy kicsit a dolgokat. Bár pontosabb lenne azt mondanom, hogy átugrottam a fejlődés állomásait. Nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy az állampolgáriság Nyugat-Európában és Franciaországban először azok között a keretek között bontakozott ki, amelyeket Peter Wagner a „korlátozott liberális modernitás” névvel illet.⁴² Nemcsak arra gondolok, hogy a francia nők csupán a második világháború után nyerték el a politikai jogok összességét. A Forradalmat követő időszakban a néptömegek nagy része igen sokáig olyan szociális helyzetben volt, amely lehetetlenné tette számukra az állampolgári jogok maradéktalan gyakorlását. A proletár, a szegényparaszt, az életét egyik napról a másikra tengető dolgozó ember csak nagyon kevéssé „állampolgár”. (Még jóval az után is csak nagyon-nagyon kevéssé az, hogy eltörlik a

42 Peter Wagner: *Liberté et discipline. Les deux crises de la modernité*, Paris, Métailié, 2002.

választójog gyakorlásából tömegeket kizáró cenzus-szabta korlátokat.) Mindegyikőjük beláthatatlan távolságra van az állampolgár-egyénektől a felfogásától, amely az Emberi és Polgári Szabadságjogok Nyilatkozatának bevezetőül szolgál. Az pedig még ennél is sokkal nyilvánvalóbb evidencia, hogy a primitív vadember, a rabszolga, a bennszülött semmiképpen nem állampolgár. Ők mind teljességgel kívül esnek a politikai társadalom szféráján, mint ahogy a közönséges, hétköznapi társadalomba is csak az alávetettség egyoldalú kapcsolatrendszerének kereteiben férnek bele.

A „korlátozott liberális modernitás” tehát a társadalmi tagságnak egy hihetetlenül szűkre szabott felfogását keltette életre. Ez a modernitás a maga illetékességi körén – azaz a *nemzet*en – belül a közvetlen jogszolgáltatás mindennapi gyakorlatában igen sokáig kizárja a lakosság túlnyomó többségét abból, hogy a társadalom teljes jogú tagja lehessen. Nem volt elég *franciának* lenni ahhoz, hogy az ember *honpolgár* lehessen. S ha Franciaország ilyen volt, akkor, *a fortiori*, lakott világunk háromnegyedén szinte minden ember ki volt zárva abból, hogy saját társadalmának teljes jogú tagja lehessen.

Úgy illik, hogy aláhúzzuk: a társadalmi tagság demokratizálása nemzeti keretek között ment végbe; még pontosabban: egyes nemzetállamok keretei között. Nyugat-Európában egy hosszú, majd’ száz évig tartó konfliktusokkal teli időszak alatt épült ki az a szociális állampolgáriság, amely széleskörű védelmek formájában (vagyis a szó teljes, maradéktalan értelmében vett társadalombiztosítás formájában) a „bennszülött” lakosság nagyobbik része számára biztosítja függetlenségének feltételeit. Ez a politikai értelemben vett állampolgáriság párja. Ez teszi lehetővé, hogy a társadalom teljes jogú tagjaként létezés (amely a korlátozott modernitásban még csak egy szűk elit előjoga volt) e nemzetállamokban a lakosság nagyobbik részét megillessen.

Míndeközben azonban a nyugati civilizáció keretei között maradunk, márpedig a világ legtöbb táján ismeretlenek maradnak az itt zajló folyamatok. Rá kell mutatni arra, mi az összefüggés a társadalmi tagság nemzetállamon belüli demokratizálódása és a között, hogy milyen domináns pozíciót töltenek be a világban azok a nemzetállamok, ahol ez a demokratizálódási folyamat végbemegy. Ezek ugyanis azért vághatnak bele mindenféle ambiciózus társadalmi programokba, mert nagyon egyenlőtlen csereviszonyok kedvezményezettei. E viszonyok pedig a gyarmatbirodalmak kiépítésének korszakában, majd a poszt-kolonialista időszakban is lehetővé teszik számukra, hogy külső erőforrásokra rátehessék a kezüket.

Nyugat-Európára még a hetvenes évek elején is ez a helyzet jellemző.⁴³ Franciaország esetében a népesség túlnyomó többsége valóban haszonélvezője lehet különféle igen kiterjedt szociális védelmeket biztosító rendszereknek. Vannak természetesen peremre szorult szórványnépesség-

43 Az Egyesült Államok helyzete speciális. Élenjár a gazdasági fejlettségben, maximálisan elkötelezett egy imperialista típusú politikában, ennek ellenére nem nagyon alakultak ki a feltételei egy általánosított érvényű társadalmi tagságnak. Itt azonban nincs elég helyünk ahhoz, hogy részletesen elemezhessük e speciális helyzet mibenlétét.

gek is, amelyekre – és ez nem véletlen – előszeretettel alkalmazzák a „negyedik világ” kifejezést, ami világos utalás a „harmadik világra”, vagyis Földgolyónk azon területeire, amelyek „alulfejlettek”, lakosságuk ki van szolgáltatva a szegénység és a társadalmi létbizonytalanság határainak.⁴⁴ Az idézett hetvenes évek elején, ha másként nem, hát *metaforikusan* bízvást lehetett úgy fogalmazni, hogy az anyaországnak megvan a maga belső „bennszülöttei”, akik kétségkívül tősgyökeresek ugyan, de képtelennek bizonyultak alkalmazkodni a modern bérmunkás-társadalom kényszereinek rendszeréhez, s akiknek létezése nem érdemelte ki az „állampolgár” minősítést, akik tehát legfeljebb csak „másodlagos állampolgárként” jöhetnek szóba. Velük kapcsolatban azonban szinte mindenki úgy gondolta, hogy reziduális, a múltból, az archaikus szegénységből zárványszerűen ránk maradt csoportokról van szó, amelyek a gazdasági és társadalmi fejlődés során szép lassan majd fölszámolódnak s nyomuk vész.

Ennek inkább az ellenkezője történt. Amióta csak a hetvenes évek elejétől fogva elkezdtünk „válságról” beszélni, Franciaországban olyasmizajlik, ami éppen fordítottja a társadalmi fejlődésnek, s aminek nyomán csak fokozódik a biztonságvesztés és az elszegényedés. Ma már ritkábban emlegetjük a „negyedik világ” archaikus szegénységét, de az 1980-as évek közepe óta egyre többet beszélünk az „új szegényekről”, és néhány éve már egyre inkább előjön témaként a „szegény dolgozó” kérdése. Mind megannyi jele a helyzet súlyosbodásának. Az „új szegények” kifejezés azoknak az embereknek az előfordulására utal, akiknek sikerült ugyan betagozódniuk a bérmunka társadalmába, de elvesztették azokat a védelmeket, amelyek korábban lehetővé tették, hogy megőrizték gazdasági és társadalmi függetlenségüket. A „szegény dolgozók” léte pedig arra utal, hogy a munkaviszonyok egyre romló feltételei között hiába van valakinek munkája, ez nem minden esetben elég ahhoz, hogy megőrizze ezt a függetlenséget.

A külvárosok állapota ehhez a „spirálhoz” igazodik, s jól mutatja: most éppen hol tartunk. Fernand Braudel munkásságát követve Immanuel Wallerstein megmutatta, hogy a kapitalizmus ma már a „világgazdaság” keretei között működik, amely nem egyéb, mint egy centrum és a perifériái közötti aszimmetrikus viszony.⁴⁵ Márpedig az aszimmetria nem csak „idegen vidékek” vonatkozásában áll fenn. A nemzet keretein belül is kialakulhatnak perifériák, egyfajta „szegény Dél” övezetei, amelyek mögött egyre élesebben rajzolódnak ki egy társadalmi formáció sötét oldalának vonásai: szegénység, erőszak, rasszizmus, személyes és szociális biztonságvesztés. Ahogyan egykor Fernand Braudel fogalmazott: „Ezekben a földrajzi régiókban az emberek életéről a Purgatórium – ha ugyan nem a Pokol – jut a szemlélődő eszébe.”⁴⁶

44 Ne feledjük el, hogy az *Ancien régime* végnapjaiban a „negyedik rend” kifejezés egy olyan népszerű megjelölésre született, amely lejjebb volt a Harmadik Rendnél, vagyis azon társadalmi csoportoknál, amelyek szerény helyzetük ellenére beletartoztak a rendi státussal és a jogállásokkal rendelkezők alkotta szabályos struktúrába.

45 Lásd Immanuel Wallerstein: *Capitalist World Economy*, Cambridge University Press, 1979.

46 Fernand Braudel: *La Dynamique du capitalisme*, Paris, Flammarion Champs, 1988, 86. old.

TANULMÁNYOK

Azzal, hogy a nemzetek fölötti szintre emeli a mind könyörtelenebb versengés kényszerét, a kapitalizmus jelenlegi rendszere csak kiélezi ezeket a feszültségeket. A perifériák egyszerre távolodnak tőlünk, illetve kerülnek mind közelebb hozzánk. A világgazdaság legtávolibb vidékeire szorulnak vissza, egyszersem mind megtelepednek a megtartó erejüket mindinkább elvesztő nemzetállamok kebelében is. A periféria tehát magába szippantja az olyanokat is, akik korábban egészen közel voltak a centrumhoz, s ezeknek az embereknek és csoportoknak a társadalmi tagsága mind jobban csorbul.

A periféria – esetünkben a francia külváros – így tehát mintegy töményen mutatja föl a „faji” kérdés és a társadalmi kérdés feszültségeit, mivel azok, akikre az egyik meg a másik leginkább nehezedik, igen nagy számban ide szorulnak ki. De az a tény, hogy ezek a kérdések a leginkább drámai módon a periférián vetődnek fel, nem jelenti azt, hogy jelentőségüket tekintve periférikusak lennének. Éppen ellenkezőleg. A „faji” megkülönböztetés megnyilvánulásainak és a társadalmi szétesés legsúlyosabb elemeinek ez az egymásba szervülése, aminek jelenleg a külvárosokban szemtanúi lehetünk, az egész társadalmat fenyegeti kettészakadással. Ennek bekövetkeztét megakadályozni pedig csak azzal lehet, ha teljes egészében visszaállítjuk annak lehetőségét, hogy mindenki élhessen a politikai és szociális értelemben vett társadalmi tagság nyújtotta jogokkal.

A külvárost nem hagyhatjuk magára, mert olyan kihívások érik, amelyek a társadalom egészének jövőjére lehetnek kihatással. A szociális vonatkozások felől nézve: ma már nem tehetjük meg (mint harmincegynéhány éve), hogy a szegénységet, a társadalom peremére kiszorulást hordalék-jelenségnek véljük, s arra várjunk: leülepedett maradványait majd csak magával sodorja és eltünteti a gazdasági és társadalmi fejlődés. Ma a biztonságvesztés és a kiilleszkedés új formáival kell szembenéznünk. Az etnikai vonatkozások felől nézve: ha visszavonhatatlanul magunk mögött hagytuk is a gyarmati időszakot, a vándormozgalmak sodra és az új demográfiai helyzet meg fogják sokszorozni azokat a problémákat, amiket a különböző etnikai csoportok egymás mellett élése hoz felszínre. Kénytelenek leszünk kidolgozni egy új, multikulturális és valóban sok-etnikumú Köztársaság életképességének feltételrendszerét.

A külvárosban ne gettót lássunk. Tekintsük olyan munkateretnek, ahol nagyon sok tenni- és tanulni való vár ránk.

Fordította Léderer Pál

JILL C. HUMPHREY

Az Új Baloldal és a szociális szolgáltatások szabályozási reformja*

A közszolgáltatások modernizációjának programjában az új baloldali kormány nagy reményeket fűzött az egyre terjeszkedő szabályozási rendszerhez. Az Ellenőrzési Bizottság (Audit Commission) és a Szociális Szolgáltatások Felügyelete (Social Services Inspectorate) közötti együttműködés eredményeképpen születtek meg a szociális szolgáltatások hivatalainak közös jelentései. Ezek tették lehetővé a különböző hivatalok teljesítményének összehasonlítását, és biztosították a központi kormányzat irányelveinek való megfelelést. Jelen tanulmány alapját az Új Baloldal és az Ellenőrzési Bizottság szövegeinek elemzése, valamint egy, a közös jelentésekben foglaltak gyakorlati megvalósítását vizsgáló empirikus kutatás jelentik. A tanulmány elemzi, hogy milyen jelentéseket hordoz a „modernizáció” a szociális szolgáltató szervezetek és a szociális munkások számára; vizsgálja a közös jelentések megalkotóinak helyzetét és nézőpontját, amint közvetítenek a gyakran egymással hadakozó központi kormányzat és helyi önkormányzatok között; és végül bemutatja azt az Új Baloldal törekvései mögött meghúzódó értékkonfliktust, amellyel akkor szembe-sülnek, amikor megkísérlik összeegyeztetni a tudományos, a gazdasági, a politikai és a jóléti értékeket.

Bevezetés

Az Ellenőrzési Bizottság Margaret Thatcher új jobboldali kormányzatának idején jött létre, hogy elősegítse a gazdaságosság, hatékonyság és eredményesség (három E: economy, efficiency, effectiveness) hármasszavának érvényesülését a helyi önkormányzatok hivatalaiban. Akkor a Munkáspárt ellenvéleményt jelentett be a kormány által pénzelt, névleg

* Jill C. Humphrey: New Labour and the regulatory reform of social care. *Critical Social Policy*, Vol. 23(1): 5–24. A szerző a tanulmány megírásának idején tért vissza a szociális munka gyakorlatába hét év egyetemi oktatás és kutatás után.

független szervezettel* szemben, amely mennyiségi paradigma alapján megfogalmazott sztenderdeket kényszerített rá a helyi önkormányzatok hivatalaira (Labour Party, 1991). Ennek ellenére az új baloldali kormány hatalomra kerülése óta maga is a szabályozási apparátus masszív expanzióján munkálkodik. Például az Ellenőrzési Bizottságról szóló törvény 1998-ban többféle felügyeleti partnerség létrejöttét tette kötelezővé, az 1999-es önkormányzati törvény az Ellenőrzési Bizottság alá rendelve felállította a Legjobb Minőség Felügyeletét (Best Value Inspectorate), és a „legjobb minőség” (best value)** elérését, valamint az értéket a pénzért elv érvényesítését valamennyi közhivatal törvényi kötelezettségévé tette. Mindkét esetben a szociális szolgáltatások hivatalainak közös jelentéseit tekintették prototípusnak. Ezek reprezentálták az első szabályozási partnerséget az Ellenőrzési Bizottság és a Szociális Szolgáltatások Felügyelete között, és a „legjobb minőség” módszerét a közös jelentés módszerének mintájára alakították ki. Mindezek következményeképpen a szabályozás költségei rendkívüli mértékben megnövekedtek. Christopher Hood és kollégái (1999) becslése szerint manapság 770 millió fontot költ el a kormány évente a közszolgáltatások valamennyi – a helyi önkormányzatoktól a szakminisztériumig terjedő – területének szabályozására. Az Ellenőrzési Bizottság munkáját vizsgáló ad hoc bizottság jelentése szerint nem bizonyítható, hogy a szervezet által produkált érték megéri a pénzt, ami-be kerül (DETR, 2000).

A szociális szolgáltatások szabályozását vizsgáló saját kutatásunkat két szakaszban folytattuk le, 18 hónapon keresztül, 1999–2001 között. Az első szakaszban az Új Baloldal, az Ellenőrzési Bizottság és a Szociális Szolgáltatások Felügyelete a tárgyban született dokumentumait elemeztük, egy időben a tudományos publikációkkal (Humphrey, 2001, 2002a). Ezt követte a közös jelentések gyakorlati következményeinek etnográfiai módszerekkel zajló vizsgálata, melyet egy helyi önkormányzatnál folytattunk két hónapig. A terepmunkát 50 interjúval egészítettük ki, ezeket a szabályozási frontvonal mindkét oldalán lévőekkel készítettük, például az Ellenőrzési Bizottság, a Szociális Szolgáltatások Felügyelete alkalmazottaival, a közös jelentést készítő munkacsoportok tagjaival, tanácsadókkal, a helyi önkormányzati hivatalok menedzsereivel és szociális munkásaival. (Ez utóbbi interjúk elemzését nemrég közöltem, lásd: Humphrey, 2002b, 2002c.)

Ebben a tanulmányban igyekszem összegezni a kutatás elméleti és empirikus aspektusait. Mondanivalómat három részre tagoltam. Az első fejezet közelebbről fogja bemutatni az Új Baloldalnak a szociális szolgáltatások modernizációjára törekvő politikáját, illetve hogy miképp értel-

* Quango (Quasi Non-governmental Organisation) (a ford.).

** A „legjobb minőség” (Best Value) kormánypolitika az Egyesült Királyságban. A „legjobb minőség” politikát a munkáspárti kormány vezette be az 1999-es önkormányzati törvénnyel. Célja a helyi közszolgáltatások folyamatos javítása mind a költség, mind pedig a minőség vonatkozásában: „A Legjobb Minőség Felügyeletnek olyan intézkedéseket kell hoznia, amelyekkel biztosítja a folyamatos fejlődést, oly módon, hogy funkcióik gyakorlatában tekintettel legyenek a gazdaságosság, hatékonyság és eredményesség összeegyeztetésére.” (Local Government Act, 1999. 3[1]) – http://en.wikipedia.org/wiki/Best_value (a ford.).

mezik ezt a közös jelentések megalkotói és a szociális szolgáltatások terepen dolgozó munkatársai. A második fejezet fő gondolata, hogy a szabályozás központi szervei ütközőzónát alkotnak a központi kormányzat és az önkormányzatok között, így a forrásokkal kapcsolatos vége nincs ütközetek terepévé válnak. A szabályozási rendszer mögött meghúzódo értékkonfliktus lesz a harmadik fejezet témája. Amellett érvelek, hogy az Új Baloldal lehetetlen feladatra vállalkozik, amikor igyekszik összeegyeztetni a gazdasági, politikai és jóléti értékeket, miközben ezek összebékítésének gyakorlati felelősségét a helyi önkormányzatokra és ezek szabályozással foglalkozó munkatársaira hárítja. Következtetésem szerint a központi kormányzatnak vállalnia kellene a felelősség rá eső részét az értékkonfliktusból és a forráshiányból fakadó helyi problémákért.

A szociális szolgáltatások és a szociális munka modernizálása

Három fő pontja van az Új Baloldal szolgáltatás-modernizációs programjának (DoH, 1998). Az első a szolgáltatásokkal kapcsolatos „stratégiai bizottságok felállításának” kötelezettsége, ami egyszerűbb nyelven a szolgáltatások közötti együttműködést jelenti. A szociális szolgáltatásoknak közös költségvetési tervet kell készíteniük az egészségügyi, oktatási és lakásügyi szervezetekkel, hogy integrált szolgáltatásokat nyújtsanak, amibe beletartoznak az „egyablakos” szolgáltatások (one-stop shops, ahol az állampolgárok sokféle ügyben kaphatnak tanácsot) és a multidiszciplináris munkacsoportok (amelyek komplex szolgáltatási csomagokat állítanak össze az idősek és a fogyatékosággal élők számára). Emellett mindezen szervezeteknek együtt kell működniük a piaci és önkéntes szektor intézményeivel, hogy minimalizálják a szolgáltatások megkettőződését és hiányait. Az elképzelés dicséretre méltó: az erőfeszítések és kiadások gazdaságossága, valamint egy olyan közigazgatás, ami a partnerségre és a hálózatokra épít. Egyes helyi hivatalok e koncepció alapján a hálózatok koordinátoráivá formálták át magukat, ami az együttműködést szervező szerep elsőbbségét jelenti a szolgáltató szereppel szemben (Stoker, 1999). Természetesen ez a folyamat inkább tükrözi a terepen dolgozók elképzeléseit, mint a kormányét. Az Ellenőrzési Bizottság vizsgálata kimutatta, hogy a partnerség drága dolog, gyakran tetemes mennyiségű időt és pénzt emészten fel, és időnként ennek ellenére kudarcba fullad. Vizsgálóinak következtetése szerint messze nem univerzális csodaszer és óvatosság szükséges, mielőtt keltetőgépbe tennék a tojást, amiből ez a sokfejű vadállat fog előbújni. Például a southwarki jelentésben arra a megállapításra jutottak, hogy a folyamatos javulás érdekében elindított sokféle változtatás káoszt okozhat, mivel oly sok kezdeményezést vezettek be egy időben, hogy azokat képtelen volt megemészteni a terepen dolgozó szakember-gárda, és a rangidős munkatársak sem tudták értékelni (Audit Commission és SSI, 1997a).

A szociális szolgáltatások modernizálásának második programpontja az állampolgárok szerepének és jogainak megerősítésére vonatkozik. Ennek központi jellemzői közé tartozik a konzultáció a helyi lakossággal

mint adófizetőkkel, gondozókkal és a szolgáltatások felhasználóival, valamint a közvetlen fizetési konstrukciók, amelyekkel a szolgáltatásokat igénybevevők meghatározhatják a saját gondozási tervüket. Az ilyesféle intézkedések arra szolgálnának, hogy megadják a kezdő lökést a demoralizált helyi igazgatási apparátusnak (Audit Commission, 1995a; Wilson és Game, 1998) és a hanyatló közösségi mozgalomnak (Audit Commission, 1992; Hadley és Clough, 1996). A konzultációk meglehetősen esetlegesek maradtak: több helyi hivatal előnyben részesíti a kérdőíves kutatásokat, ahelyett, hogy személyesen találkoznának az önszerveződő csoportokkal; és inkább foglalkozik a többségi csoportok tagjaival, mint a marginálisakkal, bár kétségtelenül van néhány valódi innováció ezen a téren (Harrison és mts., 1997; Leach és Wingfield, 1999). A közvetlen kifizetések kérdésében elmondható, hogy a fogyatékossgal élők egyöntetűen üdvözölték az új szolgáltatás-szervezési módszert, mert ebben látták a szakértői paternalizmus problémájának megoldását. De azután kiderült, hogy nincs a korábnál több forrás, és így a változás mindössze annyi, hogy most már a szolgáltatás felhasználójának és nem a szolgáltatások menedzsereinek kell a gondozás szellemét belegyömöszölni a költségvetés régi palackjába (Priestley, 1998).

A szociális szolgáltatások modernizálásának harmadik pontja a szociális szolgáltatásokat végzők szerepének átalakításáról szól. A Fehér Könyv egy háromoldalú keretet ír körül: a Személyes Szociális Szolgáltatások Országos Szakképzési Szervezete (National Training Organisation for the Personal Social Services); az Általános Szociális Szolgáltatási Tanács (General Social Care Council), amely regisztrálja és szabályozza a szociális területen dolgozókat; és a Szolgáltatási Szteenderdek Országos Bizottsága (National Commission for Care Standards), amely a szolgáltató szervezetek jórésztét ellenőrzi. Mindazonáltal saját, a közös jelentésekről készült kutatásom alapján arra a következtetésre jutottam, hogy sokkal radikálisabb reform zajlik a „rendelkezésre álló szakmai készségek felülvizsgálata” (reviewing skill mixes) cím alá rejtve. A közös jelentések kidolgozói arra buzdították a helyi hivatalokat, hogy vegyenek fel néhány kiváló és drága rangidős menedzsert a csúcsvezetői pozíciókba, és sok középfokú szakmai képesítéssel rendelkező alkalmazottat az alsóbb szintekre, miközben kiürítik a középső vezetői és a középső pozíciókban lévő kvalifikált szakemberek szintjét. Ez a kormány és képviselői szerint pragmatikus megoldását jelent a szolgáltatás és költségek gordiuszi csomójára. A szociális munkások nem csupán amúgy is drága alkalmazottak a gépezetnek, hanem még további költségeket generálnak azzal, hogy közvetítik a klienseik elvárásait, összhangban magasröptű eszméikkel, melyek az etikai humanizmusból, a szakmai perfekcionizmusból és a politikai radikalizmusból származnak. Így, ha menedzsment pozícióba kerülnek, mindezek a költségek minden bizonnyal emelkedni fognak.

„Amit tapasztalok, az szakmai túlzás: a holisztikus értékelést alibiként használják arra, hogy elköltsék az adófizetők pénzét a szakemberek jó közérzete kedvéért, ahelyett, hogy a felhasználó vagy a gondozó szempontjait néznék... (A szociális munkások) rögeszmésen csak azzal foglalkoznak, hogy az adófizetők pénzéből mennyit költhetnek... Az idejük az adófizetők pénze, de azt

hiszik, *ingyen* van, hogy azzal töltik az időt, akivel csak akarják!” (közös jelentés írója)

Ebből az következik, hogy ha a szociális szolgáltatások menedzsmentjét olyan emberekre bízzák, akik vállalkozói tapasztalattal rendelkeznek, akkor a túlgondoskodás és a túlköltekezés megszüntethető; ha a szociális szolgáltatások nagy részét olyanokkal végeztetik, akiknek nincs szociális munkás képesítésük, akkor a szakképzettek fizetésének közvetlen költsége és a szakmai ideológiákból származó indirekt költségek megspórolhatók; és a szociális munkások maradékát pedig ki lehet képezni költségvetési menedzsmentből, hogy visszafogják magukat – tehát a gordiuszi csomó el van vágva. Több helyi hivatal már kísérletezett ezzel a megoldással, amikor megjelent az Ellenőrzési Bizottság (1995b) széleskörű vizsgálata, melynek alcíme a következő volt: „Fizetni a dudást ... Rendelni a nótát” (Paying the Piper ... Calling the Tune). Mindazonáltal a közös jelentések beszámolóinak alapos elemzése azt mutatja, hogy ez sem univerzális gyógymód, az elvágott csomó szárai hajlamosak további csomókba összeállni. Cornwall szociális szolgáltatói oly mértékben túlada-golták a képzett munkaerő képzetlennel helyettesítésének gyógymódját, hogy sok munkacsoport rövid távú szerződéssel alkalmazott képzetlen munkaerővel működött. A felhasználók és a gondozók pedig panaszkodtak a konzisztenciát nélkülöző szolgáltatás miatt; East Riding új hivatala ugyanakkor felfedezte az olcsóbb jelzőrendszeres segítségnyújtási szolgáltatás rejtett költségeit, amikor a szociális munkások panasaiból kiderült, hogy a képzetlen recepciósként képtelenek voltak megfelelő információt szerezni, feljegyzéseket készíteni vagy megfelelő ítéletet alkotni az ügyek sürgősségéről, ami plusz munkát és aggodalmakat okozott a képzett munkatársaknak (Audit Commission és SSI, 1997b, 2000a). A helyi hivatalokban tett látogatásaink alkalmával több menedzser fejezte ki aggodalmát a szociális munka de-professionalizálódása miatt (vesd össze: Dominelli, 1996). Álláspontjuk szerint ez összefügg a gyakorlat technicista szemléletével, ami nem csak megfosztja önálló döntési lehetőségeiktől a szociális munkásokat és az állampolgárokat, de veszélyes is lehet.

„Ha elmozdulunk a túlnyomórészt képzett munkaerőt foglalkoztató rendszertől az elsősorban képzetlen munkaerőt foglalkoztató rendszer irányába, ... akkor egy nagyon *funkcionális* arénában találjuk magunkat, ahol van a szakemberek szűk elit csoportja, alattuk pedig azon emberek tömege, akik csak »csinálnak« dolgokat a megállapított kompetenciáik szerint, és hajlamosak a dolgokat az emberek »számára« csinálni, ahelyett, hogy velük *együtt* csinálnák... [A Seebom-jelentés* előtt] a szociális szolgáltatásokban túlnyomórészt képzetlenek dolgoztak, és akkortól igyekeztünk emelni a szakképzettek arányát, mert a képzetlen munkatársaktól olyan dolgokat kértünk, amit azok nem tudtak megcsinálni; elvártuk, hogy sokféle felelősséget vállaljanak, és nagyon kockázatos helyzeteket kezeljenek, és ők tényleg ki voltak téve veszélyeknek. Így rájöttünk, hogy *muszáj* sokkal képzetlenebb munkatársakat

* Az 1968-as Seebom-jelentés nyomán jöttek létre az Egyesült Királyságban a helyi önkormányzati hivatalokon belül a szociális szolgáltatások osztályai (*a ford.*).

TANULMÁNYOK

alkalmazni ezekre a feladatokra... Meg kell nézni a múltbéli tapasztalatokat, mielőtt az egészet újra meg akarjuk változtatni." (menedzser)

Amikor megkérdeztem a közös jelentések készítőit a modern szociális munkáról alkotott elképzeléseikről, a leggyakrabban három központi téma jelent meg. Az első az általános gondozási menedzsment és a speciális szakmai tudás összeegyeztetését érinti. Néhány jelentésíró hangsúlyozta, hogy vannak olyan elkülöníthető szociális munkás szerepek, melyeket csak a szakmai képzés és továbbképzés során lehet elsajátítani; ezek közé tartozik a hatósági gyermekvédelem és a pszichiátriai szociális munka, valamint a közvetlen terápiás munka egyénekkal, családokkal és csoportokkal. Más jelentésírók szkeptikusak voltak azzal kapcsolatban, hogy van-e értéke a speciális szociális munkának a gondozás-menedzsment korszakában. Mindaddig, míg a gondozás-menedzsmentben az olyan másodrendű feladatok dominálnak, mint a vizsgálati eredmények összegyűjtése, a gondozási csomagok beárazása és a szolgáltatási kimenetek ellenőrzése, az ilyen szerepeket viselőknél nem szükséges képzettség lenniük semmiféle speciális területre, mert a lényegi munkát kiszervezik a valódi szakemberekkel (például foglalkoztatási terapeutákkal vagy családterapeutákkal) vagy a gondozókkal (például házi gondozókkal vagy a bentlakásos intézmények munkatársaival). Az intézményközi munkacsoportok megjelenése ígéri ezeknek a pozícióknak a harmonizálását. Az ilyesféle munkacsoportok összehozzák a különböző – szociális munkás, terápiás, egészségügyi és pszichiátriai – készségekkel és tudással rendelkező szakembereket, miközben a gondozás-menedzsment általános protokolljai alapján működnek. Ily módon a munkacsoport minden egyes tagja professzionizált menedzserként vagy menedzserizált szakemberként képes gondozási csomagokat összeállítani bármely adott állampolgár számára, miközben sajátos szakértelmet is biztosít az egyes esetekben.

A második téma a szociális munka és az üzleti paradigma összeegyeztetését érinti – közismertebb kifejezéssel ez a gondozás versus költség probléma. A közös jelentések írói feltételezik, hogy ezt csak úgy befolyásolhatják, ha a költségvetési felelősséget az első vonalbeli alkalmazottakra hárítják. Más szóval az első vonalbeli munkatársaknak kell a gondozásról szóló eszméiket a költségvetési megszorítások valós paramétereinek keretei között értelmezniük, ami rákényszeríti őket, hogy felelős módon vessék be új menedzseri szabadságukat, és a szükséglet-feltárást, valamint a jogosultsági kritériumok alkalmazását ennek megfelelően végezzék el. Ez meglehetősen problematikusnak bizonyult. Időnként a szociális munkásoknak igen nagy nehézséget okozott a kapuőri szereppel való megbirkózás, főleg amikor az az adagolás és a nemet-mondás gyakorlásává vált. Ez volt az eset az egyik hivatalnál, amelyet meglátogattam. A szociális munkások arról számoltak be, hogy a kliensek és a gondozók szó szerint sírtak a vállukon és az ajtók előtt a gyér szolgáltatások és férőhelyek miatt, ők pedig levelet követeltek az igazgatóságtól annak bizonyítására, hogy a forrásokkal kapcsolatos krízis általános, és senki sem képes azt befolyásolni. Időnként a szociális munkások a költségvetési korlátot meghaladó gondozást ajánlottak. A herfordshire-i közös je-

lentés mutatja, hogy a költségvetési megszorítás évről évre túlköltést eredményezett, míg a hivatal elhatározta a visszatérést a centralizált irányítási modellhez. Időnként a szociális munkások olyan elfoglaltak a költségvetési tudatosság megtanulásával, hogy gondozási szerepükben időlegesen amnéziától szenvednek. A leicesteri jelentés idéz a gyermekektől és gondozóktól, akik kritikával illetik azon munkatársakat, akiknek szokásává vált a gondozási költség kiszámítását a családlátogatások alkalmával végezni. Még a meglátogatott gyerekek is arról panaszkodtak, hogy ezek a munkatársak inkább könyvelőkként, semmint szociális munkásokként viselkedtek. Bár a közös jelentések írói – hivatkozva az olyan kiváló hivatalokra, mint a westminsteri – úgy vélekednek, hogy a gondozás és költség közötti egyeztetés lehetséges, a jelentések alaposabb olvasata szerint a szociális munkások nem képesek teljesen belsővé tenni a gazdálkodási ethoszt, és inkább felülről jövő kényszernek tekintik azt (Audit Commission és SSI, 1998a, 1999, 2000b).

A harmadik téma a szociális szolgáltatások területén gyakorolt (ön)-érdekvédelmi szerepre vonatkozik. Miközben a közös jelentések írói ragaszkodnak a hatékony jogorvoslati eljárás kidolgozásához, hogy a gondozók és a szociális szolgáltatások felhasználói panasszal élhessenek a hivatalon belül, nem gondolják, hogy a szociális munkások folytathatnák a kliensek érdekeinek képviselését. Álláspontjuk szerint, ha a gondozás-menedzsment rendszeren belül a szakembereknek költségtudatos módon kell működniük, az érdekvédelemnek függetlennek kell lennie a szakemberektől és politikai gazdáiktól. A helyi hivatalok alkalmazottainak meggyőződése szerint az érdekképviselői szerep elvétele megfosztja a szociális munkásokat a munkájuk végzéséhez szükséges elsődleges motivációtól, és éket ver a szociális munkások, a kliensek és a hivatal közé. A közös jelentések írói nem ajánlják az érdekképviselőt semmiféle sajátos modelljét – valójában senki sem tudta megmondani nekem, vajon az érdekképviselőnek szelektív vagy univerzális szolgáltatásnak kell-e lennie, azt szakembereknek vagy laikusoknak, vagy önszerveződő csoportoknak kell-e nyújtania, vagy hogy az érdekvédelemnek fel kell-e lépnie a több szolgáltatás érdekében, vagy meg kell elégednie azzal, hogy a kommunikáció és panaszok közvetítője legyen. Így azután a helyi hivatalra maradt annak meghatározása, hogy miként segítik elő a szolgáltatásaik felhasználóinak és gondozóiknak az érdekvédelmét a saját szervezetükön kívül. Az az érzésem, hogy ez még egy pár lépéssel távolabb viszi a szociális munkásokat tradicionális szerepüktől és önképüktől, és néhány lépéssel közelebb a szervezeti ember új ideáljához, akit elsődlegesen a szervezethez és annak hámosztatú értékrendjéhez – a gazdaságosság-hoz, a hatékonysághoz és az eredményességhez – köt a hűség.

A szociális szolgáltatások szabályozása és finanszírozása

Bár a közös jelentések írói és a szociális szolgáltatások vezetői a szabályozási kerítés különböző oldalain állnak, abban egyetértenek, hogy a központi szabályozó szervezetek szerepe ütköző zónát alkotni a központi kormány és a helyi önkormányzatok között. A metaforák, amelyek ezzel

kapcsolatban az interjú-jegyzőkönyvekben felmerültek, a pajzs, a kard és a bűnbak. A szabályozást végzők pajzsot tartanak a kormány elé a helyi önkormányzatokkal való közvetlen kapcsolat elkerülése érdekében. Ez menti meg a kormányt a kudarcokért viselt felelősségre vonástól: a központi kormányzat letudja a saját felelősségét azzal, hogy elosztja a forrásokat és kinevezi a szabályozást végzőket, ezek után a helyi önkormányzatokon múlik, hogy miképp rendezik a saját előadásukat a szabályozást végzők közreműködésével. Ez egyértelműen eltér az egészségügyi szolgálat helyzetétől, amely közvetlen kormányirányítás alatt van. A pajzs mellett a központi szabályozást végzők kardot is forgatnak, mellyel lemetszik a helyi önkormányzatok rossz gyakorlatait, és megtisztítják az „értéket a pénzért” ösvényt, így a Pénzügyminisztérium és a kormány más minisztériumai bizonyosak lehetnek abban, hogy a szociális szolgáltatások megkapják a megfelelő szakértői javaslatokat a költséghatékony gondozás kiszámításához. Mindazonáltal, ha egy botrány kipattan, a helyi önkormányzatok lehetnek a bűnbakok: ha egyszer a központi kormányzat teljesítette a kötelességét a szakemberek finanszírozásával és szabályozásával, minden jövőbeni krízis esetén sokkal könnyebben lehet rámutatni a hibás menedzsment és a rossz gyakorlat eredendő bűnére.

A szociális szolgáltatások igazgatóságai joggal hihetik, hogy eleve kudarcra vannak ítélve, amikor szabályozási feladatukat dicséretes, de kivihetetlen elképzelések és iránymutatások alapján igyekeznek ellátni. Az elképzelések konkrét csoportjait az Egészségügyi Minisztérium (DoH, 1999) Teljesítmény-értékelési Rendszer (Performance Assessment Framework) című kiadványában foglalta össze, amely mérhető célokat ír elő a gondozás és költség közötti kapcsolatra vonatkozóan. Például a gondozásban részesülő gyerekek között kellett magasnak kell lennie és folyamatosan nőnie kell azok arányának, akik középiskolai alapvizsgát (General Certificate of Secondary Education) és általános szakmai készségeket bizonyító vizsgát (General National Vocational Qualification) tettek; viszont alacsonyan kell tartani, sőt csökkenteni kell a gondozásban élő tizenévesek között a törvényszegést elkövetők arányát. Az időotthonokba felvett idősök száma nem nőhet; ellenben folyamatosan nőnie kell a fogyatékossgal élők körében azok arányának, akik önálló életet folytatnak a lakóhelyükön; és így tovább. Úgy tűnik, az az üzenet, hogy a szociális szolgáltatásoknak a „nyersanyagukból” (azaz az ország legszegényebb és legsérültebb polgáraiból) „jó minőségű terméket” (azaz sikeres tanulókat és független állampolgárokat) kell előállítaniuk, tekintet nélkül a források korlátozottságára.

„Beavatkozunk a gyerekek életébe, igyekszünk »elég jóvá« tenni őket. De a gyerekek legtöbbszörének legalább háromévi pszichoterápiára lenne szüksége, egyszer vagy kétszer egy héten. Nos, mi ezt nem tudjuk nekik biztosítani. Az állam nem szándékozik ezért fizetni... Vajon valóban meglepő, ha a gondozásból kikerült fiatalok felülreprezentáltak a börtöneinkben és az elmeógyógyintézeteinkben? Ha megnézed a tényeket, ez logikus, nemde? Ezek súlyosan sérült gyerekek.” (igazgató)

Ezen túl a szociális szolgáltatások igazgatói és a közös jelentések írói egyetértenek abban, hogy a kormány mindenképp a botrányokat akarja megelőzni a szociális arénában. Ezt a törekvést az emberi természet legalább annyira akadályozza, mint a forráshiány – az állampolgárok továbbra is fognak balesetet szenvedni, betegséget kapni vagy megöregedni a legjobb helyi közösségekben is, és elő fog fordulni a gyermekek és idősek veszélyeztetése a családokban és az intézményekben egyaránt, és az is előfordulhat, hogy ezt a legjobb hivatal sem veszi észre.

„Nagy nyomást gyakorol a minisztérium a közös jelentések íróira, hogy biztosítsák: a szociális szolgáltatások nem fogják megszégyeníteni a kormányt, nem lesz több botrány... *De mi ezt nem ígérhetjük meg az ország lakóinak...* A világ, amiben élünk, tökéletlen. De ők úgy gondolják, hogy a szociális szolgálatok rákényszeríthetők a hibamentes működésre. *Hiba nélküli működésre!* Semmi sem indokolhatja annak a gyermeknek a halálát, akit életben lehetett volna tartani... *De mi hazudunk az embereknek* – nem érdekes milyen betegségek és balesetek vannak, mi a sérülteket meg tudjuk javítani, vagy valóban meg tudjuk akadályozni, hogy a sérülés megtörténjen. *Ez nem igaz!*” (igazgató)

Közben a közös jelentések írói segítenek javítani a finanszírozási és gondozási gyakorlatot, hogy a szociális szolgáltató hivatalok képesek legyenek megfelelni a Teljesítmény-értékelési Rendszernek. E törekvés középpontjában az információs technológia áll; a költséghatékony gondozás függ a költségek ellenőrzésétől, a szükségleti profilok kialakításától, a folyamatok lejegyzésétől és a kimenetek nyomon követésétől.

A vállalkozás sikerét három veszély fenyegeti. Az első veszély az így nyert információ érvényességét és megbízhatóságát érinti. A közös jelentések írói tudják, hogy mind a költségekre, mind a teljesítményre vonatkozó adatok lehetnek félrevezetőek. Például, bár az állami ellátások valódi hozzáadott értékéről és költségeiről mindenki számára hozzáférhető bizonyítékok állnak rendelkezésre, az értékelést végzők némelyike szerint ez átláthatatlan terület (például a helyi hivatalok küszködnek a költségek kalkulációjával, eltérő költség-elszámolási gyakorlatot folytatnak, és a hiányzó adatokat becsléssel helyettesítik); a magánszektor szervezeteinek még több lehetőségük van a valódi költségek elleplezésére a kereszt-finanszírozás miatt; és a költségek manipulációjában minden oldal egyre inkább érdekelt (Audit Commission and SSI, 1998b; lásd: Netten és Beecham, 1993). Ez önmagában nem ellenérv az adatbázisokkal szemben – inkább arról van szó, hogy időről időre ellenőrizni és tisztítani kell az adatokat, és közben óvatossá kell lennünk a következtetések levonásában.

A második veszély a kliensekkel kapcsolatos információk rögzítésének és elemzésének mellékhatásaira vonatkozik. A közös jelentések írói lelkesednek az ilyesféle rendszerekért: ezek vonatkoztatási keretet biztosítanak a szociális munkásoknak a döntéshozáshoz; felfedik a bemenet és kimenet közötti kapcsolatot, amit a bizonyítékokon alapuló gyakorlat megkövetel; és közben bepillantást engednek a szabályozást végzők számára a szociális munka mindennapi gyakorlatába. A szociális munkát vizsgáló kutatók meglehetősen szkeptikusak az ilyesféle rendszerekkel szemben. Álláspontjuk szerint nagy árat fizetnek a gyermekvédelmi

szakemberek, amikor a kockázatok vizsgálatát absztrakt faktorok analízisére építik, így igyekezvén megállapítani, hogy miféle emberek lesznek nagy valószínűséggel elkövetők, áldozatok és cinkosok, és közben figyelmen kívül hagyják szakmai ítéleteiket, melyeket a valódi találkozások során alakítanak ki (Parton, 1998). Továbbá a Gyermekvédelmi adatbázis (Looked After Children Database) a szabályozási normák és értékek betörését reprezentálják az állampolgárok életébe, mivel elvárja a fiataloktól és gondozóiktól, hogy bizonyítsák az előrehaladást a „normalitás” útján, melyet olyan előre meghatározott kritériumok jelölnek ki, mint például az önmaguk bemutatásának készsége vagy a szexuális identitás (Garrett, 1999). Persze megtalálhatnánk az arany középutat, mely az igazsághoz és az igazságosságához vezet, mivel az ilyesféle rendszerek attól függően működhetnek jól vagy rosszul, hogy kik, minek az érdekében, miképp és milyen kontextusban alkalmazzák őket.

A harmadik veszély abból a feltételezésből fakad, mely szerint világos összefüggés van a bemenet, a folyamat és a kimenet között, ami csak arra vár, hogy dokumentálják. A közös jelentések bizonyítják az ilyesféle feltételezések kockázatos voltát. Southwarkban a szociális és egészségügyi szolgáltatások fantasztikus közös akciója sem csökkentette a mentális betegségek és a HIV fertőzés előfordulását a településen, ahogy a leicesteri önkormányzat elkötelezett és határozott diszkrimináció ellenes politikája sem volt képes megszüntetni azt, hogy a nem fehérek alulreprezentáltak a helyi hivatal vezető pozícióiban, míg felülreprezentáltak a szociális szolgáltatás igénybevételére kötelezettek között (Audit Commission és SSI, 1997a, 2000b). Feltételezésem szerint ez a helyzet az anyagi egyenlőtlenség és a kulturális elnyomás mélyen gyökerező és öngerjesztő természetét tükrözi. Az esélyegyenlőséget elősegítő nagyszabású akciók szükségesek a romló tendenciák megelőzéséhez, de nem elégségesek az ilyen mélyen gyökerező valóság megváltoztatásához (lásd: Nocon és Qureshi, 1996). Ha ez igaz, akkor a siker bizonyítása herkulési – ha nem sziszifuszi – vállalkozás.

Mindazonáltal a szociális szolgáltatások finanszírozása kelti a legsúlyosabb feszültségeket. A közös jelentések íróinak többsége keményvonalas álláspontot vall a források kérdésében. Amellett érvelnek, hogy a helyi hivatalokon múlik a pénzért nyújtott érték maximalizálása a saját Sztenderd Költségfelhasználás Értékelésükben (Standard Spending Assessment) deklarált korlátok között, mely magában foglalhatja a kapu bezárását az új beutalások előtt, közös finanszírozási vállalkozások létrehozását, vagy pótlólagos fizetési kötelezettségek és adók kivetését. Néhányan a közös jelentések írói közül megértik a helyi önkormányzatok nehéz helyzetét. Rámutatnak, hogy a Sztenderd Költségfelhasználás Értékelés a költségvetési pénzek kurtítására szolgál; történetek keringenek azokról az esetekről, amikor alkalmazása szélsőségesen egyenlőtlen elosztást eredményezett; és vannak krónikus hiányt szenvedő területek, ahol a pótlólagos fizetési kötelezettségek bevezetése és adók kivetése nem célszerű, az ajtó bezárása az új felhasználók orra előtt viszont veszélyes. Ellentmondásokat fedezhetünk fel egy-egy közös jelentést író érvelésén belül is. Például, amikor megfigyeltem az egyik önkormányzat jelentésíró csoportját, azok igyekeztek a felelősségi rendszert támogatni,

mert a vizsgált munkacsoportokban nem volt elegendő munkatárs és időnként a vezetésük sem volt megfelelő, így sok lehetséges kliensük várakozott hiába. Közben viszont ahhoz is ragaszkodtak, hogy a hozzájutási feltételeknek szigorúaknak kell lenniük, és a következőt javasolták az egyik munkacsoport-vezetőnek: „A legtöbb hivatalnál van egy ökölszabály, mely szerint az 50 százalékot a beutalásokét az első jelentkezéskor el kell utasítaniuk. Ez a munkacsoport láthatólag nem teszi ezt. Az önök elsődleges feladata: lecsapni az 50 százalékot.” Egy másik jelentésíró megkérdeztem az ilyesféle élet-halál dilemmákról, és érdekes választ kaptam. A példa, amit felhoztam, a szolgáltatások kiszerezési gyakorlatának esetleges katasztrofális hatása volt a veszélyeztetett állampolgárokra. A jelentésíró nemcsak megerősítette, hogy az ilyesféle következmények az önkormányzatok által közvetlenül finanszírozott ellátások magas költségeiből fakadnak, hanem azt is kijelentette, hogy ezek a dilemmák bizonyosan megjelennek az ő munkájukban, és többnyire igyekeznek erről elfelejtkezni:

„Úgy gondolom, ez nem olyasmi, amire gondolni kellene. Általában azt gondolom, ez együtt jár a területtel, így nem gyötrődök rajta. Igaza van, vannak ezek az élet-halál ügyek, bár... Amikor a szolgáltatásoknak a magas költségek miatti kiszerezéséről beszélünk, akkor arról van szó, hogy egyes helyi hivataloknak be kell zárniuk otthonaik egy részét, és mi lesz azokkal, akik ott élnek? Tudom, hogy az idősök gyakran a költözés után nem sokkal meghalnak, tehát előfordulhat, hogy olyan javaslatokat teszünk, amelyeknek a következményeképpen az emberek életminősége romlik, vagy rossz idegállapotba kerülnek, vagy idő előtt meghalnak. Nem túl kellemes erre gondolni... De nem gondolom, hogy le kellene mondanunk az ilyesféle javaslatokról, és figyelmen kívül hagyhatnánk a tényt, hogy a hivatal tulajdonában lévő szolgáltatások kétszer annyiba kerülnek, mint a független szektoréi.” (közös jelentés írója)

Nyilvánvalóan értékkonfliktusról van szó, ami további figyelmet érdemel.

Értékdilemmák a gyakorlatban

Az Új Baloldal, az Ellenőrzési Bizottság és a közös jelentések szövegei az értékek négy készletére hivatkoznak a szabályozási apparátus igazolása során. Az értékek első csoportját a gazdasági értékek jelentik, melyek a gazdaságosság, hatékonyság és eredményesség hármasa körül csoportosulnak, ezek a „legjobb minőség” (best value) lényegi elemei. Másodszor, vannak a tudományos értékek, melyek a tények és bizonyítékok körül összpontosulnak, ezek elősegítik a szabályozást végzők független státusának és részrehajlás-mentességének biztosítását. A harmadik értékészletet a demokrácia körül csoportosuló politikai értékek alkotják. A szabályozást végzők a helyi igazgatásban érdekeltek különböző csoportjaival tárgyalnak, az általuk elkészített jelentés elősegíti a közhivatalok elszámoltathatóságának érvényesülését. Negyedszer, vannak a meglehetősen nehezen megfogható jóléti értékek. Ezek kollektív értékek, melyek

TANULMÁNYOK

a befogadás és közösség körül csoportosulnak, és keverednek az olyan individuális értékekkel, mint amilyen a választási szabadság és a panasztételhez való jog (lásd: Audit Commission, 1999b; Audit Commission és SSI, 1998b; Blair, 1998; DETR, 1998; DoH, 1998). Hasonlóság van a szabályozó és a szabályozott szervezet között, mivel a szabályozók modellezik azokat az alapelveket és azt a gyakorlatot, amelyeket elfogadtatni kívánnak a szabályozottakkal. Ezért van az, hogy ugyanezt a négy értékészletet fedezhetjük fel a közszolgálatok modernizációjával foglalkozó bizottsági jelentésekben. A bizottsági modell szerint a vállalkezési gazdálkodás a jóléti piacok feltérképezéséről, az ellátás és a szükségletek összhangba hozásáról, és így a hatékonyság hiányának kiküszöböléséről szól; a tudomány ennek a feltérképezésnek a vivőanyaga, a kutatók összehasonlítják a legújabb adatbázisokat, elemzik a fejlődési irányokat, előrejelzéseket alkotnak a jövőre vonatkozóan és összehasonlítják a teljesítményeket; a helyiekkel és a partner szervezetekkel való demokratikus kommunikáció egészíti ki a tervezési és tudás-gyűjtési funkciót; az elvárt eredmény pedig az egész közösség és annak tagjai jólétének legmagasabb szintre emelése (lásd: Audit Commission, 1997; Audit Commission és SSI, 1997c). Nem maguk a megjelölt értékek jelentenek gondot, hanem ezek gyakorlati összeegyeztetése. Álláspontom szerint a szabályozó és szabályozott szervezetek egy totemoszlop körül táncolnak, melyre az értékdelemmák vannak felvésve, és minden egyes fordulatnál valamelyik értékészletet háttérbe kell szorítaniuk a másik kedvéért. Konkrétabban ezt a kompromisszumok négy fajtájával fogom illusztrálni.

Az első kompromisszum a statisztika és a lényeg közötti egyeztetés következménye. A helyi önkormányzatok elképesztő mennyiségű statisztikai adatot gyűjtenek a demográfiai trendekről, a szolgáltatásokról és a felhasználók megelégedettségéről, és egyáltalában nem lehetünk bizonyosak abban, hogy tudják, miképp interpretálhatnák ezeket, vagy válaszolhatnának rájuk. A másik oldalon a szabályozás központi szervezetei rengeteg grafikont és táblázatot közölnek, és összehasonlítják a különböző területeken működő szolgáltatások költségeit és eredményeit anélkül, hogy meggyőződtek volna azok megbízhatóságáról és összehasonlíthatóságáról. Az állampolgárok pedig hozzáférnek a milliányi tényhez és számhoz, amelyek nem felelnek meg a mindennapi tapasztalataiknak vagy annak a módnak, ahogy a világ dolgait értelmezni szokták. Nem arról van szó, hogy ne lenne értelme vagy értéke a statisztikának, inkább azt mondanám, nincs értelme vagy értéke önmagában, amíg nem ment át a társadalomtudományi konstrukció-alkotás és a szociálpolitikai interpretáció komplex folyamatán. A veszély abban áll, hogy a statisztika elsőbbséget kaphat a lényeggel szemben, és minden helyzetben, amikor a kormány a teljesítmény mérésére vonatkozó kívánalmak újabb készletével áll elő, újabb lépéssel kerülünk közelebb ehhez a veszélyhez. A következőkben a közös jelentések íróinak egyikét idézem, aki a Teljesítmény Értékelési Rendszerről a következőket mondta:

„Nem írhatod le a gyermekvédelmi rendszer komplexitását három számmal. Nevetséges még gondolni is erre! ... Szerintem értelmetlen fantáziálás azt mondani, hogy egy teljes szolgáltatás teljesítményét be tudod mutatni har-

minc vagy ötven számmal. ... Ez olyan fantázia, amelyen mindannyian osztozunk... de végső soron, én ezt nem veszem be." (közös jelentés írója)

Ha nem vagyunk óvatosak, olyan világban találhatjuk magunkat, ahol a statisztika tolakodhat a lényeg helyére, és számok parádézhatnak a gyakorlatot meghatározó normák helyén. A statisztikának a modern társadalomban betöltött szerepéről szóló izgalmas tanulmányában Theodor Porter (1995) kijelenti, hogy a statisztika olyan tudományként ajánlkozik, amellyel ki lehet számítani és tervezni lehet a jövőt, olyan univerzális nyelvként, amely mindenki számára érthető, a tények objektív készlete, ami túlmutat az érdekelttek közötti értékvezérelt vitán. Porter bemutatja, hogy ez az álom még a 19. század vége előtt szertefoszlott: a statisztika ezoterikus tudomány lett, mely nem érthető meg a hétköznapi emberek számára, a szakértők pedig ugyanazon statisztikai jelek alapján különböző jövőket jósolnak meg, előrejelzéseik pedig sorozatosan pontatlanok bizonyulnak. Mindazonáltal az álom nem halt meg, és az információs technológia új életet lehelt belé. A szociális szolgáltatások hivatalai mára lényegében technokráciákká váltak, komputerizált adatbázisokkal és folyamatokat leíró kézikönyvekkel, amelyek a szociális munka gyakorlatának paramétereit vannak hivatva biztosítani (Harris, 1998).

A második kompromisszum a költség és a minőség közötti összeegyeztetési kísérletből következik. A „legjobb minőség” stratégiát és a közös jelentést azért hozták létre, hogy a helyi önkormányzati hivatalokat a folyamatos javulással jellemezhető pályára állítsák, a hatékonyság javulása pedig évről évre megtakarításokat eredményezzen, tehát a minőségnek emelkednie, a költségnek pedig csökkennie kell (lásd: DETR, 1998; Geddes and Martin, 2000). Miközben a közös jelentések íróinak egy része hisz abban, hogy az örökkévalóságig fenn lehet tartani a javulási folyamatot – legalábbis ha a helyi hivatalok egyre kreatívabbak a partnerségek kialakításában és a bevételek növelésében –, másik részük borúlátóbb e misszióval kapcsolatban.

„Paradoxonok vannak – nem csak dilemmák –, lényegében egymásnak ellentmondó dolgok, amelyek egyszerre vannak jelen, ezek egyike a minőség és költség között látható – ami szerint a minőségnek emelkednie, a költségnek pedig csökkennie kell. Igen, mi jó szolgáltatásokat akarunk, és igen, mi olcsóbban akarjuk ezeket... De ezek egymással ellentmondásban vannak! A minőség pénzbe kerül... Bármely szolgáltatás egyik jellemzője, hogy ha jobb szolgáltatást akarsz, akkor az többbe fog kerülni.” (közös jelentés írója)

Az „értéket a pénzért” formula van hivatva feloldani ezt a paradoxont, így a szolgáltatásokkal a leginkább szükségét szenvedőket célozzák meg, és/vagy olyan helyzetekben nyújtanak szolgáltatást, melyeket a reális költségvetési korlátokon belül bizonyosan kezelni lehet. Ez a formula az egészségügyben már meghonosodott, ahogy Michael Mulkey és munkatársai (1991) tanulmányukban bemutatják. Az egészségügyi közgazdászok fejlesztették ki a QUALY (quality-adjusted life years = a minőséghez igazított életevek) fogalmát, mellyel a különböző kezeléseknél a költségükhöz viszonyított értékét mérik, és ezzel határozzák meg, hogy

mely kezeléseket érdemes finanszírozni, illetve egy adott beteget kezeljenek-e egyáltalán. A QUALY statisztikai kalkulációkat tartalmaz a különböző kezelések költségeiről, az életevek számáról és a tipikus életminőségről, amelyre egy átlagos ember – tekintetbe véve a funkcionális sérülés fokát – a kezelés után számíthat. Az egyetlen probléma, hogy a QUALY paradigmát közgazdászok hozták létre, és oly módon alkalmazzák a tanácsadók, amely nem veszi figyelembe a beteg önképét a saját állapotáról és helyzetéről. A kvalitatív módszerekkel készült vizsgálatok alapvető nézetkülönbségeket mutattak ki a szakértők és a hétköznapi emberek között arra vonatkozóan, hogy mi jelenti a minőségi életet. Az orvos tehát adott esetben dönthet arról, hogy érdemes-e élni, vagy a kezelés haszna megéri-e a költséget, és közben nem kell kikérnie annak a véleményét, akinek az életéről szó van. Nagyon valószínű, hogy a legtöbb szakember a gyakorlatban messze érzékenyebb ennél, de ez a dilemma benne rejlik az értéket a pénzért formulában, és ez nem jelent jót a szociális gondoskodás etikai és politikai felépítménye szempontjából.

A harmadik a szociális kompromisszum, amely a többség és a kisebbség közötti egyeztetésből jön létre. A központi kormányzat alapvető célja az állampolgárok lehető legnagyobb hányadának a bevonása a produktív és adófizető felnőttek többségi csoportjába, és a lehető legkisebb hányad meghagyása a margón, ahol veszélyt jelentenek a társadalom integráltságára, és/vagy terhet jelentenek a kincstár számára (lásd például: Blair, 1998). Következésképp a közszolgáltatásokat annak megfelelően értékelik, hogy mennyire képesek az embereket a többségi táborba bevonni:

„Az embereknek fel kell tenniük a kérdést: mit adnak hozzá a szociális szolgáltatások a közjóhoz? ... Azt gondolom, sokkal világosabban meg kell határoznunk a viszonyunkat a megújulás gazdasági kérdéseivel. Tudja, az út a munkához (welfare-to-work). ... *Milyen értéket adunk a gazdaságnak?*” (közös jelentés írója)

A szociális szolgáltatások konkrét problémája, hogy nehéz bizonyítaniuk értékességüket a gazdasághoz adott érték vonatkozásában. Sok kliens marad a hivatalosan nem produktív állampolgárok kisebbségi táborában. Egy részük idős vagy súlyos fogyatékossgal él; sokuk gyermek, aki még évekig nem fog részt venni a gazdaságban, és akinek az élete szétesett vagy sérült; és néhányuk gondozó, akinek a munka szempontjából korlátozott az elérhetősége. Nem felejthetjük el, hogy a kapitalista gazdaság nem éppen befogadó a társadalom margóján tengődő emberek irányában. Elvontabb szinten egyetértek Richard Hugmannel (1998), aki szerint a szociális gondoskodás értékelése más értékészletet követel – szociális, politikai és humanitáriánus értékeket, amelyek egyrészt a tradicionális jóléti állam születéséhez és fejlődéséhez kapcsolódnak, másrészt pedig a radikális társadalmi mozgalmakból és a szociális munkából származnak –, másképp a kisebbség mindenképpen veszíteni fog bármiféle alkuban. Ha a jólétnek van értéke egyáltalán, az azon képességében rejlik, hogy elősegíti a minden polgárával, de főképp az önmagukról gondoskodni nem tudókkal törődő „jó társadalom” kialakulását. Ha ez a gondoskodás megszabadul a paternalizmus terhétől, akkor az állampol-

gároknek annyi választást kell lehetővé tennie, amennyi csak lehetséges, és az érett társadalomban helyének kell lennie a legkülönbélebb elképzeléseknek arról, hogy mi alkotja a „jó életet”. Más szavakkal, amikor az út a munkához (welfare-to-work) az érték mindent felülmúló kritériuma lett, ez a jóléti állam egyes alapvető értékeinek szétesését bizonyítja.

Az utolsó kompromisszum a centralizált szabályozási apparátus alapvető problémája, ami a központi kormány és a helyi közösségek tagjai közötti ellentétre vonatkozik. Egyrészt a központi kormány nagyon szeretné az önkormányzatok egészét átlátni, hogy felülről irányíthassa a társadalmi folyamatokat, felsorakoztatva a teljesítményösszesítő táblázatokat és a modern önkormányzatról és modern szolgáltatásokról készült sztenderdizált modelleket. Másrészt a központi kormány szeretné újraéleszteni a helyi demokráciát, hogy a helyi tanácsstagok érzékenyek legyenek az állampolgárok elképzeléseire, a képviselőtestületeket és a szolgáltatásokat pedig a helyi dialógus eredményeképpen újjá formálják (DETR, 1998). Ez a kettősség megjelenik a közös jelentéseket készítő munkacsoportokban is: a jelentések íróinak a helyi önkormányzati hivatalok tevékenységét egyszerre kell értékelniük az országos politika és prioritások, valamint a szolgáltatások helyi felhasználói szempontjából. Az olyan kutatók, mint például Paul Hoggett (1996) sejtik, hogy egy sokkal áthághatatlanabb paradoxon búvik itt meg, mivel a centralizált szabályozási rendszer a felülről lefelé jövő sztenderdizáción és a helyi tanácsstagokkal, állampolgárokkal és szakemberekkel szembeni bizalmatlanságon alapul, miközben a helyi demokrácia feltételezi a helyiek önrendelkezését, ami az önkormányzatok és szolgáltatások diverzifikációjához vezet. A helyi hivatalok és szabályozók pozíciója valóban kiábrándító, ahogy a következő beszélgetés is bizonyítja.

„Humphrey: Reális és megvalósítható-e a központi kormány minden követelése az önkormányzatoktól és a szociális szolgáltatásoktól?

A közös jelentés írója: Ó, nem! Nem! A központi kormány verőembert akar. És sajnálom kimondani, de az önkormányzat az is. ... Ez teljesen vesztes helyzet, mert ott van egy sor egymásnak ellentmondó politikai cél. ... Az önkormányzat csak a konfliktusos célok ellenében érhet el többé-kevésbé elfogadható kompromisszumot. Na most, minél egyértelműbb a központi kormány ezekkel a célokkal kapcsolatban, annál könnyebb dolga van a helyi önkormányzatnak, és annál hatékonyabb lehet. De egy sor oknál fogva a politikusok jobban szeretik a homályosságot, mint a célok tisztázását.

Humphrey: Mit tud tenni szabályozóként ezek után a terepen?

A közös jelentés írója: Időről időre próbálom eltalálni a kompromisszum megfelelő mértékét.”

Tehát úgy tűnik, nem csak arról van szó, hogy az értékeink fellazulnak, de lehetőségünk sincs arra, hogy a demokratikus politikai közösségben tisztázzuk őket.

Következtetések

Felvázoltam a központi kormánynak a szociális szolgáltatások és a szociális munka modernizálását célzó programját, a részleteket pedig a közös jelentések empirikus vizsgálata eredményeinek segítségével írtam le. Az új baloldali kormány harcba indította a központi szabályozási brigádot a helyi önkormányzatok megreformálásáért, és közben elfelejtkezett az Ellenőrzési Bizottság reformja iránti korábbi elkötelezettségéről. A helyi önkormányzatok gyanítják, hogy a folyamatos fejlődés utáni hajsza valószínűleg lehetetlen vállalkozás – legalábbis jelentős beruházás nélkül –, és a szabályozást végzők egy része hajlamos egyetérteni velük. Bár a miniszterek által hirdetett értékek elvileg dicséretre méltók, állítom, hogy gyakran összeütközésbe kerülnek egymással, és ezért mind a helyi hivatalok, mind a szabályozásért felelős bizottságok dilemmákkal küszködnek, egyes értékeket feláldozva mások érvényesítéséért, és időnként kiszolgáltatott állampolgárok élete a játszma tétje. Az ebből levonható következtetés az, hogy itt az ideje az őszinte vitának az értékekről és értékkonfliktusokról. Miközben az effajta vitáknak nyitva kell lenniük minden állampolgár előtt, hangsúlyoznunk kell a központi kormány szerepét. Az ilyen vita egyik első és utolsó kérdését így fejezte ki velősen egy közös jelentés munkacsoport tagja: „Nem vagyok biztos benne, hogy a politikusok valaha is beismerik, mi az az életminőség, amit az állam hajlandó megfizetni, és kinek és mennyi ideig.”

Fordította Kozma Judit

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Nagyon köszönöm John Clarke-nak, hogy megálmodta ezt a projektet, az Open University-nek, hogy finanszírozta, a közös jelentés munkacsoportoknak, hogy olyan lelkesen vettek részt benne, és az önkormányzati hivataloknak, hogy még egy kutatót befogadtak a köreikbe.

Irodalom

- Audit Commission (1992): *The Community Revolution. The Personal Social Services and Community Care*. London, HMSO.
- Audit Commission (1995a): *Talk Back. Local Authority Communication with Citizens*. London, HMSO.
- Audit Commission (1995b): *Paying the Piper ... Calling the Tune. People, Pay and Performance in Local Government*. London, HMSO.
- Audit Commission (1997): *Take Your Choice. A Commissioning Framework for Community Care*. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission (1999a): *A Fruitful Partnership. Effective Partnership Working*. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission (1999b): *Changing Picture, Sharper Focus. Strategy 1999–2002*. Abingdon: Bookpoint.
- Audit Commission and SSI (Social Services Inspectorate) (1997a): *Southwark. A*

- Report of the Review of Social Services in Southwark London Borough Council. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission and SSI (Social Services Inspectorate) (1997b): Cornwall. A Report on the Review of Social Services in Cornwall County Council. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission and SSI (Social Services Inspectorate) (1997c): Reviewing Social Services. Annual Report 1997. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission and SSI (Social Services Inspectorate) (1998a): Hertfordshire. A Report of the Review of Social Services in Hertfordshire County Council. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission and SSI (Social Services Inspectorate) (1998b): Message for Managers. Learning the Lessons of Joint Reviews. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission and SSI (Social Services Inspectorate) (1999): Westminster. A Review of Social Services in Westminster London Borough Council. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission and SSI (Social Services Inspectorate) (2000a): East Riding. A Report of the Review of Social Services in East Riding County Council. Abingdon, Bookpoint.
- Audit Commission and SSI (Social Services Inspectorate) (2000b): Leicester. A Report of the Review of Social Services in Leicester City Council. Abingdon, Bookpoint.
- Blair, T. (1998) *The Third Way. New Politics for a New Century*. London, The Fabian Society.
- DETR (Department of Environment, Transport and the Regions) (1998): *Modern Local Government. In Touch with the People*. London: Stationery Office, Cm 4041
- DETR (Department of Environment, Transport and the Regions) (2000): *Select Committee's Tenth Report in the 1999–2000 Session*. [<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmselect/cmenvtra/174/17402.htm>]
- DoH (Department of Health) (1998): *Modernising Social Services. Promoting Independence, Improving Protection, Raising Standards*. London, Stationery Office, Cm 4169.
- DoH (Department of Health) (1999): *Social Services Performance in 1998/9. The Personal Social Services Performance Assessment Framework*. London, DoH.
- Dominelli, L. (1996): *Deprofessionalising Social Work. Anti-oppressive Practice, Competencies and Postmodernism*. *British Journal of Social Work*, 26(2), p. 153–75.
- Garrett, P. M. (1999): *Producing the Moral Citizen. The "Looking After Children" System and the Regulation of Children and Young People in Care*. *Critical Social Policy*, 19(3), p. 291–311.
- Geddes, M. and Martin, S. (2000): *The Policy and Politics of Best Value. Currents, Crosscurrents and Undercurrents in the New Regime*. *Policy & Politics*, 28(3), p. 379–95.
- Hadley, R. and Clough, R. (1996): *Care in Chaos. Frustration and Challenge in Community Care*. London, Cassell.
- Harris, J. (1998): *Scientific Management, Bureau-professionalism, New Managerialism. The Labour Process of State Social Work*. *British Journal of Social Work*, 28(6), p. 839–62.
- Harrison, S., Barnes, M. és Mott, M. (1997): *Praise and Damnation. Mental Health User Groups and the Construction of Organisational Legitimacy*. *Public Policy and Administration*, 12(2), p. 4–16.
- Hoggett, P. (1996): *New Modes of Control in the Public Sector*. *Public Administration*, 74(1), p. 9–32.
- Hood, C., Scott, C., James, O., Jones, G. és Travers, T. (1999): *Regulation Inside Government. Waste-watchers, Quality Police, Sleaze-busters*. Oxford, Oxford University Press.

TANULMÁNYOK

- Hugman, R. (1998): *Social Welfare and Social Value. The Role of Caring Professions.* Basingstoke, Macmillan.
- Humphrey, J. C. (2001): Bewitched or Bewildered. "Fans" and "Values" in Audit Commission Texts. *Local Government Studies*, 27(2), p. 19–43.
- Humphrey, J. C. (2002a): A Scientific Approach to Politics) On the Trail of the Audit Commission. *Critical Perspectives on Accounting*, 13(1), p. 39–62.
- Humphrey, J. C. (2002b): Joint Reviews. Retracing the Trajectory, Decoding the Terms. *British Journal of Social Work* 32(3): 436–76.
- Humphrey, J. C. (2002c): Joint Reviews. The Methodology in Action. *British Journal of Social Work*, 32(4), p. 463–76.
- Labour Party (1991): *The Quality Commission. A Consultation Paper.* London, Labour Party.
- Leach, S. és Wingfield, M. (1999): Public Participation and the Democratic Renewal Agenda. *Local Government Studies*, 25(1), p. 46–59.
- Mulkay, M., Ashmore, M. és Pinch, T. (1991): Measuring the Quality of Life. In: M. Mulkay (szerk.): *Sociology of Science. A Sociological Pilgrimage.* Milton Keynes, Open University Press, p. 183–203.
- Netten, A. és Beecham, J. (szerk.) (1993): *Costing Community Care. Theory and Practice.* Aldershot, Ashgate.
- Nocon, A. és Qureshi, H. (1996): *Outcomes of Community Care for Users and Carers. A Social Services Perspective.* Buckingham, Open University Press.
- Parton, N. (1998): Risk, Advanced Liberalism and Child Welfare. The Need to Rediscover Uncertainty and Ambiguity. *British Journal of Social Work*, 28(1), p. 5–27.
- Porter, T. (1995): *Trust in Numbers. The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life.* Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Priestley, M. (1998): Discourse and Resistance in Care Assessment. Integrated Living and Community Care. *British Journal of Social Work*, 28(5), p. 659–73.
- Stoker, G. (szerk.) (1999): *The New Management of British Local Governance.* Basingstoke, Macmillan.

TAKÁCS JUDIT

**„Ha a mosogatógép nem lenne,
már elváltunk volna...”**Férfiak és nők otthoni munkamegosztása
európai összehasonlításban¹

Tanulmányomban a European Social Survey (ESS) 2006 folyamán 24 európai országban (N = 45 681) végzett felmérésének a családon belüli munkamegosztásra, valamint a munka és a magánélet egyensúlyára vonatkozó kérdéseit elemzem, különös tekintettel a nők és a férfiak válaszaiban tükröződő szignifikáns eltérésekre. Emellett vizsgálom azokat a csak a magyar mintában (N = 1518) szereplő kérdéseket is, melyek alapján következtetni lehet a különböző gyermeknevelési elvek fontosságára Magyarországon. Az eredmények alapján a férfiak és nők közötti otthoni munkamegosztás kiegyenlítetttségének általánosan érzékelhető hiányára következtethetünk Magyarországon és Európában egyaránt, bár egyes – észak-európai – országokban felfedezhető némi elmozdulás a kiegyenlítés irányában.

Tanulmányomban a European Social Survey (ESS) 2006-os adatainak felhasználásával a munka és a magánélet egyensúlyával összefüggő kérdéseket olyan tágabb, európai társadalmi környezetben vizsgálom, ahol a rászorulóknak – gyermekek, betegek, idősek – gondozásával kapcsolatos feladatok (*care work*) társadalmi értékelése alacsony, míg a fizetett munkáé magas. Nemzetközi kutatási eredmények azt mutatják, hogy a családban élő férfiak jellemzően az élvezhetőbb „házi feladatokat” vállalják: a férfiak gyermekgondozással és neveléssel töltött ideje gyakran a nők által végzett házimunka vagy idősgondozás kiváltásaként jelenik meg (Craig 2006; Kitterød – Pettersen 2006). A gyermekgondozással összefüggő feladatok kiegyenlítettebb eloszlásúak a férfiak és a nők között ott, ahol mindkét szülő teljes munkaidőben dolgozik, mint ahol csak a férfi dolgozik és a nő háztartásbeli (Duyvendak – Stavenhagen 2004).

¹ A tanulmány az MTA Bolyai Ösztöndíj támogatásával íródott. A címben Ádámnak, egy általam 2006-ban készített apainterjú alanyának a házimunka-beosztásról szóló beszámolójából idézek. – A tanulmány elkészítésében nyújtott módszertani útmutatásért szeretnék köszönetet mondani Füstös Lászlónak.

A háztartási munkák megosztásában azonban sokkal kevésbé figyelhetők meg hasonló kiegyenlítődési tendenciák. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredményei szerint (Pongrácz 2005) Magyarországon a háztartási munkát egyedül végző, 20–40 éves, teljes munkaidőben foglalkoztatott nők aránya (45%) majdnem megegyezik a fizetett munkát nem végzők arányával (47%), ezzel szemben például a teljes munkaidőben dolgozó osztrák nők jóval kisebb arányban végzik egyedül a háztartási munkát (22%), és Romániában is a magyarországinál alacsonyabb ez az arány (37%).

A magyar nők és férfiak napi átlagos időbeosztását az EUROSTAT 2006-ban közzétett adatai alapján vizsgálva kiderül (Aliaga 2006), hogy a magyar nők többet dolgoznak, mint a férfiak: majdnem kétszer annyi időt fordítanak háztartási munkavégzésre, mint a férfiak, míg kevesebb a szabadidejük és kevesebb időt töltenek fizetett munkavégzéssel. A többi vizsgált országgal összehasonlítva is szembetűnő, hogy Európában Olaszország és Észtország után, Szlovénia mellett a magyar nők dolgoznak a legtöbbet a háztartásban, és az összes munkavégzés tekintetében is kiemelkedő a teljesítményük (lásd a táblázatot).

A 20–74 éves nők és férfiak napi átlagos időbeosztása (óra és perc)

Ország	Fizetett munka/ tanulás		Háztartási munka		Összes munka		Szabadidő	
	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	férfiak	Nők	Férfiak
Belgium	2:07	3:30	4:32	2:38	6:39	6:08	4:50	5:22
Németország	2:05	3:35	4:11	2:21	6:16	5:56	5:24	5:52
Észtország	2:33	3:40	5:02	2:48	7:35	6:28	4:36	5:28
Spanyolország	2:26	4:39	4:55	1:37	7:21	6:16	4:29	5:17
Franciaország	2:31	4:03	4:30	2:22	7:01	6:25	4:08	4:46
Olaszország	2:06	4:26	5:20	1:35	7:26	6:01	4:08	5:08
Lettország	3:41	5:09	3:56	1:50	7:37	6:59	4:09	4:48
Litvánia	3:41	4:55	4:29	2:09	8:10	7:04	3:49	4:50
Magyarország	2:32	3:46	4:58	2:40	7:30	6:26	4:38	5:29
Lengyelország	2:29	4:15	4:45	2:22	7:14	6:37	4:36	5:25
Szlovénia	2:59	4:07	4:58	2:40	7:57	6:47	4:29	5:34
Finnország	2:49	4:01	3:56	2:16	6:45	6:17	5:30	6:08
Svédország	3:12	4:25	3:42	2:29	6:54	6:54	5:04	5:24
Nagy-Britannia	2:33	4:18	4:15	2:18	6:48	6:36	5:04	5:32
Norvégia	2:53	4:16	3:47	2:22	6:40	6:38	5:51	6:03

Európai vizsgálatok arra is ráirányítják a figyelmet, hogy a szülői feladatok ellátása eltérő módon érinti a nők és a férfiak munkaerő-piaci részvételét (Plantenga – Remery 2005). A szülői feladatok ellátásának és a foglalkoztatottságnak az egymásra hatása (*employment impact on parenthood*) a 20–50 év közötti női és férfi korcsoportok foglalkoztatási arányai közötti különbségekben jól érzékelhető. Míg a gyermektelen nőknek nagyobb az esélyük a munkaerő-piaci részvételre, mint a gyermekeknek, addig a férfiak esetében éppen fordított a helyzet: a gyermekes férfiaknak nagyobb az esélyük a foglalkoztatottságra, mint a gyermekteleneknek. A magyar adatok szintén azt mutatják, hogy a nők közül a

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

gyermektelenek, a férfiak közül pedig a gyermekesek dolgoznak a legtöbbet (Bukodi 2005).

Ha elfogadjuk, hogy az európai munkaerőpiacokat is az az elvárás jellemzi, hogy „a jó dolgozónak nincsenek olyan családi kötelezettségei, melyek elvonják a munkától”, akkor a gyermekes férfiak kedvezőbb foglalkoztatási aránya azt is jelezheti, hogy számukra kisebb jelentőségű az otthoni és a fizetett munka összeegyeztetéséből adódó időkezelési probléma, ami az otthoni munkavégzés alóli nagyobb mértékű mentesülésükkel magyarázható (Ranson 2001). 2004-ben az Európai Unió 25 tagországában a 6 éven aluli gyermeket nevelő nők átlagos foglalkoztatottsági aránya 13,6 százalékkal volt alacsonyabb a gyermektelen nők foglalkoztatottsági arányánál (Magyarországon: 37,1 százalékkal), míg a férfiak esetében a gyermekes férfiak foglalkoztatottsági arányának az átlaga 10 százalékkal (Magyarországon 8,5 százalékkal) haladta meg a gyermektelen férfiakét (lásd az 1. ábrát).²

1. ábra

A nemek közötti egyenlőség gyakorlati megteremtésében élenjáró észak-európai országok példája alapján az is feltételezhető, hogy a férfiak otthoni szerepvállalását elősegítő állami szabályozás hozzájárulhat a gyermekvállalási kedv növekedéséhez, vagy legalábbis az Európai Unióban évtizedek óta jellemző csökkenés mérsékléséhez. 2004-ben a teljes termékenységi arányszám az EU-25-ben 1,5 (Magyarországon 1,28) volt. Ezt az értéket az észak-európai országok jelentősen meghaladták (Dánia: 1,78; Finnország: 1,80; Svédország: 1,75). Ízland pedig, ahol 2000-ben ve-

² Az adatok forrása: Background document for the Joint Employment Report 2004/2005 http://ec.europa.eu/employment_social/employment_strategy/report_2004/bgdoc2004_5_en.pdf (2007. 09. 20-i letöltés)

MAGYAR VALÓSÁG

zettek be a 9 hónapos gyermekgondozási ellátáson belül kizárólag az apák által igénybe vehető 3 hónapos „apakvótát” (Holter 2003), 2,03-as mutatójával az EU legtermékenyebb országait, Írországot (1,99) és Franciaországot (1,90) is megelőzte (Gregor 2005).³

Magyar eredmények európai összehasonlításban

A European Social Survey (ESS) 2006 folyamán 24 európai országban (N = 45 681) végzett felmérésének a családon belüli munkamegosztásra, a munka és a magánélet egyensúlyára vonatkozó kérdéseit elemzem, különös tekintettel a nők és a férfiak válaszaiban tükröződő szignifikáns eltérésekre.⁴

2. ábra

A férfiak és a nők családi szerepeivel kapcsolatos vélemények vizsgálata során (lásd a 2. ábrát)⁵ a magyar válaszadók számára – legalábbis az attitűdök szintjén – a család nagyon fontos értéknek mutatkozott: a 24 vizsgált európai ország közül *Magyarországon* értékelt egyet leginkább

³ Hasonló tendenciát mutatnak az ideális családnagyságra vonatkozó európai vizsgálatok eredményei (Fahey – Spéder 2004: 27–28).

⁴ A szignifikáns különbségeket MCA (Multiple Classification Analysis) és ANOVA-teszt (Sig. = 0,05) alkalmazásával mutattam ki. – Természetesen az életkor, az iskolai végzettség, a gyerekszám és más változók alapján kialakított csoportok összehasonlítása is fontos következtetésekhez vezethet, e tanulmány azonban a nemek szerinti eltérésekre összpontosít.

⁵ A véleményeket 5 fokú skálán mérték, ahol az 1 teljes egyetértést, az 5 pedig teljes egyet nem értést jelölt.

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

azzal, hogy az emberek életében a családnak kellene a legfőbb értéknek lennie.⁶ Kilenc országban a férfiak és a nők véleménye között szignifikáns volt az eltérés: Magyarországon, Csehországban és Észtországban ez inkább a nőkre, míg az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Belgiumban, Spanyolországban, Norvégiában és Dániában inkább a férfiakra jellemzőbb véleménynek tűnt.

Az európai mezőnyt annak a kérdésnek a megítélésében, hogy egy nőnek fel kell készülnie arra, hogy a család érdekében kevesebb fizetett munkát végezzen, általános ingadozás jellemezte: egyetértésüknek leginkább az ukrán, a portugál és a magyar,⁷ elutasításuknak pedig leginkább a dán és a svéd válaszadók⁸ adtak hangot. A megkérdezett magyar nők azonban – hasonlóan ukrán, lengyel, cseh, osztrák, német, görög, szlovák és finn társaikhoz – a férfiakhoz képest szignifikánsan kevésbé értettek egyet e véleménnyel. Ezekben az eredményekben – túl azon, hogy az észak-európai részmunkaidős női foglalkoztatottság jellemzően elterjedt –, az is tükröződhet, hogy Dániában, és különösen Svédországban, ahol az egyéni gazdasági függetlenség megteremtése általános emancipációs törekvésnek tűnik, az államilag támogatott és mindenki számára hozzáférhető bölcsődei-óvodai rendszer megkönnyíti a nők fizetett munkavégzését, illetve a munkaerőpiacra való visszatérését (Bergman 2004).

Magyarország a mintában egyedülálló módon tünt ki annak a véleménynek a nagyfokú támogatásával,⁹ hogy ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban. A többi országot összességében határozott elutasítás jellemezte,¹⁰ és a legtöbb helyen – Magyarország, Belgium, az Egyesült Királyság, Spanyolország, Franciaország és Hollandia kivételével – a nők, a férfiaktól szignifikánsan eltérve, nagyobb mértékben utasították el ezt a felvetést.

Magyarországon – Franciaországhoz és Ukrajnához hasonlóan – teljes egyetértés¹¹ övezte azt a véleményt is, hogy a férfiaknak ugyanannyi felelősséget kell vállalniuk a családért és a gyerekekért, mint a nőknek. E kérdés egyetértő megítélése áthatotta a minta egészét,¹² bár – az Egyesült Királyság és Hollandia kivételével – mindenütt jellemzőbb volt, hogy a tradicionálisan családi szerepkörbe utalt nők véleménye szignifikánsan eltért a férfiakétól, mégpedig a nagyobb egyetértés irányában. Kvantitatív felmérésről lévén szó, természetesen nem tudhatjuk, hogy ki mit értett a felelősségvállalás fogalmán, de különösen az előző kérdés eredményeinek fényében feltételezhető, hogy a magyar válaszokban a férfiak fizetett munkavállalása a családért és a gyerekekért vállalt felelősség megnyilvánulásának fontos tényezőjeként értelmeződhetett, míg más országok esetében, ugyanez az elem más hangsúlyt kaphatott.

A női munkavállalás elfogadottságával és a női pénzkereső tevékeny-

6 A magyar mediánérték (1) – az ukrainaihoz hasonlóan – nagyon erős egyetértést mutatott a többi ország mediánértékeihez (2) képest.

7 Medián: 2

8 Medián: 4

9 Medián: 1

10 A minta mediánértéke 4 volt.

11 Medián: 1

12 Medián: 2

ség családra gyakorolt hatásaival kapcsolatos attitűdökre vonatkozó, korábbi vizsgálati eredmények¹³ szerint 1988 és 1994 között e kérdések megítélése Magyarországon némileg tradicionálisabbá vált, majd a 2002-ig tartó időszakot bizonyos szintű modernizálódás jellemezte. Továbbá 1988 és 2002 között egyre kisebb különbségek mutatkoztak a nők és a férfiak, valamint a különböző életkori csoportok attitűdjei között, míg az iskolai végzettségbeli és a jövedelmi eltérések megtartották magyarázó erejüket (Blaskó 2005).

A férfiak és a nők családi szerepeivel kapcsolatos, 2006-os ESS attitűdkérdések áttekintése alapján Magyarország egy inkább tradicionális képet tükrözött: legtöbbször néhány poszt-szocialista (Ukrajna, Lengyelország, Észtország, Csehország) és esetenként egy-egy dél-európai (Görögország, Portugália) országhoz hasonlóan mintegy ellenpólusát képezte a nemek közötti egyenlőség megvalósításában élenjáró észak-európai országok mintáinak. *A magyar válaszadók mind a négy kérdést nagyfokú egyetértéssel fogadták, bár csak a férfi munkavállalás elsőbbségének megítélésében mutatkozott egységes támogatás a férfi és a női válaszadók között. Ugyanakkor a magyar férfiakhoz képest a nők nagyobb egyetértést mutattak „a család mint legfőbb érték”, valamint „a családért és a gyerekekért vállalt azonos felelősség” tekintetében, míg kevésbé értettek egyet a női fizetett munkavégzésnek a család érdekeire hivatkozó korlátozásával. Ez utóbbi kérdés női megítélésére vélhetően az a megközelítés is hat, mely a női fizetett munkavégzésben nem csupán vagy főként a funkcionális szükségletet látja, hanem azt – különösen az iskolázottsági szint növekedésével – az önmegvalósítás és az egyéni siker lehetséges eszközeként értelmezi.*

A családi szerepekkel kapcsolatos gyakorlati tapasztalatokra vonatkozó kérdések elsősorban a lehetséges konfliktusforrások vizsgálatára adtak módot: a megkérdezett férfiak és nők többsége egyaránt arról számolt be, hogy igen ritkán – átlagosan legfőljebb havonta egyszer – vitáztak partnerükkel a házimunka, illetve a pénz beosztásáról vagy a fizetett munkával töltött idő hosszáról (lásd a 3. ábrát).¹⁴ Ha mégis sor került ilyesmire, a három téma közül leginkább a fizetett munkával töltött idő hossza vált vitaforrássá, ezt követte a házimunka beosztása, majd pedig a pénzbeosztás.

13 Blaskó tanulmányában az International Social Survey Programme (ISSP) 1988-as, 1994-es és 2002-es adataival dolgozott. Az ISSP attitűdkérdései nem azonosak az ESS kérdéseivel, de bizonyos szintű összevetést megengednek. Lásd például a következőket: *A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik; Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen* (Blaskó 2005:164).

14 A viták gyakoriságát 7 fokú skálán mérték, ahol 1 = soha; 3 = havonta egyszer; 7 = minden nap.

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

3. ábra

A házimunka és a pénz beosztásával kapcsolatos nagyfokú egyetértés hátterére világítottak rá a háztartásokon belüli személyközi döntéshozatali mechanizmusokat firtató kérdések (*általában kinek az akarata teljesül ritkábban előforduló nagy összegű vásárlás, illetve a házimunka megosztásával kapcsolatban*).¹⁵ Míg a válaszok átlagértékeiből az derült ki, hogy mindkét partner akarata egyformán érvényesült ezekben a kérdésekben,¹⁶ a férfiak és a nők válaszainak értékei a házimunkával kapcsolatban mindenhol szignifikáns eltérést mutattak, ugyanakkor kiegészítették egymást. Különösen a svájci, a német, a spanyol, a francia, a görög és az ír nők látták úgy,¹⁷ hogy a házimunka megosztásában rendszerint a saját akaratuk érvényesül, amihez jól illeszkedett különösen az a spanyol és görög férfitapasztalat,¹⁸ miszerint általában partnerüké a döntés.

A házimunkára fordított napi időtartamra vonatkozó becslések azt mutatták, hogy a vizsgált országokban a háztartások több időt, átlagosan öt és fél órát (medián: 4), töltenek házimunkával a hétvégén, mint a hétköznapokon (24 ország átlagértéke: 4,03; medián: 3).¹⁹ A 4. ábra adataiból látható, hogy hétköznap Dániában, Franciaországban és Svédországban töltik a legkevesebb időt, alig 3 órát (medián: 2) házimunkával, Ukrajnában pedig a legtöbbet, majdnem 7 órát (medián: 6). Hétvégén a francia

15 Értékek: 2 = rendszerint az enyém; 3 = mindkettőnké egyformán; 4 = rendszerint a házas-/élettársamé.

16 Medián: 3

17 Medián: 2

18 Medián: 4

19 A házimunkák körébe értendő például a főzés, a mosás, a takarítás, a ruhák rendbe rakása, a bevásárlás, vagy a lakás fenntartásával kapcsolatos munkák – de a gyerekneveléssel kapcsolatos teendők nem.

MAGYAR VALÓSÁG

háztartásokban végzik a legkevesebb házimunkát, alig 3 és fél órát (medián: 3), Szlovákiában pedig a legtöbbet (medián: 7).

4. ábra

5. ábra

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

A házimunkával töltött időmennyiséget befolyásolhatja a háztartások felszereltségének szintje (lásd a 5. ábrát): feltételezhető például, hogy a háztartások felszereltségének hiányosságai Ukrajnában hozzájárulnak a házimunkával töltött idő meghosszabbodásához,²⁰ Dániában, Svédországban²¹ és Franciaországban²² pedig a háztartások gépesítettsége is szerepet játszik abban, hogy hétköznapi kevesebb időt kell házimunkára fordítani. Érdekes még megjegyezni, hogy a nemzetközi mezőnyben az igen jól felszerelt háztartások közül Ausztriában és Finnországban a nők jellemzően jobbnak ítélték háztartásuk felszereltségének a szintjét, mint férfitársaik, míg a kevésbé jól felszerelt háztartásokban élő cseh, szlovák, portugál és ukrán nők férfitársaikhoz képest is rosszabbnak érezték a helyzetet. Ez utóbbi észlelésbeli különbség illeszkedik ahhoz a tapasztalathoz, hogy a házimunka többségét végző nőket az otthoni munkát hátráltató tényezők is érzékenyebben érintik.

6. ábra²³

A házimunka időtartamára vonatkozó női becslések mind a 24 országban jellemzően meghaladták a férfiakét. Ettől a mintázattól csak Hollandia és Izland tért el a hétvégi házimunkát illetően: a férfiak és a nők válaszai ugyancsak szignifikánsan eltérőek voltak, de a férfiak becslésének a javára. A házimunka otthoni megosztását tekintve a nők és a férfiak válaszai szignifikánsan különböztek egymástól: a női válaszok ugyanis

20 Medián: 5

21 Mindkét országban a mediánérték 10.

22 Medián: 8

23 A házimunka-végzésben való részvétel arányai: 1 = (szinte) semmi; 2 = kb. a negyede; 3 = több, mint a negyede – fele; 4 = több, mint a fele – háromnegyede; 5 = több, mint a háromnegyede, de nem az egész; 6 = (majdnem) az egész.

azt tükrözték, hogy hétköznapi és hétvégén egyaránt a házimunka – illetve az ezzel töltött idő – közel háromnegyede rájuk hárul, negyede pedig házaspárokra, illetve élettársukra, míg e tapasztalattal harmonizálva a férfiak arról számoltak be, hogy a házimunkával töltött idő kb. negyede jut rájuk, közel háromnegyede pedig a partnerükre. Ezekkel az eredményekkel harmonizál a 2002-es ISSP adatfelvétel Blaskó által készített elemzése²⁴, melyből az derült ki, hogy a család összes házimunkára fordított idejének átlagosan 73 százaléka jutott a nőknek (Blaskó 2006:37). A házimunkavégzés háztartásbeli arányait bemutató 6. ábrából az is látható, hogy a saját részvételi arányra vonatkozó becslések mind a férfiak, mind a nők esetében némileg meghaladták a partner részvételére vonatkozó becslések értékeit.

Az elvégzett házimunka jellemzőit tekintve (lásd a 7. ábrát) kiderült, hogy a válaszadók többsége saját maga döntheti el, mikor és hogyan végzi a házimunkát, és a házimunka nem jelent a számukra különösebb erőfeszítést.²⁵ A nők – Németország, Dánia, Észtország, Finnország, Lengyelország és Szlovákia kivételével – azonban szignifikánsan gyakrabban számoltak be arról, hogy annyi az otthoni teendőjük, hogy gyakran nincs idejük mindennel végezni; Svájcban, Finnországban, Spanyolországban, Franciaországban, Luxemburgban, Hollandiában, Lengyelországban, Szlovéniában, Szlovákiában és Ukrajnában pedig arról, hogy monotonnak találják a házimunkát. Ez utóbbi kérdés megítélésében Magyarország azzal tűnt ki, hogy a 24 ország közül egyedülálló módon a házimunka egyhangúságát a nőkhöz képest csak a magyar férfiak érzékelték szignifikánsan jellemzőbbnek.

7. ábra

24 Blaskó az ISSP 2002 decemberben felvett magyar adatait dolgozta fel (N = 1023), melyek közül az itt hivatkozott kérdések elemzése során a párkapcsolatban élők (N = 649) válaszait vizsgálta.

25 5 fokú egyetértési skála, ahol 1 = teljes egyetértés, 5 = teljes egyet nem értés.

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

A családon belüli munkamegosztással kapcsolatos gyakorlati tapasztalatokat vizsgálva a magyar nők és férfiak válaszai közötti szignifikáns eltérések alapján elmondható, hogy a viszonylag jól felszereltnek érzékelt magyar háztartásokban a többi vizsgált országhoz hasonlóan a nők végzik a házimunka háromnegyedét – amit ugyan nem értelmeznek egyértelműen különleges erőfeszítésként, bár a férfiakhoz képest némileg megterhelőbbnek érzik ezeket a feladatokat. A magyar háztartások hétköznap átlagosan több mint hat órát,²⁶ hétvégén pedig közel 4 és fél órát²⁷ töltenek házimunkával, ami meghaladja a 24 ország átlagát, és leginkább az észt és a lengyel eredményekhez hasonló. Mégis előfordul, hogy annyi a magyar nők otthoni teendője, hogy gyakran nincs idejük mindennel végezni, míg ezt az – átlagosan a házimunkák negyedét végző, de e tevékenységek egyhangúságát a nőknél rosszabbul viselő – férfiak ritkábban tapasztalják. A házimunka beosztása nem jellemző vitaforrás a magyar háztartásokban: a nők szerint ugyanis legtöbbször a saját akaratuk érvényesül ebben a kérdésben, a férfiak szerint pedig a nőké.

8. ábra

A családi élet és a fizetett munkavégzés összeegyeztetéséből adódó konfliktusok gyakoriságát²⁸ tekintve az európai válaszadók szinte soha nem tapasztalták, hogy családi ügyeik miatt nehezen tudnak a munkájukra koncentrálni. Ennél valamennyivel gyakrabban fordult elő, hogy úgy érezték – Szlovákiában, Izlandon, Nagy-Britanniában, Németországban, Csehországban, Norvégiában, Hollandiában, Ausztriában és Ír-

26 Mediánérték: 5

27 Mediánérték: 4

28 Ötfokú gyakorisági skála értékei: 1 = soha, 2 = szinte soha, 3 = néha, 4 = gyakran, 5 = mindig.

MAGYAR VALÓSÁG

szágban jellemzőbben a férfiak, Ukrajnában pedig a nők –, hogy családjuknak vagy partnerüknek elege van a munkájukkal kapcsolatos feszültségből. A leggyakoribb tapasztalat az volt, hogy a fizetett munkavégzés akadályozza az embereket abban, hogy elég időt töltsenek családjukkal vagy partnerükkel. *Magyarország a konfliktusok gyakoriságának fokozott érzékelésével mindhárom kérdésben kiemelkedett a vizsgált országok közül (lásd a 8. ábrát), de a nők és a férfiak válaszai között szignifikáns eltérés csak arra a gyakoribb tapasztalatra vonatkozóan mutatkozott, hogy családi ügyek miatt a magyar nők – hasonlóan ukrán és portugál társaikhoz – nehezebben tudnak a munkájukra koncentrálni, mint a férfiak; míg ez a tapasztalat a mintában egyedülálló módon Norvégiában inkább a férfiakat jellemezte. Ezekkel az eredményekkel harmonizál a 2002-es ISSP adatfelvétel Blaskó által készített elemzése, mely szerint a munkahely hatása jóval gyakrabban nyilvánult meg az otthoni teendők végzését illetően, mint fordítva; valamint a nők körében az otthoni feladatok mennyisége valamivel gyakrabban okozott munkahelyi nehézségeket, mint a férfiak esetében (Blaskó 2006: 83-89).*

9. ábra

A fizetett munkavégzés és a családi élet harmonizálását az állásválasztással összefüggésben vizsgálva kiderült, hogy a 24 ország válaszadói számára a munkahely biztonsága, a munka és a családi ügyek összeegyeztethetősége, a magas jövedelem és a jó előmeneteli lehetőségek egyaránt fontos állásválasztási szempontok (lásd a 9. ábrát).²⁹ A munka és a családi ügyek összeegyeztethetőségét mind a 24 országban szignifikánsan fontosabbnak ítélték a nők, mint a férfiak, és különösen fontos állás-

²⁹ Ötfokú fontossági skála értékei: 1 = egyáltalán nem fontos, 2 = nem fontos, 3 = ingadozom, 4 = fontos, 5 = nagyon fontos. – A minta mediánértéke mind a négy kérdés esetén 4 volt.

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

választási tényezőnek mutatkozott Görögországban és Portugáliában.³⁰ A munkahely biztonsága is – mely Görögországban, Magyarországon, Lengyelországban, Spanyolországban, Luxemburgban, Portugáliában és Ausztriában kiemelten fontosnak tűnt³¹ – szignifikánsan fontosabb állás-választási szempont volt a magyar, az osztrák, a francia, az izlandi, az angol, a norvég, a svéd és a dán nők számára, mint férfitársaiknak. Ezzel szemben az állások jövedelmezősége – Spanyolországon, Görögországon, Norvégián, Svédországon, Szlovénián és Szlovákián kívül – mindenütt jobban érdekelte a férfiakat, mint a nőket. Ugyanakkor a magas jövedelemszerzési lehetőség jóval kisebb jelentőséggel bírt a dán és a holland válaszadók számára,³² mint a görögöknek, a spanyoloknak és az ukránoknak.³³ A jó előmeneteli lehetőségek a nőkkel összehasonlítva szintén a – portugál, luxemburgi, francia, osztrák, belga, ukrán, brit, cseh, német, svájci, holland, norvég, dán – férfiak számára mutatkoztak nagyobb jelentőségűnek. A karrierszemponatok azonban a dán, a svéd, a norvég és a holland válaszadók összességében jóval kevésbé tűntek fontosnak³⁴ az állásválasztásnál, mint Görögországban.³⁵

Az eddigiekben a családi szerepekkel kapcsolatos gyakorlati tapasztalatok azt tükrözték, hogy a fizetett munkával töltött idő hossza családi vitaforrássá válhat, és a háztartásokon belül a házimunkával töltött időből jóval nagyobb rész jut a nőkre, mint a férfiakra, míg a családi élet és a fizetett munkavégzés összeegyeztetéséből adódó konfliktusokat firtató kérdésekből kiderült, hogy a fizetett munkavégzés akadályozza az embereket abban, hogy elég időt töltsenek a családjukkal vagy partnerükkel. Mindezek arra irányítják a figyelmet, hogy a munka és a magánélet harmonizálásának kísérletei időkezelési problémákba ütköznek, ebben az összefüggésben pedig érdemes áttekinteni a munkaidő-beosztás rugalmasságára és a hétfégi munka gyakoriságára vonatkozó kérdéseket.

A 24 európai ország válaszadói igen kevéssé tapasztalták, hogy a fizetett munkát végzők maguk dönthetik el, mikor kezdik, és mikor fejezik be a munkájukat (lásd a 10. ábrát).³⁶ Kivételként említhető Franciaország, ahol mind a fizetett munkát végző összes válaszadó, mind a 12 éven aluli gyermeket nevelő háztartásokban élők tapasztalatai a rugalmas munkaidő elterjedtségét mutatták.³⁷ Az összes munkavállaló és a 12 éven aluli gyermeket nevelők tapasztalatainak összehasonlításából kiderült, hogy Svájcban, Svédországban, Finnországban, Hollandiában és Izlandon a gyermekes háztartásokban élők nagyobb valószínűséggel jellemezhetők rugalmasabb munkaidő-beosztással,³⁸ mint a többiek.³⁹ Feltételezhető, hogy ezekben az országokban a kisiskolás vagy fiatalabb korú gyermeket

30 Medián: 5

31 Medián: 5

32 Medián: 3

33 Medián: 5

34 Medián: 3

35 Medián: 5

36 Négyfokú skála értékei: 1 = egyáltalán nem igaz, 2 = nem nagyon igaz, 3 = igaz, 4 = nagyon igaz. – A minta mediánértéke 1.

37 Medián: 3

38 Medián: 2

39 Medián: 1

MAGYAR VALÓSÁG

nevelő munkavállalók számára fontos – valamint intézményesen lehetséges és kulturálisan is elfogadott – a munkaidő személyre szabottabb beosztása. Ugyanakkor Ausztriában, Nagy-Britanniában, Észtországon és Lengyelországban⁴⁰ a gyermekes háztartásokban élők munkahelyi időbeosztását az összes munkavállalóhoz képest kevésbé jellemezte a rugalmasság, míg a többi vizsgált országban – köztük *Magyarországon* – a munkahelyi időbeosztás korlátozottsága szempontjából nem mutatkozott különbség a 12 éven aluli gyermeket nevelők és az összes fizetett munkát végző válaszadó tapasztalatai között.

12 országban a férfiak és a nők egymástól szignifikánsan eltérő módon számoltak be munkaidejük rugalmasságáról: a görög, az ír, a német, a luxemburgi, a holland, a dán, a norvég, az osztrák, a finn, a svéd, a svájci és a francia nők munkahelyi időbeosztásukat kevésbé tapasztalták rugalmasnak, mint férfitársaik. A 12 éven aluli gyermeket nevelő válaszadók körében pedig ugyanez jellemezte az ír, az izlandi, a dán, a norvég, a svájci, a finn és a svéd nőket.

10. ábra

A vizsgált 24 országban igen ritkán – ritkábban, mint havonta egyszer – fordult elő hétvégi munkavégzés (lásd a 11. ábrát),⁴¹ de a férfiak és a nők tapasztalatai e téren is szignifikánsan eltértek egymástól: a férfiak – Belgium, Svájc, Németország és Franciaország kivételével – mindenütt

40 Az összes fizetett munkát végző válaszadó és a 12 éven aluli gyermeket nevelők tapasztalatainak különbségét az alminták eltérő mediánértékei tükrözték. Ausztria, Észtország és Lengyelország esetében: összes munkavállalóra vonatkozó mediánérték: 2, a gyermekes háztartásoké: 1, Nagy Britanniában az összes munkavállalóra vonatkozó mediánérték: 3, gyermekes háztartásoké: 2.

41 Ötfokú skála értékei: 1 = soha, 2 = ritkábban, mint havonta egyszer, 3 = havonta egyszer, 4 = havonta többször, 5 = minden héten. – A minta mediánértéke 2.

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

gyakrabban tapasztalták, hogy a hétvégeken is dolgozniuk kell.⁴² A 12 éven aluli gyermeket nevelő háztartások körében ugyanez jellemezte a lengyel, a brit, a szlovák, az ukrán, a szlovén, az izlandi, a *magyar*, az ír, a finn, a cseh, a portugál, a belga és a luxemburgi férfiak tapasztalatait – vagyis feltételezhető, hogy ezekben az országokban az apák gyakrabban kényszerültek fizetett munkájuk miatt a hétvégi családi együttlétekből kimaradni, mint az anyák. Az összes munkavállaló és a 12 éven aluli gyermeket nevelők tapasztalatainak összehasonlításából kitűnt, hogy a lengyel, a szlovák és az ukrán gyermekes háztartásokban volt a legjellemzőbb a férfiak – havonta többször is előforduló⁴³ – hétvégi munkavégzése.

11. ábra

Korábbi kutatások rámutattak, hogy a fizetett munkával töltött időnek a családi élet alakítására gyakorolt hatását a kisgyermeket nevelő háztartásokban – különösen az apák esetében – a munkahelyen töltött idő hosszánál nagyobb mértékben befolyásolhatja a munkaidő-beosztás rugalmassága, ami lehetővé teszi az otthoni gondoskodó – például a szülői – és a munkavállalói szerepek jobb határfokú harmonizálását (McDonald – Almeida 2004). A jelen vizsgálat eredményei annyiban illeszkednek a korábbi eredményekhez, hogy bár a megkérdezettek többségének nem rugalmas a munkaidő-beosztása, elsősorban az észak-európai országok 12 éven aluli gyermeket nevelő háztartásaiból érkező válaszok alapján

⁴² Az előzetes bejelentés nélküli túlórázást (minta mediánértéke: 2) és – Magyarország, Lengyelország valamint Finnország kivételével – az éjszakai munkavégzést (minta mediánértéke: 2) szintén mindenhol szignifikánsan gyakrabban tapasztalták a férfi válaszadók, mint a nők.

⁴³ Medián: 4

feltételezhető, hogy a munkaidő-beosztás rugalmasabbá tételével a családi élet és a munkavállalás összeegyeztetéséből adódó időkezelési problémák mérsékelhetők. A férfiakat általában nagyobb mértékben érintő hétvégi munkavállalás adatai pedig arra irányították a figyelmet, hogy a családi élet alakítását különösen befolyásoló irreguláris, például hétvégi munkavégzés gyakoriságának növekedése egyes 12 éven aluli gyermeket nevelő kelet-európai háztartásokban feltételezhetően a – gyakran nehezebben – megteremthető anyagi biztonság fokozott igényével vagy kényszerével hozható összefüggésbe.

Gyermeknevelési elvek Magyarországon

Végül azokat a csak a magyar mintában (N = 1518) szereplő eredményeket vizsgálok, melyek alapján a különböző gyermeknevelési elvek fontosságára következtethetünk Magyarországon. A felmérés során a válaszadóknak 17 felsorolt tulajdonságból kellett kiválasztaniuk az általuk legfontosabbnak tartott ötöt, amire nevelni lehet a gyermeket. Az így kapott eredmények szerint az *őszinteség*, a *felelősségérzet* és az *önállóság* került – a válaszadók több, mint fele által – a három legfontosabbnak tartott tulajdonság közé.⁴⁴ Majd ezeket követte csökkenő fontossági sorrendben a *mások tisztelete*; az *udvariasság*; a *jó magaviselet*; az *önfegyelem*; a *takarékosság*; a *határozottság*, *állhatatosság*; a *türelem*; a *kemény munka szeretete*; a *hűség*, *lojalitás*; az *engedelmesség*; az *önzetlenség*; a *vallásos hit*; a *képzelőerő*, *fantázia* és a *vezetőkészség*⁴⁵ (lásd a 12. ábrát).

12. ábra

44 E három tulajdonság választása esetében a móduszérték 1 volt.

45 E tulajdonságok választása esetében a móduszérték 0 volt.

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

A kérdések megítélésében a minta nem mutatkozott homogénnek. Leginkább a válaszadók iskolai végzettsége szórta szignifikánsan az eredményeket.⁴⁶ Az *udvariasság*, a *jó magaviselet*, a *takarékosság* és az *engedelmesség* jelentősége az iskolai végzettség növekedésével csökkent, míg a *felelősségérzet*, az *önállóság*, az *önfegyelem*, a *határozottság* és a *képzelőerő* fontossága a magasabb iskolai végzettséggel párhuzamosan növekedett. A *hűség*, *lojalításra* nevelést a középiskolai végzettségűek tartották a legfontosabbnak (0,21), és őket a legalacsonyabb – maximum általános iskolai – végzettséggel rendelkezők követték (0,19); a *türelem* a szakmunkás végzettségűek (0,29) és a legalacsonyabb végzettségűek (0,24) számára tűnt kiemelt jelentőségűnek. A *vallásos hitre* nevelés fontosságát leginkább a legalacsonyabb végzettségűek vallották (0,16), majd őket követték a középfokú (0,09), a felsőfokú (0,08) és a szakmunkás végzettségűek (0,06). A *kemény munka* (0,23) és a *mások tisztelete* (0,56) az alacsony végzettségűeknek tűnt a legfontosabbnak, de majdnem ugyanilyen jelentőségűként kezelték a felsőfokú végzettségűek is (0,21; 0,50), míg a *kemény munkára* nevelést a középfokú végzettségűek (0,13), a *mások tiszteletére* nevelést pedig a szakmunkás végzettségűek (0,41) tartották a legkevésbé fontosnak.

A válaszadók lakhely-típusa szerint jóval kisebb mértékű szignifikáns eltérést lehetett tapasztalni: a település nagyságával párhuzamosan nőtt az *önzetlenség*, a *képzelőerő* és a *vezetőkészség* fontosságának megítélése, míg a *jó magaviselet*, a *takarékosság*, az *engedelmesség* és a *vallásos hit* jelentősége csökkent. A gyermekkel élő 20–59 éves válaszadókat vizsgálva korcsoportok szerint csak néhány tulajdonság megítélése mutatott szignifikáns eltérést egymástól: a *jó magaviselet* a 30–39 évesek számára tűnt a legfontosabbnak, a *kemény munka szeretete* a 40–49 éveseknek, a *hűség*, *lojalítás* és a *vallásos hit* pedig az 50–59 éveseknek.

A nemi hovatartozás is kevésbé szórta az eredményeket: a férfiak a nőkhez képest az *önállóságot*, a *képzelőerőt* és a *vezetőkészséget* vélték szignifikánsan fontosabbnak, míg a *takarékosságra* nevelés jelentősége jobban tükröződött a női, mint a férfi válaszokban. A megadott tulajdonságok választásának férfiak és nők közötti százalékos különbségeit a 13. ábrán foglaltuk össze.

46 ANOVA variancia-analízis Sig.=0,05

MAGYAR VALÓSÁG

13. ábra

14. ábra

Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

A gyermeknevelési elvek korábbi magyarországi vizsgálataiból kiderült, hogy a nyolcvanas évek eleje és a kilencvenes évek második fele között a hagyományos értékrendet képviselő nevelési elvek – például a *jó magaviseletre* és az *engedelmességre* nevelés – vesztek jelentőségükből, míg a modern értékek – mint a *mások tisztelete*, a *tolerancia* – nagyobb hangsúlyt kaptak, ugyanakkor megfigyelhetővé vált a nők és a férfiak közötti választásbeli különbségek csökkenése (Füstös – Szabados 1998). 1982-ben még a – *vallásos hit*, az *önzetlenség*, a *mások tisztelete* és az *udvariasság* magasabb arányú választásában megnyilvánuló – szolgálatkészség és a másokhoz alkalmazkodás értékek hagyományosnak nevezhető preferenciái jól kirajzolódtak a nők oldalán. A férfiak választásai pedig, különösen a *fantázia*, *képzelőerő*, a *vezetőkészség*, a *határozottság* és a *kemény munka szeretetének* előtérbe helyezésével, inkább az önmegvalósítás értékeinek jelentőségét tükrözték (Füstös – Szabados 1998: 252). 1996-ra a férfiak és a nők gyermeknevelési elvei jóval közelebb kerültek egymáshoz és e tendencia folytatódását tapasztalhattuk a 2006-os vizsgálat során is – bár például a vezető beosztású menedzserréteg specifikus értékének nevezhető *vezetőkészség* megmaradt határozott férfipreferenciának. A gyermeknevelési elvek 1982-es, 1996-os és 2006-os változásait a 14. ábrában foglaltuk össze.

Korábbi európai kutatások azt mutatták (Hestbaek 1998: 470), hogy a mai modern társadalmakban az autonómia és az önállóság egyre kiemeltebb jelentőségű gyermeknevelési elv, ami különösen a magasabb társadalmi-gazdasági státusú népesség körében jellemző a tolerancia tiszteletével együtt, míg az alacsonyabb társadalmi-gazdasági státusú népesség körében továbbra is jellemzőbb az engedelmességre és a jó magaviseletre nevelés preferenciája. Kétkeresős kisgyermekes dán családok vizsgálata során például Hestbaek (1998) a jó magaviselet és az engedelmesség preferálását a tradicionális, míg a tolerancia és a képzelőerő előtérbe helyezését a modern szülői szerep-felfogás jellemzőiként különböztette meg. A vizsgálatból azonban az is kiderült, hogy a modernebb gyermeknevelési elvek preferenciájával általában nem járt együtt az otthoni háztartási munkamegosztás szülők közötti kiegyenlítettebbé válása – ami illeszkedhet ahhoz az általános tapasztalathoz is, hogy a gyermekneveléssel és otthoni munkamegosztással kapcsolatos attitűdök gyakran „modernebbnek” mutatkoznak, mint az aktuális gyakorlatok.⁴⁷

Ebben az összefüggésben a gyermeknevelési elvekre vonatkozó 2006-os magyar adatok a modernebb szülői szerep-felfogás fokozatos terjedésére engedtek következtetni, aminek mértékét a magyar mintában leginkább az iskolai végzettség befolyásolta, de hatott rá a válaszadók lakhely-típusa, illetve esetenként kora és neme is. Ugyanakkor a korábban tárgyalt eredmények alapján az is elmondható, hogy a gyermeknevelési elvekben tükröződő modernizálódás Magyarországon sem jár együtt a házimunka nők és férfiak közötti kiegyenlítettebb megosztásával.

47 Itt példaként említhető, hogy az 1986 és 2002 közötti időszakban azon holland férfiak közül, akik kevesebb időt kívántak fizetett munkájukkal tölteni (a magánéletükkel, illetve a családjukkal való törődés megnövekedett igényével összefüggésben), csupán 15–27% esetében csökkent ténylegesen a fizetett munkával töltött ideje (Duyvendak – Stavenuiter 2004).

Összegzés elméleti kitekintéssel

Gary S. Becker (1981) klasszikus háztartási gazdasági modelljéből kiindulva, mely szerint a nők erőssége inkább az otthoni gondoskodásban megnyilvánuló „házasított” tőke (*domestic capital*) halmozása, míg a férfiak sikerebbek humántőkéjük „piacosításában” (*market human capital*), a családok a rendelkezésükre álló készségek és emberi tőke (*human capital*) optimalizálására törekedve próbálnak a lehető leghatékonyabban működni. Ennek ugyan a mai, egyre flexibilisebbé és ugyanakkor egyre kiszámíthatatlanabbá váló gazdasági feltételek mellett a női képzettség-szerzés, valamint munkavállalás kiterjedésével jellemezhető társadalmi környezetben nem kellene feltétlenül együtt járnia a családi tevékenységek „nemileg statikus” specializációjával. A családon belüli munkamegosztásra vonatkozó európai és ezen belül a magyar eredmények többsége azonban továbbra is a házimunka-elosztás nemek szerinti kiegyenlítettségét mutatták.

R. W. Connell (1987) a férfiak és a nők közötti kapcsolatok szerkezetét a fejlett kapitalista társadalmakban vizsgálva a nemek szerinti munkamegosztás, a hatalom, valamint a szexuális és érzelmi kötődések struktúráiban mutatott rá lényegi eltérésekre. Connell szerint a háztartásokban és a szexuális partnerkapcsolatokban megvalósítandó nemi egyenlőség megközelítéséhez a gazdasági erőforrások és a döntéshozatali hatalom kiegyenlítése, valamint a szexualitás újragondolása mellett a gyermek-felnőtt kapcsolatok átszervezése is szükséges: különös tekintettel azokra az intézményes és kulturális berendezkedési formákra, melyek kiindulópontja, hogy a kisgyermek gondozása kizárólagosan női feladat. Connell több mint 20 évvel ezelőtt a nemi rend (*gender order*) fő hasznélvezőiként – és gyakran a hegemon maszkulinitás (*hegemonic masculinity*) képviselőiként – feltűnő heteroszexuális férfiak részvételére a nemek szerinti egyenlőség megvalósításában két területen látott gyakorlati esélyt: az egalitáriánus alapon működő háztartások kialakításában, valamint a nem szexista (azaz az egyik nem fensőbbiségét vagy alávetettségét sem sugalló) környezetben zajló gyermeknevelés területén.

Jelen vizsgálat a korábbi kutatási eredményekkel összhangban azt mutatta, hogy a nemek szerinti egyenlőség megvalósítása a legtöbb európai – és magyar – háztartásban még várat magára; azaz ma sincs értelme nők és férfiak közötti egyenrangú kapcsolatáról beszélni ott, ahol elsősorban a nőket terheli a felelősség az üres kamráért és a piszkos lakásért (Oakley 1974). A 2006-os kutatási eredmények alapján valószínűleg okkal feltételezhető, hogy a válaszadók többsége számára a házimunka a „szívességtétel gazdaságtanának” (*economy of gratitude* – Hochschild 2003) keretében a férfiaknak a női munkába való besegítéseként jelenik meg a mindennapi gyakorlatokban.

Ma a férfiak aktívabb otthoni szerepvállalásának ösztönzése több okból is figyelmet érdemelne: egyrészt, mert hozzájárulhat a női partnerek munkavállalásának eredményességéhez – a nők megnövekedett munkaerő-piaci részvételének pozitív társadalmi hatása pedig a társadalombiztosítási és adóbevételek révén kétségtelen. Másrészt egyre hangsúlyosabbá válik a férfiak részvételének fontossága az otthoni gondoskodásban,

különösen az öregedő európai társadalmakban, ahol egyre többen szorulnak majd segítségre (Duyvendak – Stavenuiter 2004). A férfiaknak a háztartással és a (kis)gyermek-neveléssel kapcsolatos munkákban való szerepvállalásának átalakulása, illetve növekedése ma elsősorban Európa észak-nyugati országaiban figyelhető meg. Különösen azokban a társadalmakban, például Svédországban, Izlandon, Dániában vagy Hollandiában, ahol a – gazdasági függetlenség megteremtésére irányuló törekvésekben is kifejeződő – egyéni autonómia kiemelt modernizációs értéként jelenik meg, és a kisgyermekes családoknak nyújtott intézményes, illetve állami támogatás elősegíti a nők munkaerő-piaci integrálását, például a megfelelő intézmények hozzáférhetőségének és a részmunkaidős munkavállalás feltételeinek megteremtésével.

A posztindusztriális kapitalizmus keretei között működő jóléti államok újfajta társadalmi nemi egyenlőségi modelljeinek elméleti vizsgálata során Nancy Fraser (1997) a gondoskodással összefüggő feladatok (*care work*) társadalmi megszervezésének lehetőségeit három változatban vázolta. Az „univerzális kereső” (*universal breadwinner*) modell szerint az államnak – különböző munkahelyi és szocializációs reformok bevezetésével – abban kellene támogatást nyújtania a nőknek, hogy a férfiakhoz hasonlóan fizetett munkavállalás útján képesek legyenek eltartani magukat. A „gondozás-kiegyenlítés” (*caregiver parity*) modell a nők kereső és gondozási tevékenységének egy szintre hozását célozná a gondoskodó tevékenységek állami támogatásával, illetve a részmunkaidős foglalkoztatás elterjesztésével – vagyis tulajdonképpen változatlanul hagyná a fizetett és az otthoni munka nemileg elkülönülő jellegét, viszont a női hátrányok költségeinek felszámolására törekedne, különösen a fizetett munka terén. Fraser szerint a legideálisabb egy „univerzális gondoskodó” (*universal caregiver*) modell kialakítása lenne, mely arra ösztönözne mindenkit, hogy ne csak a fizetett, hanem a törődő-gondoskodó munkából is vegye ki a részét – például azáltal, hogy az állások megtervezésénél fontos szempontként szerepeljen a dolgozók gondoskodói feladatainak figyelembevétele. E modell újdonsága a másik kettőhöz képest, hogy elsősorban a társadalmi férfiszerepek megváltoztatását tűzné célul, annak érdekében, hogy a fizetett és az otthoni munkák végzését tekintve közelítsenek a ma főként a nőket érintő elvárások beteljesítésében.

Kutatásunk tapasztalatai szerint a Fraser által vázolt, nemi egyenlőségen alapuló jóléti modellek különféle elemeinek megjelenése és terjedése egyelőre főként egyes észak-nyugat-európai országokat jellemez. Ezzel szemben a volt szocialista országok többségéhez hasonlóan, ahol az „univerzális kereső” modellre emlékeztető berendezkedést és az elsősorban a nőkre erőszakolt látszatemancipációt a tradicionálisabb nemi szereprendszer egyfajta restaurációja (*gender restoration* – CROME 2004) követte az 1990-es években, Magyarországon a férfiak és nők közötti otthoni munkamegosztás kiegyenlítetttségének általánosan érzékelhető hiányára hívták föl a figyelmet az eredmények.

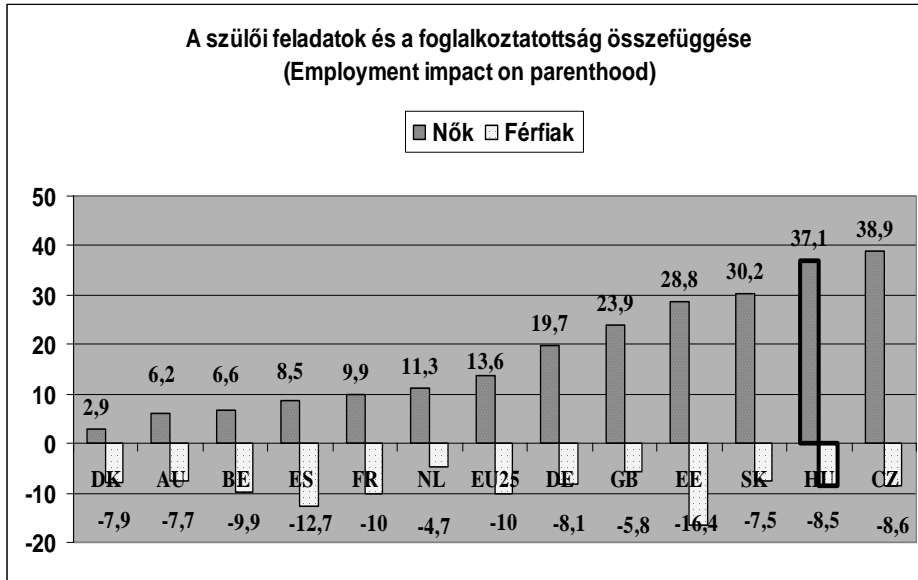
Irodalom

- Aliaga, Christel (2006) *Statistics in Focus. Population and social conditions 4/2006*. European Communities: Luxembourg.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-06-004/EN/KS-NK-06-004-EN.PDF [2007. 12. 07.]
- Becker, Gary S. (1991 [1981]) *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bergman, Solveig (2004) Collective Organizing and Claim Making on Child Care in Norden: Blurring the Boundaries between the Inside and the Outside. *Social Politics* 11(2):217–246.
- Blaskó Zsuzsa (2005) Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. In *Demográfia*, 48(2–3): 159–186.
- Blaskó Zsuzsa (2006) Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. A „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Népeségtudományi Kutatóintézet.
http://www.demografia.hu/Kutjelek/KJ82nok_ferfiak.pdf [2008. 11. 12.]
- Bukodi Erzsébet (2005) Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*, szerk. Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy., 15–43. Budapest: Társki – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium.
- Connell, R. W. (1987) *Gender and Power*. Stanford: Stanford University Press.
- Craig, Lyn (2006) Does Father Care Mean Fathers Share? A Comparison of How Mothers and Fathers in Intact Families Spend Time with Children. *Gender & Society* 20(2): 259–281.
- CROME [Critical Research on Men in Europe] (2004) Men, Masculinities, and Europe. In *Handbook of Studies on Men and Masculinities*. Szerk. M. Kimmel – J. Hearn – R.W. Connell, 141–162., Thousand Oaks, CA: Sage.
- Duyvendak, Jan Willem – Monique Stavenuiter szerk. (2004) *Working Fathers, Caring Men. Reconciliation of Working Life and Family Life*. The Hague/Utrecht: Ministry of Social Affairs and Employment – Verwey-Jonker Institute.
- Fahey, Tony – Spéder Zsolt (2004) *Fertility and family issues in an enlarged Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
<http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2003/115/en/1/ef03115en.pdf> [2007. 12. 07.]
- Fraser, Nancy (1997) *Justice Interruptus. Critical Reflections on the “Postsocialist” Condition*. New York & London: Routledge.
- Füstös László – Szabados Tímea (1998) A gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban (1982–1997) In *Szociológia – emberközében*, szerk. Hanák K. – Neményi M. 247–276., Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Gregor, KYI (2005) *Statistics in Focus. Population and social conditions 15/2005*. European Communities: Luxembourg.
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-05-015/EN/KS-NK-05-015-EN.PDF [2007. 12. 07.]
- Hestbaek, Anne-Dorthe (1998) Parenthood in the 1990s: Tradition and Modernity in the Parenthood of Dual-Earner Couples with Different Lifemodes. *Childhood: A Global Journal of Child Research*, 5(4): 463–491.
- Hochschild, Arlie Russell (2003 [1989]) The Economy of Gratitude. In A.R. Hochschild: *The Commercialization of Intimate Life. Notes from Home and Work*. 104–118. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

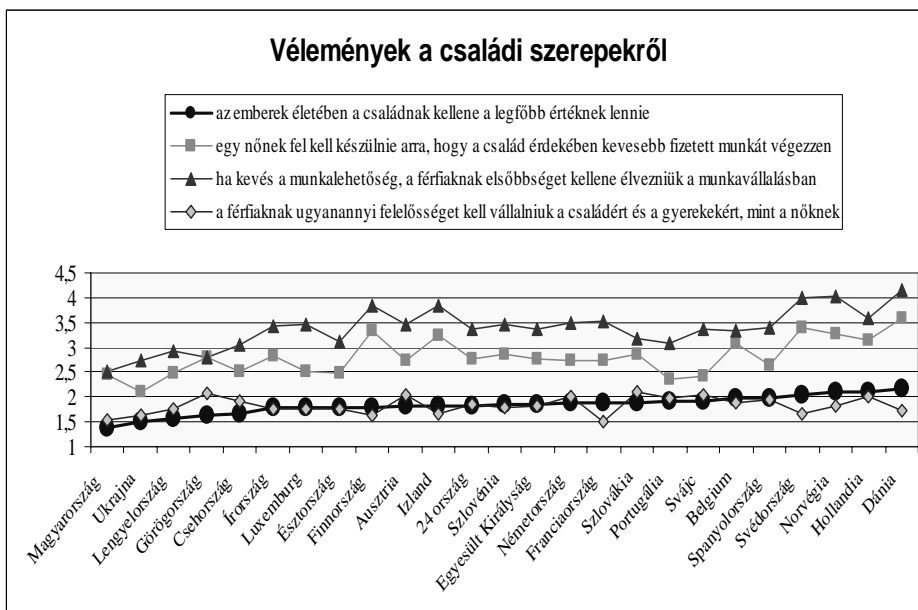
Takács: „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...”

- Holter, Øystein Gullvåg (2003) *Can men do it? Men and Gender Equality – The Nordic Experience*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
- Kitterød, Ragni Hege – Silje Vatne Pettersen (2006) Making up for mothers' employed working hours? Housework and childcare among Norwegian fathers. *Work, employment and society* 20(3): 473–492.
- McDonald, Daniel A. – David M. Almeida (2004) The Interweave of Fathers' Daily Work Experiences and Fathering Behaviors. *Fathering*, 2(3): 235–251.
- Oakley, Ann (1974) *The Sociology of Housework*. London: Martin Robertson.
- Plantenga, Janneke – Chantal Remery (2005) *Reconciliation of work and private life: A comparative review of thirty European countries*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
http://ec.europa.eu/employment_social/publications/2005/ke6905828_en.pdf
[2007. 12. 07.]
- Pongrácz Tiborné (2005) Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*, szerk. Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy., 73–86. Budapest: Társi – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium.
- Ranson, Gillian (2001) Men at Work. Change – or No Change? – in the Era of the “New Father”. *Men and Masculinities* 4(1):3–26.

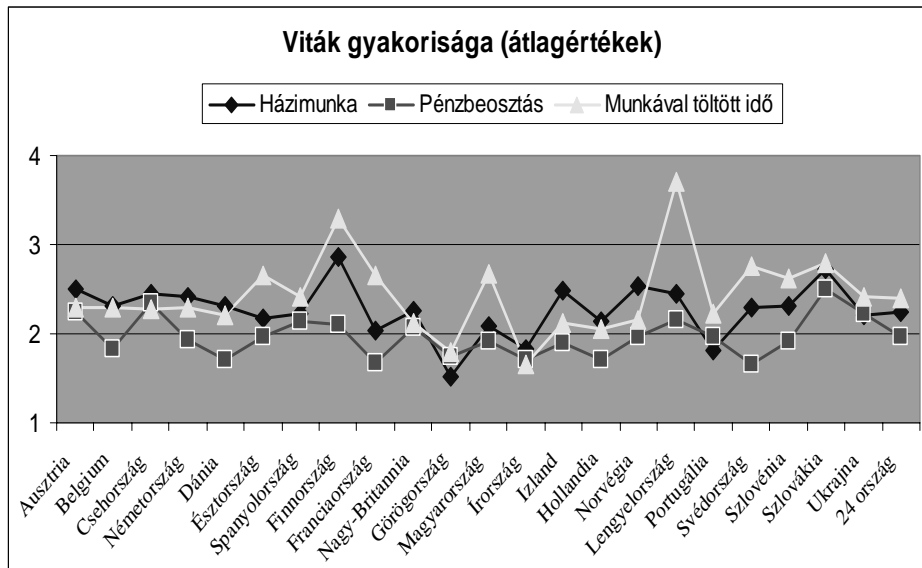
1. ábra

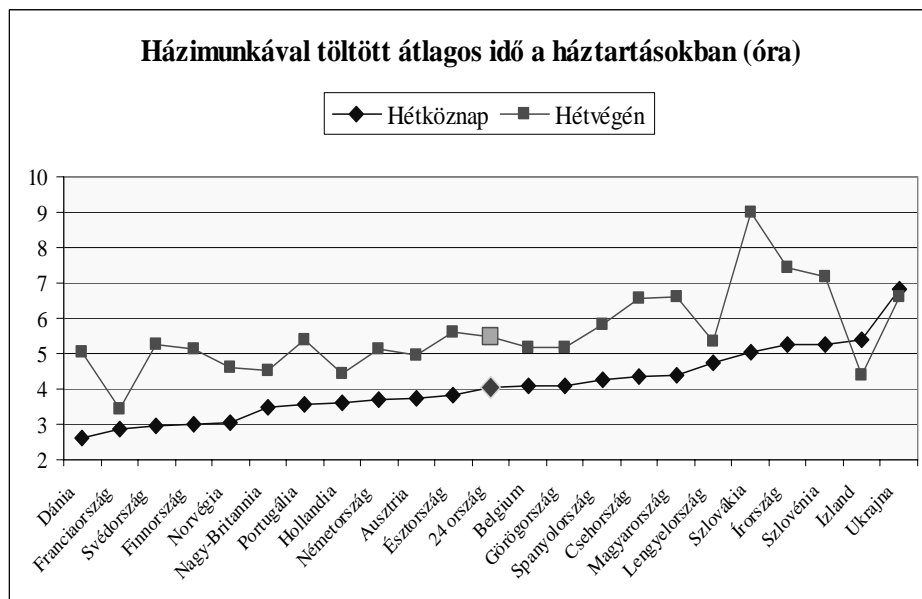
2. ábra

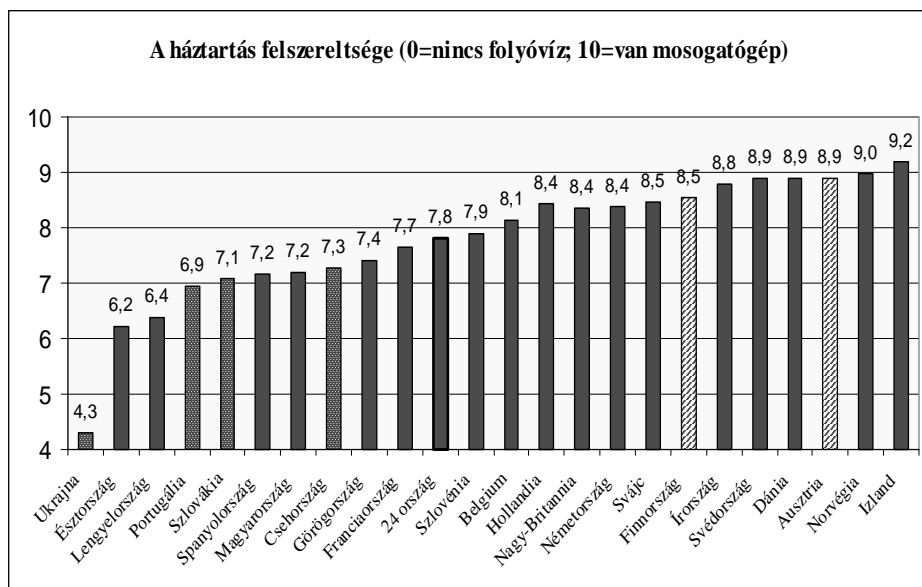
3. ábra

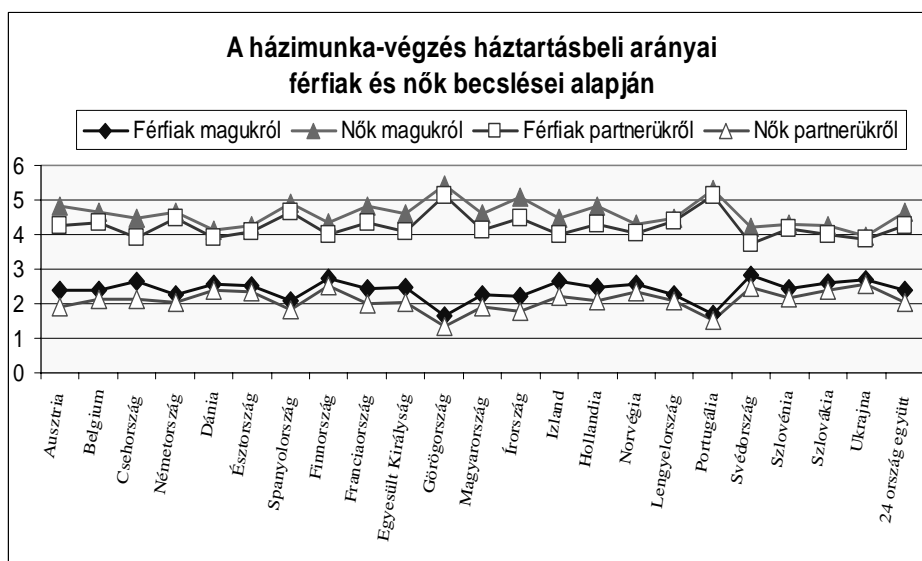
4. ábra

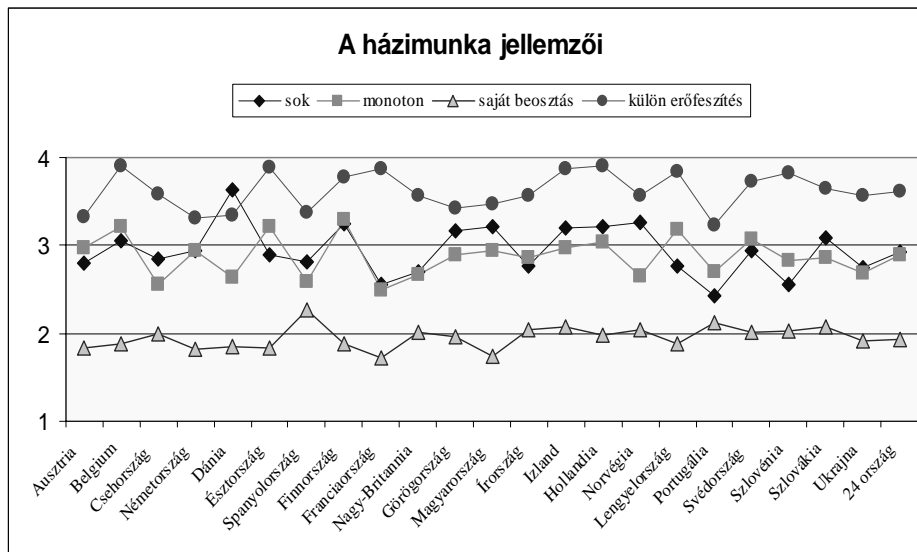
5. ábra

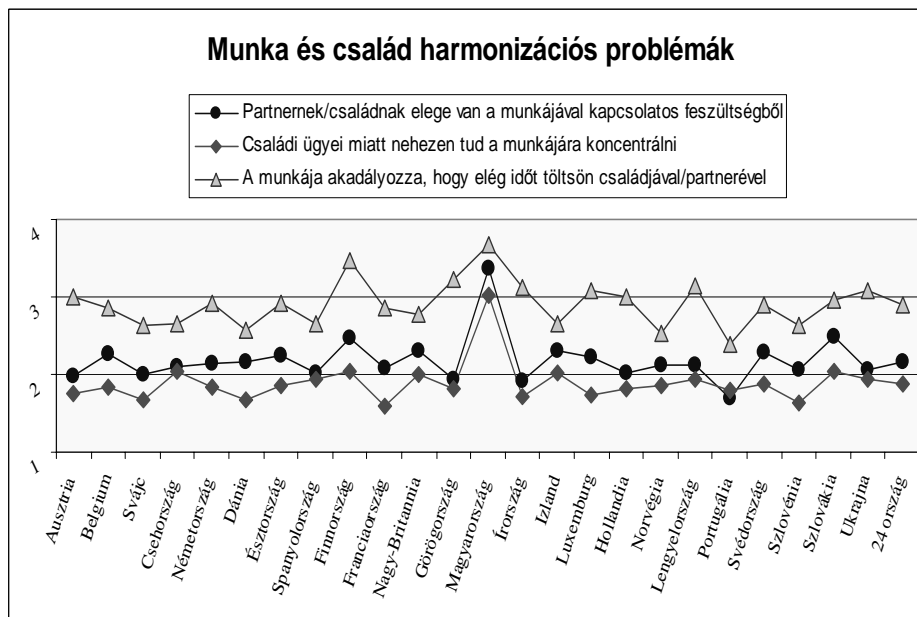
6. ábra

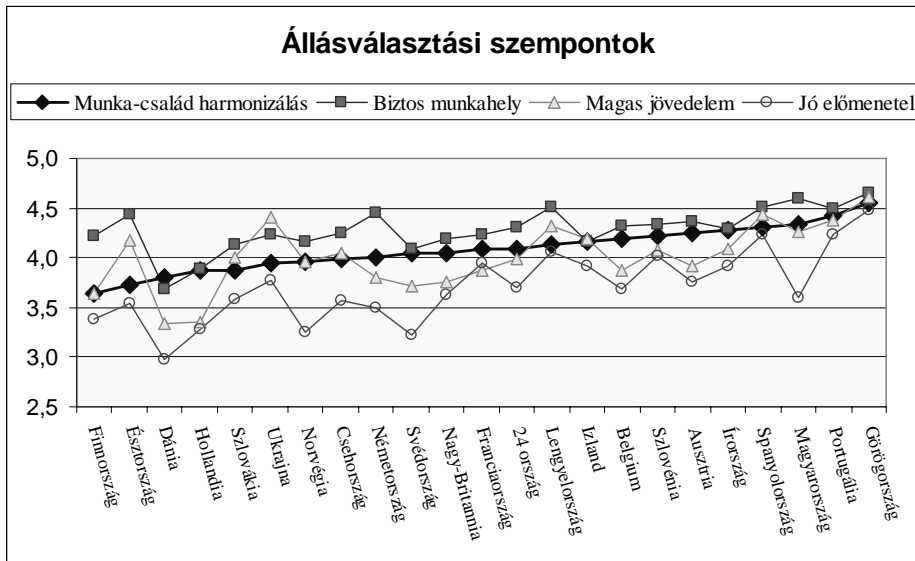
7. ábra

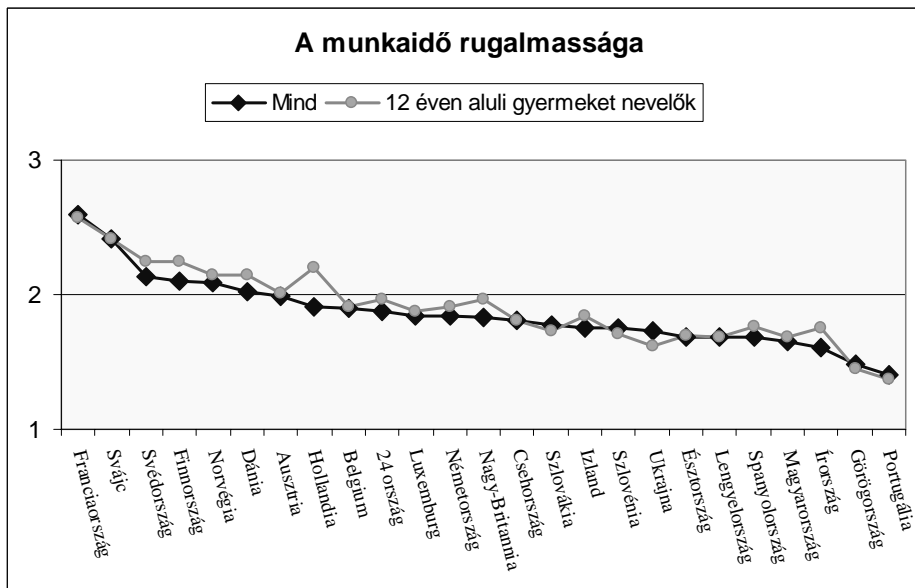
8. ábra

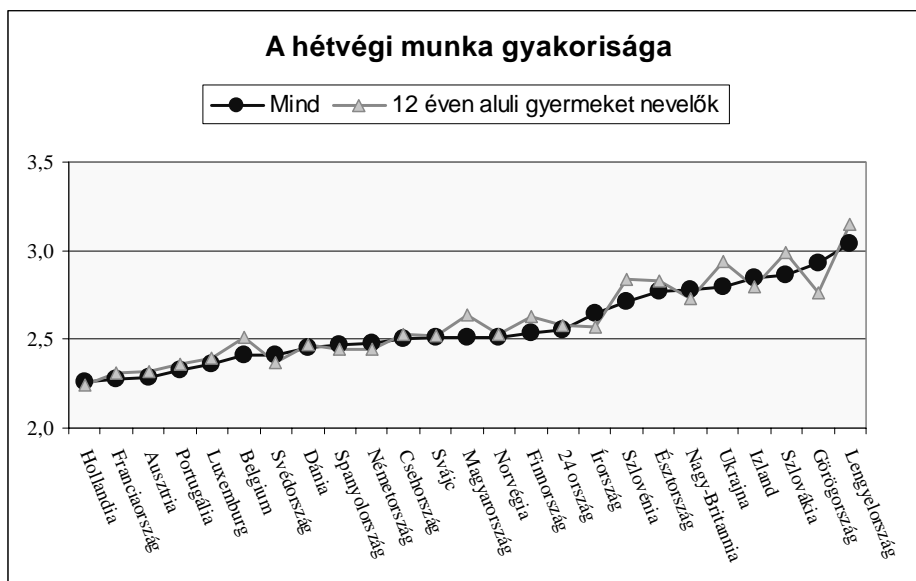
9. ábra

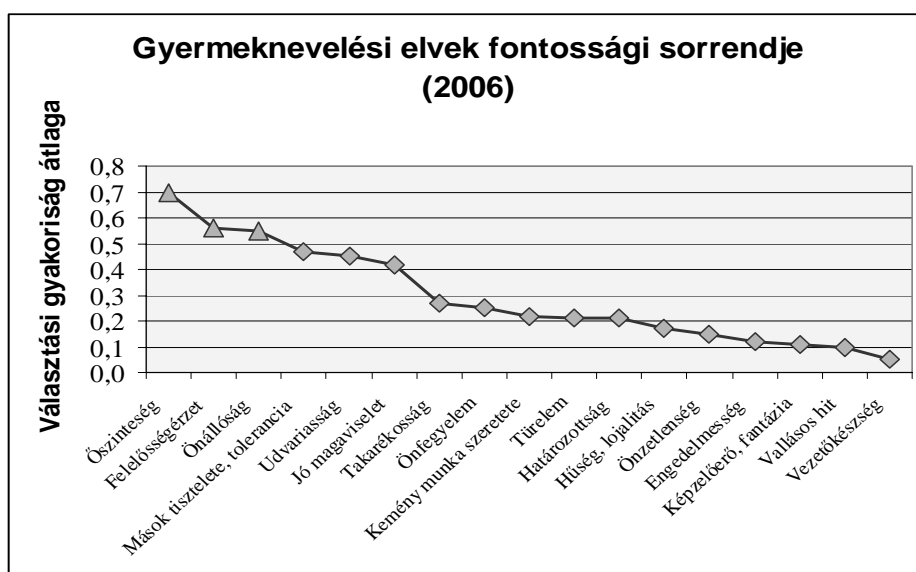
10. ábra

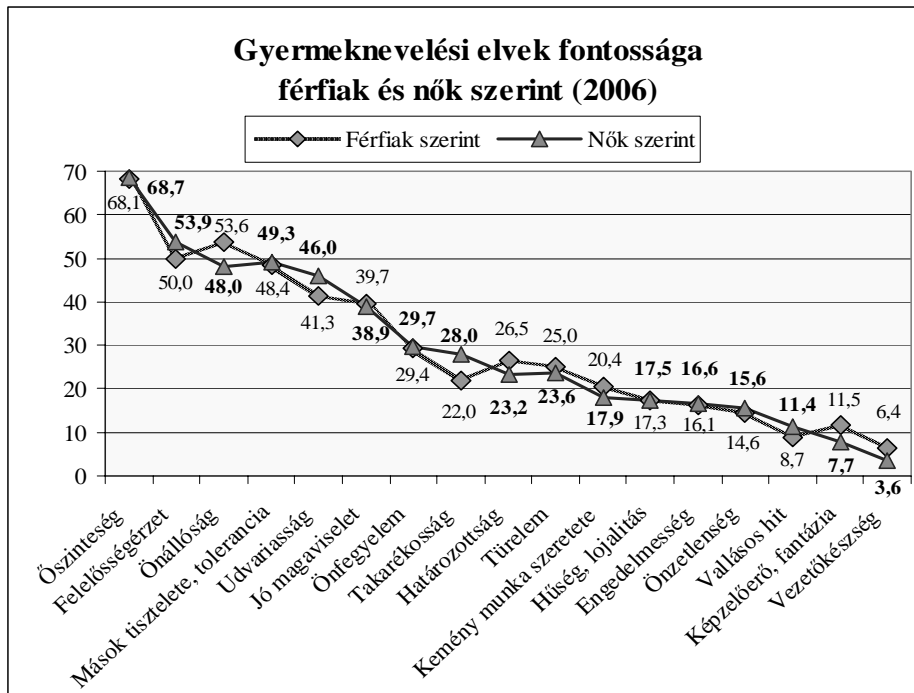
11. ábra

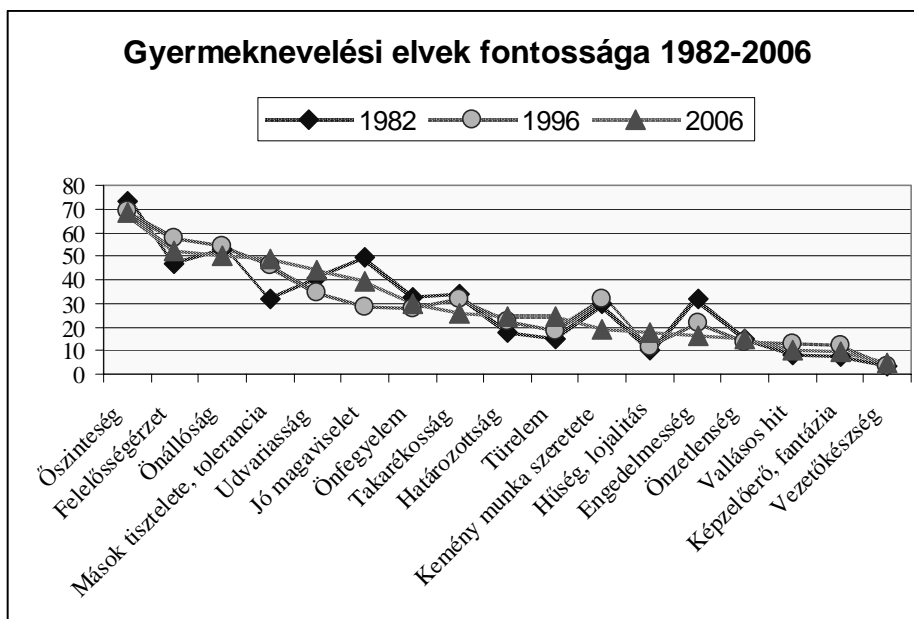
12. ábra

13. ábra

14. ábra

KUTI ÉVA

Az első tíz év: A nonprofit szervezetek egy százalékos támogatása az adatok tükrében*

A tanulmány különböző forrásokból származó empirikus információk alapján vizsgálja az 1 százalékos rendszer eredményeit és hatásait, elemzi a legfontosabb szereplők magatartását. Az első részben képet ad az 1 százalékos felajánlások méretéről, szerkezetéről, növekedési tendenciáiról. A második részben a szerző kísérletet tesz az 1 százalékból részesülő, illetve nem részesülő nonprofit szervezetek működési, finanszírozási jellemzőinek összehasonlítására, a harmadikban pedig az adófizetői attitűdök, preferenciák és döntések elemzésére. A legfontosabb tények elemzése és értékelése az 1 százalékos kampányok hatékonyságának növelésére vonatkozó ajánlások megfogalmazásával egészül ki.

Bevezetés

A magyar adófizetők 1997-től ajánlhatják fel személyi jövedelemadójuk 1 százalékát az általuk kiválasztott nonprofit szervezetnek. Ez a hosszas egyeztetések és éles szakmai viták (Bossányi, 1997; Kuti-Vajda, 1997; Mérszáros-Sebestény, 1997) eredményeként megszületett támogatási forma az adófizetők és a civil szervezetek számára egyaránt merőben új lehetőségeket teremtett. Az előbbieket minden személyes anyagi áldozat nélkül, egy igen egyszerű nyilatkozat kitöltésével „adományozóvá” válhattak, jogot kaptak arra, hogy rendelkezzenek a közpénzek egy része fölött. Az utóbbiaknak egyik évről a másikra számottevően (néhány milliárd Ft-tal) megnőtt a költségvetési forrásból származó támogatása, s ehhez

* Az eredeti tanulmány a Nonprofit Információs és Oktató Központ Alapítvány „Percentage Philanthropy” című, a Sasakawa Peace Foundation támogatásával végrehajtott szlovák–magyar összehasonlító programjának keretében készült 2007 áprilisában. Az itt közölt cikk ennek rövidített és az azóta megjelent 2006-os KSH-adatokkal frissített változata. Az eredeti magyar szöveg és annak angol fordítása a www.onepercent.hu honlapon megtalálható.

az összeghez merőben új szereplők: az állami döntéshozók helyett az adófizetők megnyerése útján juthattak hozzá.

A civil szféra közvetett állami támogatásának ez az innovatív módszere azóta igen „nagy karriert futott be”. Nemcsak itthon vált általánosan ismertté, hanem követőkre is talált. Ma már számos országban (Japán, Lengyelország, Litvánia, Románia, Szlovákia) működik valamilyen, a helyi viszonyokhoz igazított változata (Chano, 2008; Gerencsér–Oprics, 2007; Török–Moss, 2004; Török, 2005). Az eredményeket kezdettől fogva igen nagy érdeklődés övezi, egymás után jelennek meg az elméleti és gyakorlati szakemberek tollából származó elemzések (Biro–Gerencsér, 2000; Bódi, 2000, 2001, 2007; Gerencsér, 2005; Vajda–Kuti, 2000). Ezek igen sok különböző szempontból vizsgálják az 1 százalékos rendszer működését, hatásait, az érintett szereplők magatartását és annak motivációs hátterét.

Ennek a gazdag és sokrétű szakirodalomnak az ismeretében sem tűnik azonban fölöslegesnek, hogy megkíséreljünk empirikusan megalapozott, átfogó képet adni az 1 százalékos támogatások első 10 évének tapasztalatairól. Tesszük ezt azért, mert meggyőződésünk, hogy a „száraz” tények ismerete közelebb vihet a megalapozott cselekvési programok kialakításához. Ha nem is áll szándékunkban kilépni a kutató és elemző szerepköréből, az adatok és összefüggések bemutatása során mégis arra törekszünk, hogy tanulmányunk a civil szervezetek vezetői számára is kínáljon a gyakorlati munkájukban felhasználható tanulságokat.

Az ideális természetesen az lenne, ha ezt az elemzést egy kifejezetten az 1 százalékos rendszer működését vizsgáló kutatás keretében, speciálisan e célból végrehajtott felmérés adatai alapján végezhetnénk el, de erre sajnos nincs lehetőség. Be kell tehát érünk a különböző forrásokból származó információk másodelemzésével. Ennek azonban ára van. Tudomásul kell vennünk, hogy a számunkra elérhető adatok nem homogének. Se fogalmi hátterüket, se pontosságukat, se időhorizontjukat tekintve nincsenek teljes összhangban egymással, s korántsem felelnek meg teljesen elemzési céljainknak.

Az Adóhivatal (sajtótájékoztatókon és az APEH honlapon) nyilvánosságra hozott hivatalos adatai¹ és az ezekből összeállított idősorok nem csak a nonprofit szervezeteknek ténylegesen átutalt összegeket tartalmazzák, hanem azokat a felajánlott összegeket is, amelyek valamilyen okból (akár azért, mert a kedvezményezett nem jogosult, akár mert nem tart igényt a támogatásra) végül nem jutnak el a címzettekhez. Ráadásul az állami kulturális intézményeknek és a civil szervezeteknek szánt 1 százalékok összevontan jelennek meg. Mivel a hivatalos APEH adatok ilyenformán rendre magasabb összeget és támogatotti számot mutatnak a nonprofit szektort ténylegesen jellemzőnél, helyettük – ahol csak lehet – a Központi Statisztikai Hivatal nonprofit szervezetektől származó adatait² használjuk. Azokról az évekről, amelyekben a KSH nem végzett teljes körű felmérést, kénytelenek vagyunk becsült információkat közölni.

A KSH adatainak komoly előnye, hogy azok kizárólag a nonprofit szektorra vonatkoznak, s a kedvezményezett szervezetekről sok olyasmit (területi jel-

1 Ezek megjelölése a tanulmányban „*Forrás: APEH adatok*”.

2 Ezek megjelölése a tanulmányban „*Forrás: KSH adatok*”.

lemzők, szervezetméretek, bevételi szerkezet, közhasznúság stb.) is elárulnak, ami az Adóhivatal nyilvántartásaiból nem derül ki. Ugyanakkor tudomásul kell vennünk, hogy ezeknek a mutatóknak is megvannak a maguk gyengéi. A válaszadást megtagadó nonprofit szervezetek adatait a KSH – ha igen kifinomult és megbízható módszerekkel is – de a válaszolóktól kapott információk alapján becsüli. Ez szükségképpen előidézi bizonyos pontatlanságot.

Még sokkal nagyobb bizonytalansággal kell számolnunk azoknak a lakossági adatgyűjtésből származó információknak a felhasználása során, amelyek segítségével a tanulmányban az 1 százalékot feljárnló, illetve fel nem ajánló adófizetőket jellemezzük. Az adófizetők 1 százalékkal kapcsolatos magatartását a Vajda Ágnes által irányított 1999-es felmérés (Vajda–Kuti, 2000) óta célszotan senki nem vizsgálta, ezért az ezzel kapcsolatos elemzést egy olyan, a Nonprofit Kutatócsoport és az Önkéntes Központ Alapítvány által végrehajtott 2004-es lakossági adatgyűjtés³ alapján kell elvégeznünk, amely elsősorban az adományokra és önkéntes munkára irányult (Czike–Kuti, 2006), s az 1 százalékos felajánlásokat csak háttérváltozóként használta.

Mindezek a problémák természetesen előidézik bizonyos egyenetlenségeket. Az elemzés mélységét, naprakészségét és megbízhatóságát az adatok hozzáférhetősége, részletezettsége és minősége is befolyásolja. Ennek ellenére azt reméljük, hogy az 1 százalékos rendszer működésével kapcsolatos legfontosabb kérdések a rendelkezésünkre álló információk alapján megválaszolhatók, és a válaszok nemcsak a kutatói kíváncsiság kielégítésére alkalmasak, hanem gyakorlati, stratégiai következtetések levonásához is adalékokkal szolgálnak.

Az 1 százalékos felajánlások időbeli alakulása

A rendszer működésének első 10 éve alatt a támogatásban részesülő nonprofit szervezetek száma két és félszeresére nőtt, a támogatás összege pedig nominálértékben több mint négyszeresére, de reálértékben is több mint kétszeresére⁴ emelkedett (1. táblázat). Ez a – viszonylag „magasról” induló – dinamikus növekedés nyilvánvaló jele annak, hogy a nonprofit szervezetek jelentékeny része „fantáziát lát” az 1 százalékok megszerzésében. Az új lehetőségekre a potenciális kedvezményezettek igen gyorsan reagáltak, s kezdeti erőfeszítéseik jórészt sikerrel jártak. Az 1 százalékot eredményesen gyűjtő szervezetek száma már az első évben, 1997-ben meghaladta a 8 ezret, s azóta is folyamatosan növekszik.

³ Ezek megjelölése a tanulmányban „Forrás: Nonprofit Kutatócsoport – ÖKA adományozási felvétel”.

⁴ Az 1997–2006-os időszakban az infláció összességében 190,9 százalékos volt. A deflálást elvégezve kiszámítható az 1 százalékos támogatás reálértékének változását mutató bázisviszonysszám. Ennek értéke 218,3 százalék.

Kuti: Az első tíz év: A nonprofit szervezetek egy százalékos támogatása...

1. táblázat Az 1 százalékos támogatásban részesülő nonprofit szervezetek száma és a számukra átutalt összeg alakulása, 1997–2006

Év	Az 1%-os támogatásban részesülő szervezetek száma		Az 1%-os támogatás összege	
	ezer db	az 1997-es adat %-ában	Milliárd Ft	az 1997-es adat %-ában
1997	8,4	100,0	1,8	100,0
1998	9,2	109,5	2,4	133,3
1999	10,8	128,6	3,1	172,2
2000	11,8	140,5	3,6	200,0
2001	13,2	157,1	4,3	238,9
2002	14,6	173,8	5,0	277,8
2003	16,4	195,2	6,1	338,9
2004	18,6	221,4	6,8	377,8
2005	19,3	229,8	6,8	377,8
2006	21,6	257,1	7,5	416,7

Forrás: APEH és KSH adatok

1. ábra A nonprofit szervezetek száma az 1 százalékhöz való hozzáférés szerint, 1997–2006

Forrás: KSH adatok

A nonprofit szektorban 2006-ra jócskán egyharmad fölé emelkedett a támogatásból részesülő szervezetek aránya (1. ábra), de ez a támogatás a legtöbb kedvezményezett számára csupán kiegészítő bevételt jelent. Domináns (az összbevétel több mint kétharmadát kitevő) bevételi forrásként az 1 százalék csak a szektor viszonylag szűk (mintegy 4 ezer szervezetet számláló) szegmensében jelenik meg. A főleg vagy kizárólag az 1 százalékok megszerzésére specializálódó, sokszor kifejezetten e célra létrehozott szervezetek tevékenysége erősen vitatott. Megítélésükben sok múlik azon, hogy az összegyűjtött összegeket hogyan (mennyire hasznosan és mennyire átláthatóan) használják fel. „Civilségüket” sokan két-ségbe vonják, annál is inkább, mert jelentős részben a mögöttük álló ál-

lami intézményekbe (kórházak, iskolák, óvodák stb.) „csatornázzák vissza” az adófizetői döntések jóvoltából megszerzett összegeket. Szintén sokakban keltenek ellenérzéseket a professzionális 1 százalékos kampányok során alkalmazott reklám- és marketing módszerek. Azt is nehéz lenne tagadni, hogy az 1 százaléktól való egyoldalú függés magában hordozza a szervezeti torzulások lehetőségét.

Ugyanakkor a vonatkozó szakirodalomból (Biro–Gerencsér, 2000; Bódi, 2000 és 2001; Csizmár–Nemoda, 2001) azt is tudjuk, hogy az 1 százalékos felajánlások megszerzése egyáltalán nem könnyű feladat. Komoly szakmai hozzáértést igényel, és sikeressége bizonyos volumen fölött már elképzelhetetlen a megfelelő anyagi és emberi erőforrások mozgósítása nélkül. Minden nonprofit szervezetnek megvan az a szűkebb vagy tágabb (önkéntesekből, tagokból, munkatársakból, partnerekből, ismerősökből, ügyfelekből, „érintettek” stb. álló) természetes vonzáskörre, amelyen belül viszonylag kis erőfeszítések árán hozzájuthat az 1 százalékos támogatásokhoz. Ha azonban ennél szélesebb körből kíván támogatókat megnyerni, akkor már nem érheti be a kézenfekvő megoldások alkalmazásával, mindenképp el kell mozdulnia a professzionális adománygyűjtés felé. Minden jel arra mutat, hogy ezt a lépést egyelőre csak keveseknek, s nem a megfelelő hatékonysággal sikerült megtenniük.

2. ábra *Az 1 százalékot felajánló adófizetők és a kedvezményezettek számának, valamint a felajánlások összegének alakulása, 1997–2006*

Forrás: APEH adatok

A nonprofit szervezeteknek 1 százalékot felajánló adófizetők száma az elmúlt 10 évben alig növekedett. Már az első évben az 1,1 milliót közelítette, s még 2006-ban is alig haladta meg az 1,3 millió főt, vagyis a progresszíven adózó (tehát potenciális felajánló) magánszemélyek⁵ 46

5 Bár a személyi jövedelemadó alanyainak száma a 4 milliót is meghaladja, 2006-ban ténylegesen csak 2,8 millió magánszemély fizetett be SzJA-t, tehát az 1 százalékos felajánlására is csak ennek a szűkebb körnek volt lehetősége.

százalékát. (Ráadásul a benyújtott nyilatkozatoknak csak 95 százaléka volt érvényes.) A 2. ábrán látható három idősor nemcsak a fejlődés belső ellentmondásosságát illusztrálja, hanem az 1 százalék megszerzéséért folytatott civil tevékenység gyengéire is rávilágít. Úgy tűnik, hogy 2006-ban az 1997-hez képest megduplázódott számú kedvezményezettek lényegében ugyanannyi adófizetőt tudtak meggyőzni a felajánlások szükségességéről, mint a folyamat kezdetén. Nem bizonyítható, de feltételezhető, hogy ebbe a körbe igen nagy részben ugyanazok az emberek tartoztak bele. Csak annyi változott, hogy felajánlásaikat a korábbinál sokkal nagyobb számú, egymással versengő civil szervezet között osztották meg.

Az 1 százalékok megszerzéséért folytatott verseny tehát inkább csak az elosztáson változtatott. A szereplők számát csak a kedvezményezetti oldalon tudta számottevően szaporítani, az adófizetőkén nem. Ez a tény még akkor is aggasztó, ha a jövedelmek (tehát az adóalap) emelkedése magát a felajánlott összeget igen komoly mértékben növelte, s így az egy kedvezményezettre jutó támogatás nominálértékben nem, csak reálértékben csökkent, vagyis az elaprózódás nem vált közvetlenül érzékelhetővé.

Pozitív megközelítésben ez azt jelenti, hogy az 1 százalékos rendszerben még igen nagy tartalékok vannak. A progresszíven adózók mintegy fele „meggyőzésre vár”. Ha a nonprofit szervezeteknek sikerül az eddiginél szélesebb körben kampányolniuk és hatásosabban érvelniük, akkor komoly esélyük van rá, hogy a számukra potenciálisan elérhető összegeknek a mainál sokkal nagyobb részét szerezzék meg. Ehhez a kitöréshez valószínűleg új szereplőkre és új módszerekre is szükség lesz. Indokoltnak látszik tehát elvégezni két összehasonlítást: egyrészt az 1 százalékos támogatásokhoz hozzájutó és hozzá nem jutó nonprofit szervezetekét, másrészt az 1 százalékos felajánló, illetve fel nem ajánló adófizetőket. Ezek az összehasonlítások elsősorban a lehetséges új szereplőkkel kapcsolatos tudásunkat növelhetik, de az új módszerek kialakításához is adhatnak bizonyos támpontokat.

Az 1 százalékos rendszer kedvezményezettjei

Az 1 százalékos törvény a nonprofit szervezetek jogi formáját nem tekintette a jogosultság feltételének. A törvényben meghatározott (majd később a közhasznúsági törvénnyel harmonizált) tevékenységi felsorolás mégis azzal a következménnyel járt, hogy a gazdasági érdekképviseltek (szakszervezetek, kamarák, vállalkozói szövetségek, terméktanácsok, ipartestületek, gazdakörök, hegyközségek stb.) alaptevékenységükre hivatkozva nem gyűjthettek 1 százalékos támogatást. Bár kiskapukat nem volt nagyon nehéz találni (hivatkozni lehetett például oktatási vagy szociális funkciók betöltésére), a törvényhozó szándéka összességében mégis érvényesült: az érdekképviseltek gyakorlatilag kívül maradtak az 1 százalékos rendszeren.

2. táblázat Az 1 százalékos támogatások megoszlása a kedvezményezettek szervezeti formája szerint, 1997, 2000, 2006

Szervezeti forma	1997	2000	2006
Alapítvány, közalapítvány	85,3	84,6	80,6
Egyesület, kör, klub	14,6	15,0	18,6
Érdekképviselő	0,1	0,4	0,7
Közhasznú társaság, intézmény	0,0	0,0	0,1
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: APEH és KSH adatok

A tevékenységi megkötések hatása – bár korántsem ilyen egyértelműen – abban is kimutatható, hogy a magyar nonprofit szektor mintegy felét kitevő egyesületek 1 százalékos támogatásból való részesedése tartósan 20 százalék alatt maradt. Mivel a törvény által meghatározott listában sem a versenysport, sem a szabadidős és hobbitevékenységek nem szerepeltek, az e területeken működő (igen nagy számú) egyesületek többsége egyáltalán nem próbálkozott az 1 százalékok megszerzésével.

Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy az igen alacsony, s csak nagyon lassan növekedő egyesületi részesedésnek más oka is volt. Az adófizetői felajánlások megszerzéséhez igen komoly szervezőmunka szükséges. Az adóhivatali átutalásra csak akkor kerül sor, ha a kedvezményezett eleget tesz bizonyos adminisztratív követelményeknek. Az 1 százalék felhasználásáról pedig egészen a legutóbbi időnkig közleményt kellett megjeleníteni. Mindez együtt a kisebb, kevésbé intézményesült egyesületek számára valószínűleg komoly visszatartó erőt jelentett.

Hasonló problémák természetesen az alapítványoknál is felmerülhetnek, de ott ezeket enyhítette, hogy a háttérükben gyakran álltak olyan állami intézmények (iskolák, kórházak stb.), amelyek a szervezési és adminisztrációs feladatokat átvállalták. Az 1 százalékokból való, igen magas alapítványi részesedés másik magyarázata az lehet, hogy ezek a szervezetek jórészt eleve is adománygyűjtési céllal jöttek létre, számukra tehát a potenciális támogatók meggyőzése lényegében rutinfeladatnak számított. Szintén szerepet játszhatott az a tény, hogy az alapítványok legnagyobb része az 1 százalékos törvényben preferált területeken működött.

Az 1 százalékos támogatások tevékenységi területek közötti megoszlása az elmúlt 10 évben nagyon sokat változott (3. ábra). Kezdetben az oktatási és kutatási célú nonprofit szervezetek számítottak a legnagyobb kedvezményezettnek. 2006-ra azonban elvesztették ezt a pozíciójukat, részesedésük 42-ről 28 százalékra esett vissza. Ha nem is ilyen nagy mértékben, de a kultúra támogatottsága is hanyatlott.

Kuti: Az első tíz év: A nonprofit szervezetek egy százalékos támogatása...

3. ábra Az 1 százalékos támogatások tevékenység szerinti összetételének alakulása, 1997, 2000, 2006

Forrás: KSH és APEH adatok

Ugyanebben az időszakban az egészségügyi és a szociális területre áramló 1 százalékok aránya az eredeti 36-ról 42 százalékra emelkedett. Megduplázták részesedésüket a vallási és a sport, szabadidős szervezetek. A környezetvédelmi szervezeteknek felajánlott összeg aránya több mint háromszorosára nőtt.

4. ábra Az egy kedvezményezettre jutó 1 százalékos támogatás átlagos összege (ezer Ft-ban) összevont tevékenységi csoportonként, 2006

Forrás: APEH adatok

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1 százalékos támogatás összegének, illetve az azt megszerző nonprofit szervezetek számának tevékenység szerinti összetétele korántsem fedi egymást. A kedvezményezett-

tek között továbbra is az oktatási szervezetek alkotják a legnagyobb csoportot. Nem sokkal maradnak el tőlük a sport és szabadidős egyesületek sem. A szociális és egészségügyi szervezetek csoportja csak a harmadik legnagyobb, a környezetvédők pedig kifejezetten kicsinek mondható. Mindebből már az is következik, hogy az egy kedvezményezettre jutó felajánlások összege tevékenységi területenként igen erősen különbözik (4. ábra).

A környezetvédők kiugróan magas, s még a szociális és egészségügyi szervezetek is az átlagosnál jóval nagyobb összegeket kapnak. Rendkívül alacsony ugyanakkor a sport, a szabadidős és a kulturális, valamint az egyéb tevékenységekkel foglalkozó civil szervezetek fajlagos támogatása.

A jelenség magyarázatához érdemes egy pillantást vetnünk, a legnagyobb 1 százalékos támogatáshoz jutó nonprofit szervezetek Top10-es és Top100-as csoportjára (3. táblázat). Ezek a teljes összeg 15 százalékát, illetve egyharmadát mondhatják magukénak.

3. táblázat A 2006-ban a Top10-be és a Top100-ba bekerült nonprofit szervezetek 1 százalékos bevételének összege és megoszlása tevékenységi csoportok szerint

Tevékenységi csoport	Top10		Top100	
	Összeg millió Ft	Megoszlás %	Összeg millió Ft	Megoszlás %
Egészségügy, szociális	972	89,2	1802	73,4
Oktatás, kutatás	–	–	118	4,8
Sport, szabadidő	–	–	35	1,4
Környezetvédelem	118	10,8	372	15,1
Kultúra	–	–	42	1,7
Vallás	–	–	46	1,9
Egyéb	–	–	41	1,7
Összesen	1090	100,0	2456	100,0

Forrás: APEH adatok

Mint a táblából látható, a legmagasabb felajánlásokat megszerző 10 szervezet körébe 2006-ban kizárólag az egészségügyi, szociális területen és a környezetvédelemben dolgozó nonprofit szervezetek jutottak be. A Top100-ban minden tevékenységi csoport képviseltette ugyan magát, de a támogatás közel kilenctizede ott is ugyanebbe a két tevékenységi csoportba áramlott. Kiugróan magas összegekre szemlátomást azokon a területeken sikerült szert tenni, ahol a szélesebb adófizetői rétegeknek is „eladható” ügyeket (beteg és éhező gyerekek segítése, rák elleni küzdelem, állatvédelem) olyan szervezetek képviselték, amelyek képesek voltak nagy hatékonyságú kampányok megszervezésére, vagy legalábbis finanszírozására.

A felajánlások területi megoszlásának alakulását szintén számottevően befolyásolta, hogy ezek a fokozatosan igen sikeressé váló, az adófizetők szélesebb körének meggyőzésére is képes szervezetek többségükben fővárosi székhelyűek voltak. Így az 1 százalékos rendszer kezdetben kimutatott „decentralizációs” hatása (Vajda–Kuti, 2000) az elmúlt 10 év-

ben – ha nem is drámai mértékben – de érzékelhetően csökkent (4. táblázat).

4. táblázat Az 1 százalékos támogatások megoszlása a kedvezményezettek székhelyének regionális elhelyezkedése szerint, 1997, 2000, 2006

Régió	1997	2000	2006
Közép-Magyarország	46,2	52,8	55,4
Közép-Dunántúl	9,1	9,1	7,6
Nyugat-Dunántúl	11,4	9,4	7,5
Dél-Dunántúl	7,1	6,1	5,8
Észak-Magyarország	8,0	7,4	7,3
Észak-Alföld	9,7	8,0	7,9
Dél-Alföld	8,5	7,2	8,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH adatok

A közép-magyarországi nonprofit szervezetek közel 10 százalékkal növelték a részesedésüket. Ebben a változásban a döntő szerepet a fővárosi szervezetek javuló pozíciói játszották. A fővárosi kedvezményezettek által elért aránynövekedés egyértelműen a megyeszékhelyek rovására következett be. A többi város és a községek 1 százalékos felajánlásokból való részesedése az elmúlt 10 évben alig módosult. Mit sem változtatott azonban ez azon, hogy a kisebb településeken működő kedvezményezettek a fővárosi átlagos támogatásoknak csak töredékét tudták megszerezni.

5. ábra Az egy kedvezményezettre jutó 1 százalékos támogatás átlagos összege (ezer Ft-ban) régiók szerint, 2006

Forrás: APEH adatok

CIVIL VILÁG

A közép-magyarországi nonprofit szervezetek átlagosan (5. ábra) több mint háromszor akkora támogatásra tettek szert, mint az ország egyéb régióiban működő civil szerveződések. A többi régió között kisebb, de tendenciájukban egyértelmű különbségek mutatkoztak. A közép- és nyugat-dunántúli szervezetek – a megszerzett összegek átlagos értékét tekintve – határozott előnyben voltak a kelet-magyarországi, különösen pedig a dél-dunántúli versenytársaikhoz képest.

A rendszer kedvezményezett körének változásai és a megszerzett összegek szervezeti jellemzők szerinti különbségei arra utalnak, hogy a rendszer működésének eredményességét számottevően befolyásolja a támogatás (objektív és szubjektív tényezők által egyaránt befolyásolt) hozzáférhetősége. Valószínűsíthető, hogy az 1 százalékos felajánlásban részesülő, illetve az ilyen támogatást nem kapó nonprofit szervezetek számos szempontból különböznek egymástól, indokolt ezért e két intézményi kör jellegzetességeinek szisztematikus összehasonlítása (5. táblázat).

5. táblázat Az 1 százalékos támogatásban részesülő és az abban nem részesülő nonprofit szervezetek szervezeti jellemzői, 2006

Megnevezés	1%-ban nem részesülő szervezetek számának	1%-ban részesülő szervezetek megoszlása, %
<i>Jogi forma</i>		
Alapítvány, közalapítvány	24,5	62,4
Egyesület, kör, klub	60,6	36,6
Érdekképviselő	10,2	0,9
Közhasznú társaság, intézmény	4,7	0,1
<i>Közhasznúság</i>		
Nem közhasznú	58,3	29,4
Közhasznú	37,4	61,9
Kiemelkedően közhasznú	4,3	8,7
<i>Hatókör</i>		
1 intézmény, cél	12,5	31,5
Település, településrész	33,8	28,1
Térség, régió	24,8	21,3
Országos	14,9	10,4
Nemzetközi	3,8	3,2
Nem meghatározható	10,2	5,5
<i>Bevételnagyság (ezer Ft)</i>		
– 50	22,6	3,2
51 – 500	26,5	31,6
501– 5000	32,2	47,6
5001– 50000	14,1	14,3
50001–	4,7	3,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: KSH adatok

A támogatást kapó nonprofit szervezetek között az alapítványok, míg az ilyen felajánlásokban nem részesülők között az egyesületek vannak túlsúlyban. Az egyesületek alkotják tehát a nonprofit szektornak azt a szegmensét, ahol valószínűleg a legnagyobbak a „tartalékok”, ahol a megfelelő erőfeszítések nyomán, a kapcsolati hálók hatékony kihasználásával az adófizetők eddig el nem ért rétegei is mozgósíthatóak lennének.

A jelenlegi kedvezményezettek közel háromnegyedét a közhasznú és a kiemelkedően közhasznú szervezetek teszik ki, míg az 1 százalékos támogatást nem gyűjtő szervezetek között a közhasznúsági besorolással nem rendelkezők vannak többségben. Ez főleg azért érdemel említést, mert a civil vezetők egy része még ma is abban a hitben él, hogy 1 százalékos támogatást csak a közhasznú szervezetek kaphatnak.⁶ Ennek a tévhitnek az eloszlatása sürgős és fontos teendőnek látszik.

Meglepő, hogy a települési hatókörű szervezetek viszonylag kevésbé vesznek részt (vagy kevésbé sikeresek) a helyi közösség mozgósításában. Az intézményekhez kötődő adománygyűjtő szervezetek – bármilyen kiemelkedő is az aktivitásuk – nem minden adófizetőhöz találják meg az utat. A felajánlók körének bővítéséhez a más ügyeket képviselő civil szervezetektől érkező felhívásokra is szükség lenne. A 6. ábra látványos illusztrációját adja annak, hogy számos ügynek, a nonprofit szervezetek számos tevékenységi területének igen csekély a támogatottsága. A kedvezményezettek tevékenységi összetétele számottevően különbözik az 1 százalékos támogatást nem részesülő nonprofit szervezetektől. Az utóbbiak viszonylag népes, s ráadásul komoly lakossági kapcsolatokkal rendelkező csoportjai (például sport-, szabadidős, kulturális egyesületek, polgárőr-ségek) lényegesen többet tehetnének az adófizetők jóindulatának megnyeréséért.

Érdekes, hogy az 1 százalékos megszerzésében nem a legnagyobb, hanem a közepes és annál is kisebb méretű, 50 ezer és 5 millió Ft közötti összbevéttel rendelkező szervezetek vannak előnyben. A „legszegényebb” szervezeteknek gyakorlatilag 1 százalékra sincs esélyük, a „leggazdagabbak” pedig az átlagosnál kevésbé ambicionálják, hogy ezen az igen munkaigényes módon jussanak támogatáshoz. Aktivitásukat – legalábbis az 1 százalékos támogatást részesülő és az abban nem részesülő nonprofit szervezetek bevételi szerkezetek között kimutatható, nagyon markáns különbségek (7. ábra) erre utalnak – az alternatív finanszírozási lehetőségek is számottevő mértékben befolyásolják.

⁶ Ez a Szocio-East Egyesület által 2006 nyarán készített interjúkból derült ki. Az interjúk szövegének rendelkezésemre bocsátásáért Kinyik Margitnak ezúton is köszönetemet fejezem ki.

CIVIL VILÁG

6. ábra Az 1 százalékos támogatásban részesülő és az abban nem részesülő nonprofit szervezetek megoszlása (%) tevékenységi területek szerint, 2006

1 százalékban részesülő nonprofit szervezetek

1 százalékban nem részesülő nonprofit szervezetek

Forrás: KSH adatok

7. ábra Az 1 százalékos támogatásban részesülő és az abban nem részesülő nonprofit szervezetek bevételi szerkezete, 2006

Forrás: KSH adatok

Az 1 százalékos lehetőség kihasználásában elsősorban az egyébként is támogatás-orientált szervezetek jeleskednek. Figyelemre méltó, hogy ebben a körben a magántámogatások az összbevétel közel egynegyedét teszik ki, míg ugyanez az arány az 1 százalékot nem gyűjtőknél mindössze 11 százalék. Az utóbbiak kiadásait felerészben az alap- és gazdálkodási tevékenységeik bevételeiből fedezik, ami már önmagában is jelzi piac- és szolgáltatás-orientáltságukat. Valószínűsíthető, hogy ezek a szervezetek állami finanszírozáshoz is főleg a szolgáltatásaik kapcsán, míg az 1 százalékot gyűjtők inkább támogatásként jutnak hozzá.

Az 1 százalékos bevételek és a gazdálkodás biztonsága

A fentiekben elvégzett időbeli és keresztmetszeti vizsgálatok viszonylag pontos képet adnak az 1 százalékos felajánlásokban részesülő és az ilyen támogatást nem kapó szervezetek számának és összetételének alakulásáról, de – természetükből adódóan – csak igen közvetetten, áttételesen utalnak a konkrét szervezetek 1 százalékkal kapcsolatos magatartására. Szükségesnek látszik ezért egy kiegészítő elemzés, amellyel a kedvezményezetti kör belső mozgásai, valamint az egyes kedvezményezettek 1 százalékos bevételeinek változásai is feltárhatók. Ezt a célt az utolsó három évben támogatásban részesült szervezetek adatainak áttekintésével kíséreljük meg elérni.

2004–2006-ban összesen 22 713 nonprofit szervezet szerzett 1 százalékos támogatást, de alig több mint kétharmaduk tartozott mindhárom évben a kedvezményezettek közé. A csak egy évben és a két évben támogatáshoz jutók aránya egyaránt az egyhatodot közelítette.

8. ábra A kedvezményezettek megoszlása a hozzáférés éve szerint, 2004–2006

Forrás: APEH adatok

A cserélődés ilyen nagy mértéke arra utal, hogy az 1 százalékos támogatás számos nonprofit szervezet számára eléggé esetleges bevételi forrásnak számít. Gyanítható, hogy egy részüknél a megszerzése érdekében tett erőfeszítések is meglehetősen ingadozó intenzitásúak. Ezen a viszonylag kis összegekre számító szervezetek esetében talán nincs is mit csodálkozni.

6. táblázat Az utolsó három év során a Top10-be és a Top100-ba bekerült szervezetek a bekerülések száma szerint, 2004–2006

Hányszor sikerült bekerülnie	Top10		Top100	
	Szervezet- szám	Megoszlás %	Szervezet- szám	Megoszlás %
Egyszer	11	61,1	27	21,4
Kétszer	2	11,1	24	19,1
Mindháromszor	5	27,8	75	59,5
Összesen	18	100,0	126	100,0

Forrás: APEH adatok

Annál meglepőbb viszont, hogy a legnagyobb kedvezményezettek körébe, a Top100-ba való bekerülés sem mutat sokkal nagyobb stabilitást (6. táblázat), a Top10-et pedig a vizsgált három év alatt összesen 18 szervezet alkotta. Ennek a 18 szervezetnek alig több mint egynegyede tartozott mindhárom évben a kiemelkedően magas összeget kapó kedvezményezettek közé.

A 7. táblázat azt is elárulja, hogy nemcsak a Top10-be való bekerülés volt igen bizonytalan, de az e körön belül elfoglalt hely is. A Gyermekkrák

Alapítvány kivételével egyetlen szervezetnek sem sikerült a rangsorban végig ugyanazt a helyet megőriznie. Ebből arra lehet következtetni, hogy az – ezen a szinten már meglehetősen éles – versenyben sok múlott az adott évben befektetett anyagi és szellemi erőforrásokon. A legtöbb szervezetnek nem volt energiája arra, hogy az 1 százalék megszerzéséért folytatott munkát előre meghatározott stratégia alapján, folyamatosan fejlessze. Sokkal inkább az egyszeri nekibuzdulások voltak a jellemzőek, amelyeknek a sikeressége nagyban függött az ügynek megnyert (vagy megfizetett) reklámszakemberek tehetségétől és kreativitásától, valamint a versenytársak éppen aktuális magatartásától is.

7. táblázat Az utolsó három év során a Top10-be bekerült kedvezményezettek, 2004–2006

Név	„Helyezés”		
	2004	2005	2006
Gyermekrák Alapítvány	1	1	1
Gyermekétkeztetési Alapítvány	3	2	3
Heim Pál Gyermekkórház Fejlesztéséért Alapítvány	2	3	4
Rex Kutyaotthon Alapítvány	4	5	2
Peter Cerny Al. a Beteg Koraszülöttek Gyógyításáért	5		
A Rák Ellen, az Emberért, a Holnapért Társadalmi Al.	6	8	10
Tumor Leukémiás Gyermekéért Alapítvány	7		
Nemzetközi Pető András Közalapítvány	8		
Magyar Vöröskereszt	9		
Fehérkereszt Állatvédő Liga Állatotthon Alapítvány	10		
Piros Orr Bohócdoktorok Alapítvány		4	
Bethesda Kórház Alapítvány		6	
Együtt a Daganatos Gyermekéért Alapítvány		7	9
Magyar Bohócok a Betegéért Alapítvány		9	
Dévai Szent Ferenc Alapítvány		10	6
Együtt a Leukémiás Gyermekéért Alapítvány			5
SOS Gyermekfalu Magyarországi Egyesülete			7
Magyar Rákellenes Liga			8

Forrás: APEH adatok

Az erős fluktuáció mindenesetre azt látszik bizonyítani, amit egyébként a hétköznapi tapasztalatok alapján is érezhetünk, hogy nagyon kevés a tényleg hatásos, valóban eredeti üzenet. A közhelyes reklámok és óriásplakátok igen kevés támpontot adnak az azonos ügyet szolgáló potenciális kedvezményezettek közötti választáshoz. A nonprofit szervezetek – ritka kivételektől eltekintve – kevés figyelmet fordítanak az imázsépítésre, hitelességük és szervezeti kiválóságuk dokumentálására. Sokkal inkább tevékenységük „nemességére” hivatkozva kívánják megszerezni az adófizetők felajánlásait. Hogy ez a stratégia nem maradékta-

lanul célravezető, azt nemcsak a kedvezményezetti kör változásai mutatják, hanem a kapott összegek ingadozásai is.

A kapott összeg töretlen növekedését a 2004–2006-os időszakban 1 százalékos támogatást élvező szervezeteknek mindössze egyötöde tudta elérni (9. ábra). Lényegében ugyanekkora volt azoknak a kedvezményezetteknek az aránya is, amelyeknek a támogatottsága egyértelműen csökkent, további 12 százalék pedig kikerült a támogatotti körből.

9. ábra *Az egyes kedvezményezett szervezetek által kapott összeg alakulásának tendenciája, 2004–2006*

Forrás: APEH adatok

Az ingadozó és csökkenő támogatások nemcsak azért jelentenek gondot, mert veszélyeztetik (vagy legalábbis veszélyeztethetik) az érintett civil szervezetek gazdálkodásának biztonságát, hanem azért is, mert egyúttal jelzik, hogy nem épültek ki stabil kapcsolatok a felajánlásokat tevő adófizetőkkel. Ennek kapcsán érdemes visszautalni az előzetes várakozásokra, s megvizsgálni, hogy azokat az elmúlt 10 év fejleményei mennyiben igazolták vissza. Különösen fontos kérdés, hogy milyen összefüggések tapasztalhatók az 1 százalékos felajánlások és a tényleges lakossági adományok alakulása között.

Az 1 százalékos és a lakossági támogatások összefüggései

Az 1 százalékos rendszer születése körüli viták (Bossányi, 1997; Mészáros–Sebestény, 1997; Kuti–Vajda, 1997) egyik központi – az akkori helyzetben természetesen eldönthetetlen – kérdése volt, hogy milyen hatással

lesz ennek az új lehetőségnek a bevezetése a tényleges lakossági adományozás alakulására. A pesszimisták attól tartottak, hogy az adófizetők az 1 százalék felajánlásával „letudottnak” tekintik majd a jótékonykodást, s ezáltal a nonprofit szervezetek egyre kevésbé lesznek képesek lakossági adományokat szerezni. Az optimista forgatókönyv szerint ennek éppen az ellenkezőjére lehetett számítani: arra, hogy az új, költségmentes „jótékonykodási” lehetőségnek megnyert támogatók fokozatosan rávehetők lesznek a civil szervezetek valódi támogatására is.

A Központi Statisztikai Hivatal adatai (10. ábra) inkább a második, az optimista hipotézist látszanak igazolni. Az 1 százalék bevezetése óta, ha nem is nagyon gyorsan, de folyamatosan nőtt azoknak a nonprofit szervezeteknek a száma, amelyek lakossági támogatásban részesülnek.

10. ábra Az 1 százalékos és a lakossági támogatásban részesülő nonprofit szervezetek számának alakulása, 1997–2006

Forrás: KSH adatok

Az ábrán ugyanakkor az is látszik, hogy a lakossági támogatások megszerzésére képes civil szervezeteknek nagy (és egyre növekvő) része az 1 százalékok gyűjtésébe is sikeresen kapcsolódott be. Egyidejűleg számottevően nőtt azoknak a szervezeteknek a száma is, amelyek lakossági adományokat nem, 1 százalékos támogatást viszont kaptak. Ez utóbbiak az utolsó elérhető KSH-adatok szerint (11. ábra) 2006-ban már a teljes nonprofit szektor egyötödét tették ki, míg az 1 százalékot és lakossági adományokat is gyűjtő szervezetek aránya csak 17 százalék volt. A nonprofit szervezetek nagyobbik fele egyik fajta támogatásban sem részesült.

11. ábra *A nonprofit szervezetek megoszlása az 1 százalékos és a lakossági támogatásokhoz való hozzáférésiük szerint, 2006*

Forrás: KSH adatok

Már a szervezetszámok alapján is valószínűsíthető, a pénzügyi adatok (12. ábra) alapján pedig teljes biztonsággal megállapítható, hogy az 1 százalék nem szorította háttérbe a lakossági adományokat, nem csökkentette azok súlyát, jelentőségét.

12. ábra *Az 1 százalékos és a lakossági támogatások összegének alakulása, 1997–2006*

Forrás: KSH adatok

Bármilyen gyorsan nőttek is az 1 százalékos bevételek, a lakossági adományoknak továbbra is lényegesen nagyobb a szerepük a nonprofit szektor finanszírozásában. Ugyanakkor nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy megjelenni látszik a civil szervezeteknek egy olyan rétege, amely energiáit kizárólag az 1 százalékok begyűjtésére koncentrálja, s eleve lemond az adományszerzés munkai igényesebb formáiról. Ennek a szervezeti ma-

gatartásnak a terjedése különösen annak fényében látszik megmagyarázhatatlannak, hogy a lakossági adatgyűjtéseken alapuló kutatások az 1 százalék felajánlására és az egyéni adományozásra való hajlandóság között határozottan pozitív és igen szoros összefüggést mutatnak (13. ábra). Az 1 százalékot felajánlók minden tekintetben lényegesen jobb adományozók azoknál, akik – bár fizetnek adót – nem töltik ki a rendelkezési nyilatkozatot, s még inkább azoknál, akiknek nincs is adófizetési kötelezettségük.

13. ábra *Az adományozók felnőtt népességben belüli aránya a személyi jövedelemadó 1 százalékának felajánlásával kapcsolatos magatartás szerint, 2004*

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport – ÖKA adományozási felvétel

A lakossági adatok tehát a legkevésbé sem igazolják az előzetes félelmeket. Éppen ellenkezőleg, az optimista várakozások megalapozottságát támasztják alá, hiszen azt mutatják, hogy a nyilatkozatot kitöltők 90 százaléka más formában is (ezen belül 83 százalék pénzt is) adományoz. Ezek az arányok önmagukban is bizonyítani látszanak, hogy az 1 százalékos rendszere nem veszélyezteti a magánadományozás fejlődését, sőt, kifejezetten pozitívan hat annak alakulására. Akik adófizetőként támogatják a nonprofit szervezeteket, azok sokkal nagyobb valószínűséggel válnak pénzadományozóvá, mint azok, akik – bár megtehetnék – nem szánják rá magukat az 1 százalékos nyilatkozat kitöltésére. Az egyik formában sem támogatók valószínűleg ugyanabból az okból tartózkodnak a számukra ingyenes és a tőlük valódi anyagi áldozatot igénylő segítségnyújtástól: vagy nincs élő kapcsolatuk a potenciális támogatottakkal, vagy nincsenek jó véleményekkel róluk. Akár az egyik, akár a másik ok álljon is fenn, mindenképp levonható az a következtetés, hogy nem a szakirodalomban sokat emlegetett „kiszorítási hatás” (Steinberg, 1990) működik. Ennélfogva a civil szervezetek adománygyűjtő és 1 százalékos

kampányai sem egymás rovására, hanem egymás hatását erősítve bővíthetik az adományozók körét.

E kampányok sikerének biztosításához nem árt azonban tudni, hogy mi jellemzi az 1 százalékos felajánlókat, s milyen társadalmi, demográfiai, beállítottságbeli jellemzőikben különböznek azoktól, akik, bár megtehetnék, nem töltik ki a nyilatkozatot.

Az 1 százalékos felajánlások társadalmi és attitűd-háttere

Mivel az 1 százalékos felajánlására csak az adófizetőknek van lehetőségük, vizsgálatunkat ebben a fejezetben az adományozási felvétel során megkérdezettek azon részsokaságára korlátozzuk, amelynek tagjai a vizsgálat évében, 2004-ben fizettek személyi jövedelemadót.

Az itt következő elemzésnek gyengéje, hogy az eredeti attitűdkérdéseket nem az 1 százalékos felajánlásokkal, hanem az adományozási aktivitással és az önkéntes tevékenységekkel kapcsolatban tettük fel. Ennélfogva a megkérdezettek válaszaik megfogalmazása során nyilvánvalóan azokra a civil szervezetekre gondoltak elsősorban, amelyekkel adományozói, önkéntes segítői minőségükben, vagy éppen az ilyen típusú megkeresések elutasítása során kerültek kapcsolatba. Ezen utólag már nem lehet segíteni, de feltételezhető, hogy túlzottan nagy torzításokkal nem kell számolnunk. Kézenfekvőnek tűnik ugyanis, hogy a civil szervezetekkel kapcsolatos attitűdjük kialakítása során az emberek (legalábbis tudatosan) nem, vagy csak ritkán választják el egymástól azokat a benyomásokat, amelyek a különböző célú adományszerzési akciók és az 1 százalékos kampányok hatásaként, illetve egyéb civil hírek, média-be-számolók nyomán alakulnak ki bennük.⁷

A felmérési adatok (8. táblázat) azt mutatják, hogy a nőkre, akik általában is sokkal jobb adományozók a férfiaknál, az 1 százalékos felajánlások terén szintén inkább lehet számítani. Az életkor szerinti metszetben még markánsabbak a különbségek. A 40 és a 60 év közötti adófizetők körében lényegesen magasabb az 1 százalékos nyilatkozatot kitöltők aránya, mint akár a fiatalabb, akár az idősebb korosztályokban. Nagyon aggasztó, hogy a 30 év alatti adófizetők rendkívül kis része él a civil szervezetek támogatásának ezzel a lehetőségével. Ugyanez a jelenség egy másik formában is megmutatkozik. A családi állapotra vonatkozó adatok szintén a (többnyire a fiatalabb korosztályokhoz tartozó) nőtlenek és hajadonok passzivitására utalnak. Ugyanakkor az is látszik, hogy a gyermekszám igen fontos befolyásoló tényező. A gyermektelenek és a nagycsaládok között viszonylag alacsony a civil szervezetek javára nyilatkozók

⁷ Ez a hipotézis, valamint a civil szervezetekkel kapcsolatos lakossági attitűdök kialakulására vonatkozó megválaszolatlan kérdések tömege egyébként önmagában is vizsgálatot érdemelne. Nem ennek az elemzésnek a tárgya, de legalább egy lábjegyzet erejéig mégis érdemes megemlíteni, hogy a magyarországi média nonprofit szektorról kialakított képéről, s ennek a közvéleményre (ezen belül az adományozókra) gyakorolt hatásáról komoly, igényes vizsgálat eddig egyáltalán nem készült. Szintén nem voltak olyan kutatások, amelyek a nagyszabású 1 százalékos és adománygyűjtő kampányok tágabb, tova-gyűrűző, hosszabb távon érvényesülő hatásait feltárták volna.

aránya. Az 1 százalékot gyűjtő szervezetek leginkább a házasságban vagy élettársi kapcsolatban élő, 1 vagy 2 gyermeket nevelő adófizetők jóindulatára számíthatnak. A nagyvárosokban lakók között (bizonyára a kérések, megkeresések nagyobb száma miatt) valamivel magasabb az 1 százalékot felajánlók aránya, mint a kisebb települések adófizetői között.

8. táblázat Az adófizetők megoszlása 1 százalékos felajánlások és demográfiai jellemzők szerint, 2004

Demográfiai jellemzők	1%-ot felajánlotta	1%-ot nem ajánlotta fel	Összesen
<i>Nem</i>			
Férfi	47,0	53,0	100,0
Nő	54,7	45,3	100,0
<i>Életkor</i>			
18–20	17,8	82,2	100,0
21–30	37,6	62,4	100,0
31–40	49,6	50,4	100,0
41–50	56,8	43,2	100,0
51–60	62,1	37,9	100,0
61–70	50,0	50,0	100,0
71–	44,9	55,1	100,0
<i>Lakóhely</i>			
Főváros	52,3	47,7	100,0
Megyeszékhely	55,4	44,6	100,0
Egyéb város	46,5	53,5	100,0
Község	49,9	50,1	100,0
<i>Családi állapot</i>			
Nőtlen, hajadon	33,5	66,5	100,0
Házasságban, élettársi kapcsolatban él	55,5	44,5	100,0
Elvált, különváltan él	51,7	48,3	100,0
Özvegy	53,5	46,5	100,0
<i>Háztartásnagyság</i>			
1–2 fő	50,4	49,6	100,0
3–5 fő	51,0	49,0	100,0
6 és több fő	41,0	59,0	100,0
<i>Gyerekszám</i>			
0	47,9	52,1	100,0
1	52,3	47,7	100,0
2	55,3	44,7	100,0
3	45,0	55,0	100,0
4 és több	33,6	66,4	100,0

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport–ÖKA adományozási felvétel

A fentiekben a demográfiai jellemzők mentén leírt különbségek természetesen nem függetlenek a megkérdezettek társadalmi státusától, hiszen – jól tudjuk – az életkor, a lakóhely és a családi viszonyok gyakran igen komoly iskolázottsági és pozicionális különbségekkel járnak együtt.

CIVIL VILÁG

Az iskolázottsági szint – mint azt minden külföldi és hazai adományozási vizsgálat egyértelműen kimutatta – a jótékonyági magatartás kiemelkedően fontos meghatározója. Ezt a megállapítást az 1 százalékos felajánlással kapcsolatos adatok is megerősítik (9. táblázat). A felajánlók aránya együtt növekszik az iskolázottsággal, és a főiskolát, egyetemet végzettek körében kiugróan magas értékeket mutat. Ennek megfelelően természetesen a foglalkozási csoportok szerinti vizsgálat is a diplomás szellemi foglalkozásúak átlagánál sokkal nagyobb aktivitását mutatja.

9. táblázat Az adófizetők megoszlása 1 százalékos felajánlások, iskolázottság és társadalmi státus szerint, 2004

Iskolázottság, társadalmi státus	1%-ot felajánlotta	1%-ot nem ajánlotta fel	Összesen
<i>Iskolai végzettség</i>			
8 általánosnál kevesebb	30,7	69,3	100,0
8 általános	33,4	66,6	100,0
Szakmunkásképző	42,4	57,6	100,0
Középiszkola	52,2	47,8	100,0
Főiskola, egyetem	72,5	27,5	100,0
<i>Foglalkozási csoport</i>			
Önálló vállalkozó	43,0	57,0	100,0
Alkalmazott diplomás szellemi	77,2	22,8	100,0
Alkalmazott nem diplomás szellemi	62,6	37,4	100,0
Fizikai foglalkozású alkalmazott	40,7	59,3	100,0

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport-ÖKA adományozási felvétel

A kapcsolati hálók (10. táblázat) szintén igen fontos szerepet játszanak az 1 százalékos döntések meghozatalában. Nemcsak azért, mert információt közvetítenek és motivációt teremtenek, hanem azért is, mert kialakítják és működtetik azokat a mechanizmusokat, amelyek az egyén számára mindennapivá, magától értetődővé teszik, hogy éljen a közösségi finanszírozás befolyásolásának lehetőségével. Minél sokrétűbbek és szorosabbak az adófizető társadalmi kapcsolódásai, annál valószínűbb, hogy a jövedelemadója 1 százalékaról való rendelkezéssel is hozzájárul a közösség számára fontos feladatok megoldásához. Könnyen lehet, hogy a korábbiakban felsorolt demográfiai és státusjellemzők egy része is azért bizonyult fontos magyarázó tényezőnek, mert egyúttal az egyén és a társadalom közötti kapcsolatok intenzitását is jelzi. (Egyértelműen ilyen a családi állapot, amely az informális hálózatok méreteire is utal; a gyerek jelenléte a családban, amiből a gyerekintézményekkel való kapcsolatok következnek; de akár az életkor is, amely szintén hatással van a kapcsolatok kiterjedtségére és mélységére.)

Adataink tanúsága szerint, az informális szférán kívüli kapcsolatok szorosra fűzése, a civil szerveződésekkel (egyesületekkel, klubokkal), érdekképviseletekkel és pártokkal kialakított tagsági viszony igen erős hatást gyakorol a magatartásra. A tagok között – bizonyára a nagyobb elkötelezettség és a jobb informáltság hatására – sokkal magasabb az 1 szá-

zalékot felajánlók aránya, mint a nem tagok körében. Hasonló hatása van az egyházi kötődésnek is. A vallásukat az egyház előírásai szerint gyakorlók jóval nagyobb valószínűséggel töltik ki a nyilatkozatot, mint a maguk módján vallásos és a nem vallásos emberek. Az utóbbi két csoport között sokkal kisebb a különbség, mint a vallásosakon belül az egyházi kapcsolatokat ápolók és az egyházakhoz nem kapcsolódó hívők között. Ez egyértelműen jelzi, hogy nem annyira az értékrend működik befolyásoló tényezőként, mint inkább a kérések, felhívások gyakorisága és „nyomatékossága”.

10. táblázat Az adófizetők megoszlása 1 százalékos felajánlások és a társadalmi kapcsolódások intenzitása szerint, 2004

Társadalmi kapcsolódások	1%-ot felajánlotta	1%-ot nem ajánlotta fel	Összesen
<i>Egyesületi tagság</i>			
Egyesületi tag	65,1	34,9	100,0
Nem tagja egyesületnek	47,7	52,3	100,0
<i>Érdekképviseleti tagság</i>			
Érdekképviseleti tag	70,4	29,6	100,0
Nem tagja érdekképviseletnek	47,7	52,3	100,0
<i>Párttagság</i>			
Párttag	62,3	37,7	100,0
Nem tagja politikai pártnak	50,2	49,8	100,0
<i>Egyházi, vallási kötődés</i>			
Egyházi előírások szerint vallásos	61,3	38,7	100,0
A maga módján vallásos	50,0	50,0	100,0
Nem vallásos	47,8	52,2	100,0
<i>Önkéntes tevékenységekbe való bekapcsolódás</i>			
Intézményes keretben önkénteskedik	69,5	30,5	100,0
Informálisan önkénteskedik	52,5	47,5	100,0
Nem végez önkéntes tevékenységet	44,2	55,8	100,0
<i>Adományozásba való bekapcsolódás</i>			
Civil szervezetnek pénzt adományoz	72,5	27,5	100,0
Bármilyen formában pénzt adományoz	56,1	43,9	100,0
Természetbeni adományt nyújt	57,9	42,1	100,0
Semmilyen módon nem adományoz	28,3	71,7	100,0

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport-ÖKA adományozási felvétel

Hasonló következtetésekre juthatunk akkor is, ha az 1 százalékos döntések valamint az önkéntes tevékenységek és az adományozás közötti kapcsolatokat vizsgáljuk. Az önkéntes segítségnyújtásra nem hajlandó adófizetők döntő többsége az 1 százalékos nyilatkozatot sem tölti ki. Ugyanakkor a nyilatkozók aránya azoknak az önkéntes segítőknek, illetve adományozóknak a körében sokkal nagyobb az átlagosnál, akiknek a jótékonyági tevékenysége a civil szervezetekhez kötődik. Valószínűsíthető, hogy a nonprofit szektor kereteiben végzett önkéntes munka és

adományozás elsősorban a kapcsolatok szorosra fűzésén keresztül hat az 1 százalékkal kapcsolatos magatartásra. A támogatók megismerik az általuk segített szervezet gondjait, részeseivé válnak a sikereinek, azonosulnak a céljaival, s így természetesnek találhatják, hogy az 1 százalék felajánlásával is a számukra fontossá vált közösség fenntartásához és fejlesztéséhez járuljanak hozzá.

Az állami és társadalmi szerepvállalással, illetve a jótékonyssággal kapcsolatos dilemmákra vonatkozó kérdéseket az adományozási felvétel során úgy fogalmazzuk meg, hogy párba állítottuk az egymásnak ellentmondó véleményeket. Az interjúalanyokat arra kértük, hogy a két pólus között egy 10 fokozatú skála segítségével „helyezzék el” a saját álláspontjukat. A 14–15. ábra segítségével összehasonlítjuk az 1 százalékot felajánló attitűdjeit azoknak az adófizetőknek a beállítottságával, akik – bár megtehették volna – nem töltötték ki az 1 százalékos nyilatkozatot.

14. ábra *Attitűdök a kormányzati szerepvállalással és a jótékonyosság szerepével kapcsolatban: Az egymással ellentétes véleményekkel egyetértők aránya az 1 százalékot felajánló és fel nem ajánló adófizetők körében, 2004*

Az állam és az önkormányzatok dolga a társadalmi problémák megoldása *Az állam nem tud mindent megoldani, szükség van az adományozásra*

A társadalmi problémák megoldását – akár adóemelések árán is – az adókból kellene finanszírozni *Inkább a jótékonytságot kellene – akár adókedvezményekkel is – ösztönözni*

Az adakozás csak a gazdagoktól várható el *Akinek egy kicsit is több jutott, annak segítenie kell másokon*

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport–ÖKA adományozási felvétel

Kuti: Az első tíz év: A nonprofit szervezetek egy százalékos támogatása...

Az eredmények azt mutatják, hogy a világszemlélet és az 1 százalékkal kapcsolatos magatartás között egyértelmű, de nem különösebben szoros a kapcsolat. Akik nem élnek az 1 százalékos lehetőséggel, azok hajlamosabbak rá, hogy az államtól és ne a magánkezdeményezésektől remélik a társadalmi gondok enyhítését. Ebben a körben – a nyilatkozatot kitöltőkhöz képest – többen gondolják, hogy a társadalmi problémák megoldása az állam és az önkormányzatok feladata, s kevesebben azt, hogy az állam nem mindenható, tehát szükség van a társadalmi részvételre. Figyelemre méltó, hogy ezen a különbségen az sem változtat, ha lényegében ugyanezt a kérdést az adókövetkezmények figyelembevételével fogalmazzuk meg. A felelősség és a terhek elhárításának szándéka tükröződik abban is, hogy a nem nyilatkozóknak valamivel nagyobb része tekinti a gazdagok kizárólagos feladatának az adományozást.

15. ábra Attitűdök a rászorultsággal kapcsolatban: Az egymással ellentétes véleményekkel egyetértők aránya az 1 százalékot felajánló és fel nem ajánló adófizetők körében, 2004

*A jó családokban összefognak az emberek,
nincs szükségük idegenek adományaira*

*Bárki kerülhet olyan helyzetbe,
amikor mások segítségére szorul*

*Csak azok érdemelnek segítséget,
akik nem önhibájukból kerültek bajba*

*A rászorulókon segíteni
erkölcsi kötelesség*

*Az adomány arra ösztönzi a
rászorultat, hogy ne is keresse ő maga
a problémája megoldását*

*Az adomány hozzásegíti a
rászorultat, hogy megtalálja
a probléma megoldását*

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport–ÖKA adományozási felvétel

Szintén a nem nyilatkozó tulajdonítanak nagyobb jelentőséget a családon belüli segítségnyújtásnak, s az 1 százalékot felajánlók gondolják

magasabb arányban azt, hogy bárki kerülhet olyan helyzetbe, amikor mások segítségére szorul. A saját felelősséggel és a szolidaritás diktálta kötelezettségekkel kapcsolatos vélemények hasonló különbséget mutatnak: az 1 százalékos nyilatkozatot kitöltők nagyobb hányada tekinti még akkor is erkölcsi kötelességnek a rászorulókat megsegítését, ha azok esetleg önhibájukból kerültek bajba. Ugyancsak ők tartanak kevésbé attól, hogy a rászorultak beérik a kapott támogatással, s nem is tesznek erőfeszítéseket helyzetük javítására.

Tendenciájában hasonló különbségek mutathatók ki akkor is, ha az 1 százalékos felajánlók és a felajánlást megtagadók nonprofit szervezetekkel kapcsolatos véleményét (16. ábra) vizsgáljuk. Ennek mérésére az adományozási felvétel során ötfokozatú skálát alkalmaztunk. Az interjúalanyokat arra kértük, hogy ennek segítségével juttassák kifejezésre, mennyire értenek egyet néhány, a kérdőívben felsorolt pozitív és negatív vélekedéssel. Az 5-ös a teljes egyetértést jelentette, az 1-es pedig azt, hogy a megkérdezett az adott állítással egyáltalán nem ért egyet. Ennek megfelelően a pozitív állítások esetén a magas, a negatívak esetén pedig az alacsony pontszám jelentette azt, hogy az adatszolgáltató jó véleménnyel van a civil szervezetekről. Az eredmények összességükben azt mutatják, hogy a nonprofit szervezetek lakossági megítélése az 1 százalékról nyilatkozó adófizetők körében pozitívabb, ők nagyobb arányban ítélik úgy, hogy az alapítványok és egyesületek fontos társadalmi funkciókat töltenek be.

16. ábra A nonprofit szervezetek megítélése: A különböző állítások átlagpontszáma az adófizetők 1 százalékkal kapcsolatos magatartása szerint, 2004

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport–ÖKA adományozási felvétel

Azzal a megállapítással, hogy az alapítványoknak fontos szerepük van a közösségi célok megvalósításában, az 1 százalékos felajánlóknak 55 százaléka, a fel nem ajánlóknak viszont csak 38 százaléka ért teljesen egyet. Mindkét csoportban alacsony (5, illetve 10 százaléknyi) azoknak az aránya, akik határozottan kétségbe vonják a megállapítás igazságát. Ennek megfelelően az átlagpontszámok is meglehetősen magasak. Szin-

tén nagyon kevesen kételkednek abban, hogy az egyesületek, civil szervezetek mozgósítani tudják az embereket. A teljes egyetértés az 1 százalékról nyilatkozók körében a 40 százalékot, a nem nyilatkozóknál a 30 százalékot közelíti. A viszonylag magas átlagpontszám főleg annak köszönhető, hogy az állítást nagyjából vagy csak részben helytállónak ítélekkel alig-alig állnak szemben olyanok, akikre a teljes elutasítás volna jellemző.

A negatív véleményekről – 3 alatti átlagpontszámuk alapján – azt mondhatjuk, hogy ezeket az adófizetők lényegében elutasították. Nem értettek egyet azzal, hogy a legtöbb alapítványt pénzek elrejtésére hozták létre, s hogy a nonprofit szervezetek főleg politikával foglalkoznak, és alkalmatlanok a társadalmi gondok enyhítésére. Az 1 százalékot fel nem ajánlók körében valamivel több kétség fogalmazódott meg, de az átlagpontszám náluk sem érte el a részleges egyetértést jelző 3-as értéket.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy az 1 százalékos felajánlásoktól elzárkózó adófizetők nonprofit szervezetekről alkotott véleménye kedvezőtlenebb ugyan az átlagosnál, de nem katasztrofálisan rossz. Megnyerésük tehát valószínűleg nem lehetetlen. Ebből a szempontból különösen fontosnak tűnik, hogy sikerül-e velük kapcsolatot teremteni, javítani az informáltságukat, bővíteni a civil szférára vonatkozó ismereteiket. Ez annál is inkább igaz, mert az adatok (17. és 18. ábra) ebben a csoportban igen komoly informáltsági hátrányokat mutatnak.

17. ábra Az adófizetők nonprofit szervezetekre vonatkozó informáltsága az 1 százalékkal kapcsolatos magatartásuk szerint, 2004

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport-ÖKA adományozási felvétel

Az 1 százalékot fel nem ajánló adófizetők egyhatede semmilyen forrásból nem kapott híreket a nonprofit szervezetek tevékenységéről, tehát nemcsak hogy kifejezett kérés nem érkezett hozzá, de még olyan impulzusok sem érték, amelyek nyomán esetleg elszánhatta volna magát a rendelkező nyilatkozat kitöltésére. További egyharmaduk is csak alkalmilag, 1–2 forrásból hallott civil szervezetekről.

Bár az alulinformáltság nem feltétlenül akadályozza meg az 1 százalék felajánlását (tudjuk, sokan passzívan elfogadják a család, a munkahely, vagy egyszerűen a könyvelő ezzel kapcsolatos javaslatát), mégis kézenfekvőnek tűnik, hogy az informáltsági szintet az adófizetői magatartás egyik fontos befolyásoló tényezőjének tekintsük. A részletesebb adatok

CIVIL VILÁG

(18. ábra) arra is rávilágítanak, hogy az információknak nem csak a mennyisége, hanem a minősége, „intenzitása” is jelentőséggel bír.

18. ábra A különböző forrásokból nonprofit szervezetekre vonatkozó információkat kapó adófizetők aránya az 1 százalékkal kapcsolatos magatartásuk szerint, 2004

Forrás: Nonprofit Kutatócsoport-ÖKA adományozási felvétel

Bár az 1 százalékot felajánlók és fel nem ajánlók közötti különbségek minden információs forrás esetében jól érzékelhetőek, figyelemre méltó, hogy igazán nagy (akár két-, két és félszeres) eltérések éppen a legszemélyesebb tájékozási formák esetében mutatkoznak. Az 1 százalékról nem nyilatkozók sokkal kevésbé kapcsolódnak be a régebbi civil kapcsolatokra alapozott és a közösségi alkalmakhoz (egyházi, kulturális, sport-

vagy politikai rendezvényekhez, munkahelyhez) kötődő információ-áramlásba; személyre szóló informálásban szintén sokkal ritkábban van részük. A nonprofit szervezetekre vonatkozó ismereteik leginkább az elektronikus és az írott médiából, illetve a tömeges adományszerzési akciók szóróanyagaiból és aktivistáitól származnak. Információs hátrányuk e kommunikációs csatornák esetében is kimutatható ugyan, de lényegesen kisebb.

Természetesen nem állítjuk azt, hogy az 1 százalékos lehetőség igénybevételenek elmulasztása kizárólag az információs hátrányokból következik, de azt igen, hogy az eddiginél kifinomultabb kommunikációs stratégia és hatékonyabb eszközök alkalmazásával számottevően lehetne növelni a nyilatkozatot kitöltők arányát.

Összefoglalás, következtetések

Az 1 százalékos felajánlásokról, azok kedvezményezettjeiről és az érintett adófizetők magatartásáról rendelkezésünkre álló empirikus információk alapján az alábbi fontosabb megállapításokat és következtetéseket fogalmazhatjuk meg:

Az 1 százalékos rendszer bevezetése óta mind a kedvezményezett civil szervezetek száma, mind a nekik átutalt összeg számottevően nőtt, de alig változott azoknak az adófizetőknek a száma, akik a nyilatkozatokat kitöltötték. Ez egyértelműen arra utal, hogy az 1 százalékok megszerzése érdekében tett erőfeszítések nem voltak kellőképpen hatékonyak. Az évek során egyre extenzívebbé, és bizonyos (meglehetősen szűk) szegmenseiben egyre professzionálisabbá váló kampányok lényegében mindvégig ugyanazt az adófizetői kört érték el. A támogatói bázis nem sikerült jelentősen kibővíteni, a civil szervezetek mind szélesebb köre nagyjából ugyanazoknak a „felajánlóknak” a jóindulatáért folytatott egyre élesebb versenyt. Ebből egyszerre következett az egy kedvezményezettre jutó összegek reálértékének folyamatos csökkenése, valamint az egyes szervezetek által kapott 1 százalékos támogatás – nominálértékben is kimutatható, s még a legsikeresebb szervezetek többségére is jellemző – ingadozása.

Az 1 százalékos felajánlók és a saját jövedelmük terhére adományozók köre igen nagy mértékű átfedésben van egymással. Minden jel arra mutat, hogy az erős társadalmi kötődésekkel rendelkező, másokért felelősséget érző adófizetők nagy valószínűséggel mindkét formában támogatnak. Bármennyire munkai igényes legyen is, ennek a körnek a bővítését érdemes tehát célul kitűzni.

Az 1 százalékos felajánlók és fel nem ajánlók közötti demográfiai és társadalmi különbségek elemzése azt mutatja, hogy az eddiginél sokkal kreatívabb eszközökkel, nagyobb energiával kellene megkísérelni a jelenleg passzívabb rétegek, a fiatalok, az alacsonyan képzettek, alacsony státusúak, a gyermektelenek, a civil és a vallási közösségekhez egyelőre semmilyen módon nem kapcsolódó adófizetők megnyerését.

Az attitűdök elemzéséből látszik, hogy az 1 százalékos fel nem ajánlók gondolkodása az átlagosnál államközpontúbb és sok szempontból

konzervatívabb. A családokról jobb, a civil szervezetekről rosszabb véleménnyel vannak, mint a nyilatkozatokat kitöltők. Ugyanakkor az informáltságuk is lényegesen gyengébb, kevesebb forrásból és kevesebbet hallanak a nonprofit szervezetekről. E téren nyilvánvalóan csak akkor érhető el számottevő javulás, ha a civil szféra képes lesz az eddiginél rugalmasabb módszerekkel, személyre szabottabb, differenciáltabb üzenetekkel, s talán őszintébb együttműködési (nem csupán támogatásszerzési) szándékkal közelíteni meg azokat az adófizetőket, akikhez az eddigi kampányokkal nem sikerült eljutni.

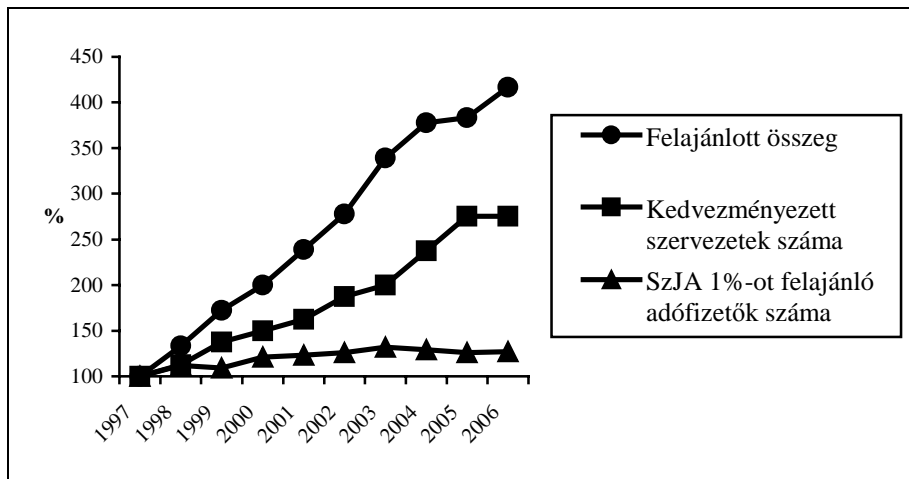
Irodalom

- Bíró Lajos – Gerencsér Balázs (2000): A civil szervezetek véleménye az 1%-os törvényről és annak végrehajtásáról, In: 1%. „Forintszavazatok” civil szervezetekre. Tanulmányok, Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- Bódi György (2000): 1% a gyakorlatban, In: 1%. „Forintszavazatok” civil szervezetekre. Tanulmányok, Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- Bódi György (2001): Hogyan szerezzük meg az állampolgárok adójának 1%-át? KJK–KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft, Budapest.
- Bódi, György (2007): The system of 1% designation and other forms of support for NGOs in Hungary.
[<http://www.onepercent.hu/Dokumentumok/BODI2007web.pdf>; 28/05/2008]
- Bossányi Katalin (1997): Egy százalék, *Mozgó Világ*, 23. évf. 1. sz. 99–111.
- Chano, Junko (2008): 1% – japán módra. Az 1 százalékos felajánlások rendszerének működése Ichikawa városában. *Civil Szemle*, 5. évf. 3. sz. 106–118.
- Csizmár Gábor – Nemoda István (2001): Hogyan szerezzünk pénzt? Adománygyűjtési, forrásteremtési tanácsok nonprofit szervezeteknek, KJK–KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft, Budapest.
- Czike Klára – Kuti Éva (2006): Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció, Nonprofit Kutatócsoport Egyesület – Önkéntes Központ Alapítvány, Budapest.
- Gerencsér Balázs (2005): Ezt az 1-et akartuk? *Civil Szemle*, 2. évf. 1. sz. 102–110.
- Gerencsér Balázs & Oprics Judit (2007): The role of percentage designation in creating a culture of giving. Nonprofit Information and Training Centre (NIOK) Foundation, Budapest.
- KSH (1998–2006): Nonprofit szervezetek Magyarországon, 1996 és 2006 közötti kötetek, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Kuti Éva – Vajda Ágnes (1997): Az elfogultság védelmében, *Beszélő*, III/II. évf. 5. sz. 23–26.
- Mészáros Geyza – Sebestény István (1997): Gondolatok 1% körül, *Beszélő*, III/II. évf. 3. sz. 53–56.
- Steinberg, Richard (1990): Taxes and giving: new findings, *Voluntas*, Vol. 1, No 2. 61–79.
- Török Marianna (2005): A százalékos klub. *Civil Szemle*, 2. évf. 2. sz. 107–115.
- Török Marianna – Moss, Deborah (eds.) (2004): Percentage philanthropy.
[<http://www.onepercent.hu/Dokumentumok/Contents.pdf>; 28/05/2008]
- Vajda Ágnes – Kuti Éva (2000): Állampolgári „szavazás” közpénzekről és civil szervezetekről, In: 1%. „Forintszavazatok” civil szervezetekre. Tanulmányok, Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.

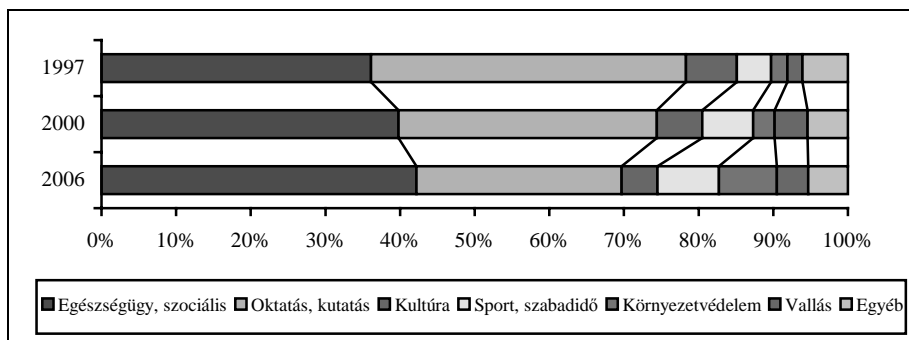
1. ábra

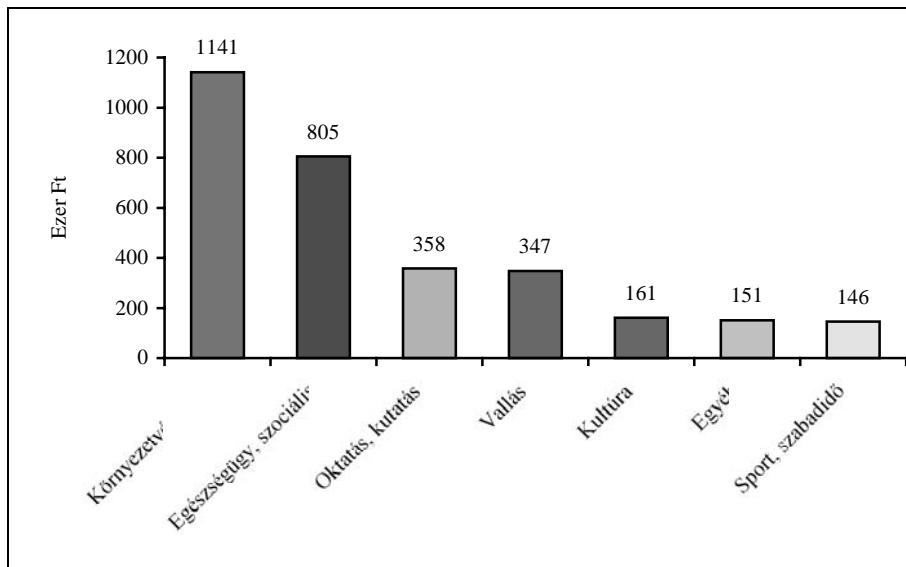
2. ábra

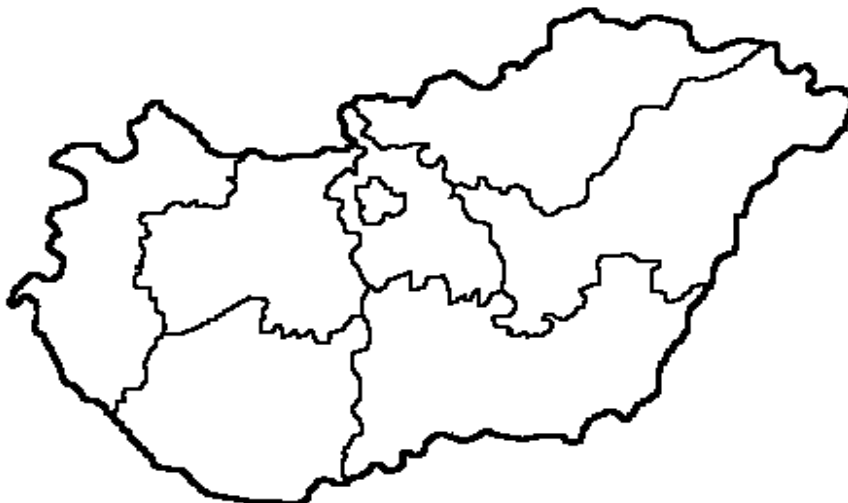
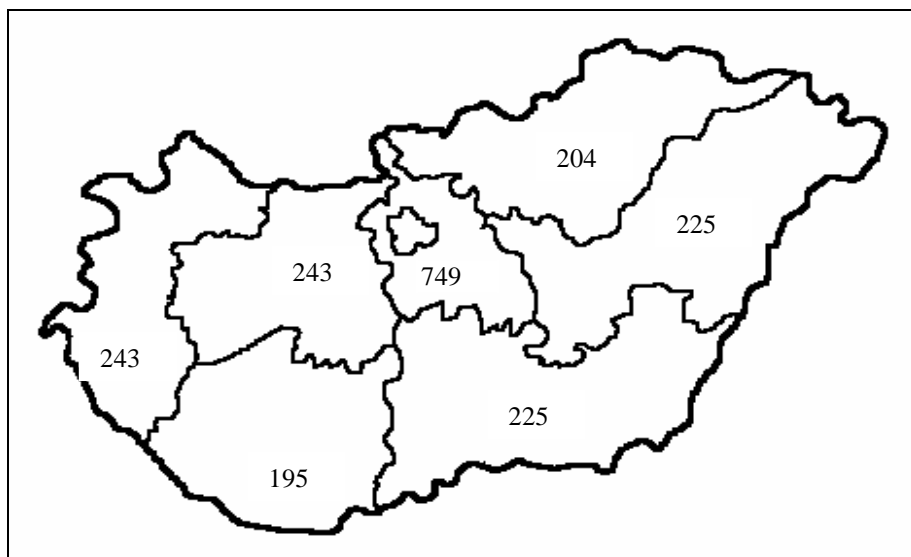
3. ábra

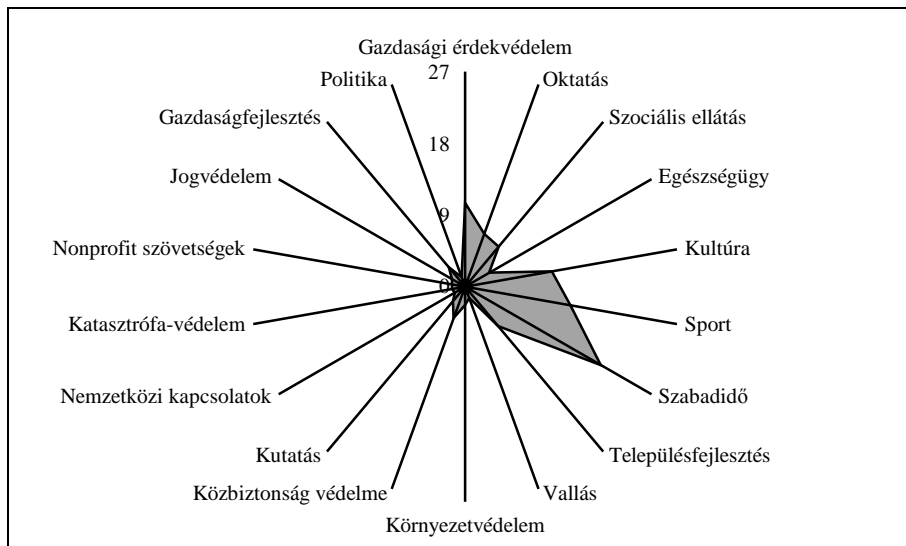
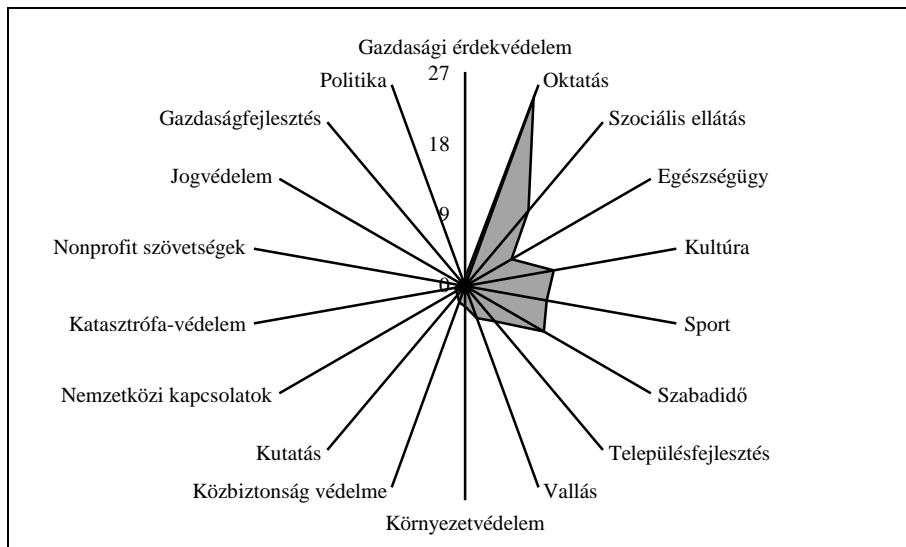
4. ábra

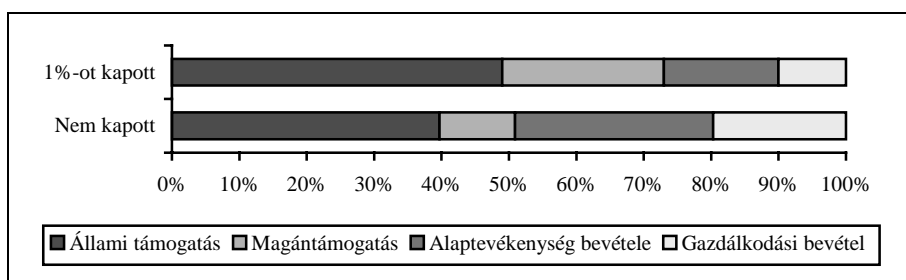
5. ábra

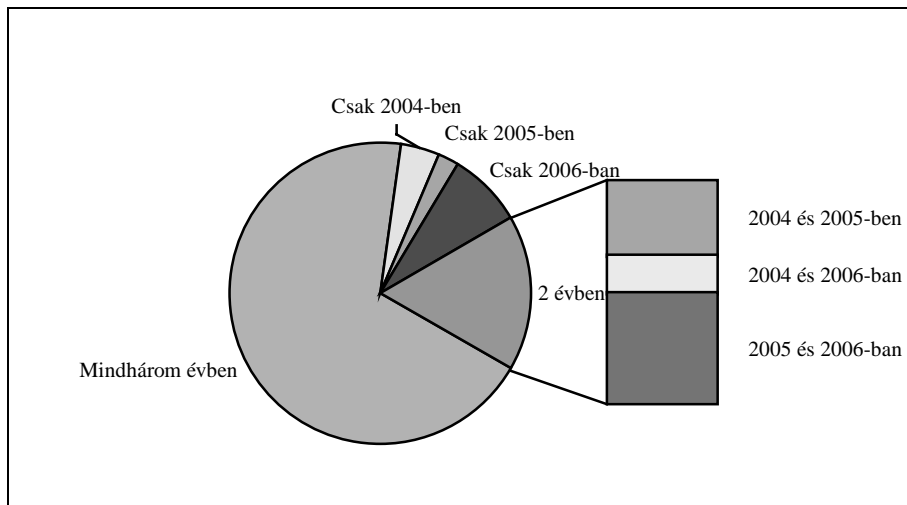
6. ábra

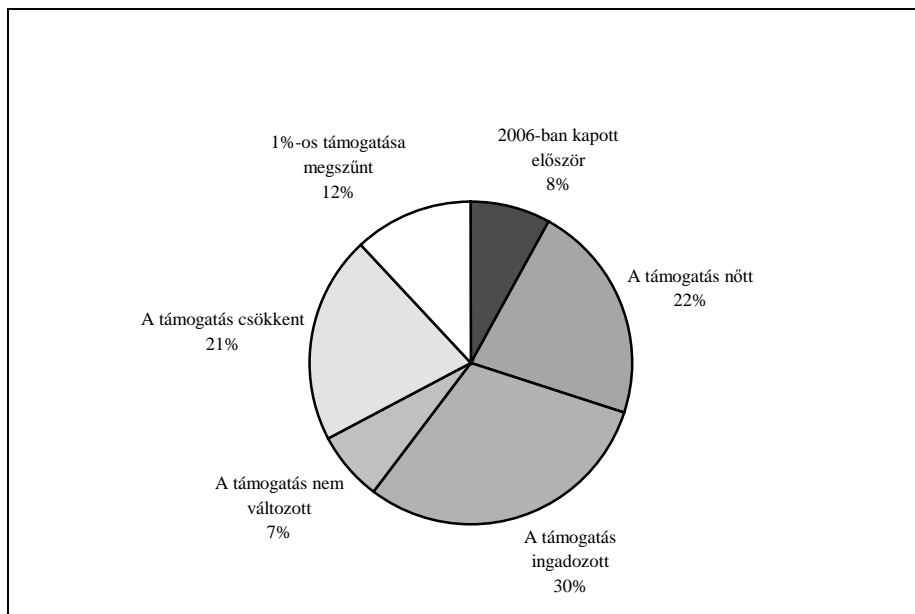
7. ábra

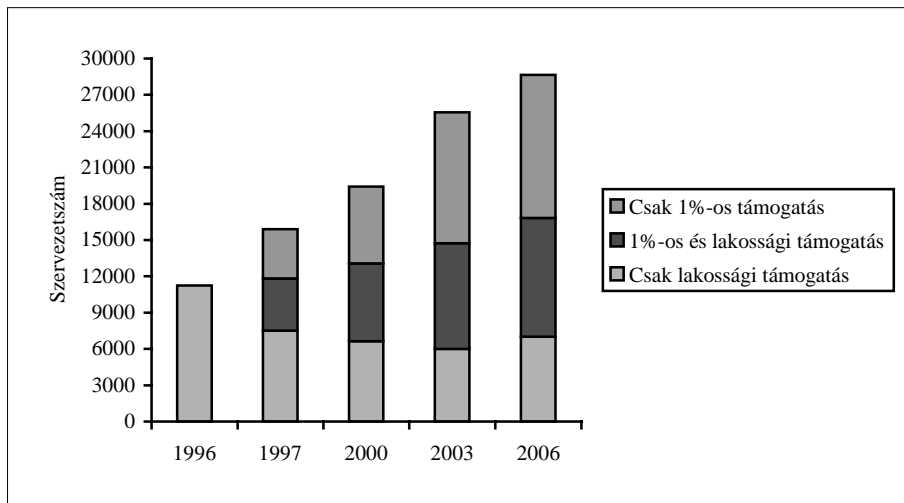
8. ábra

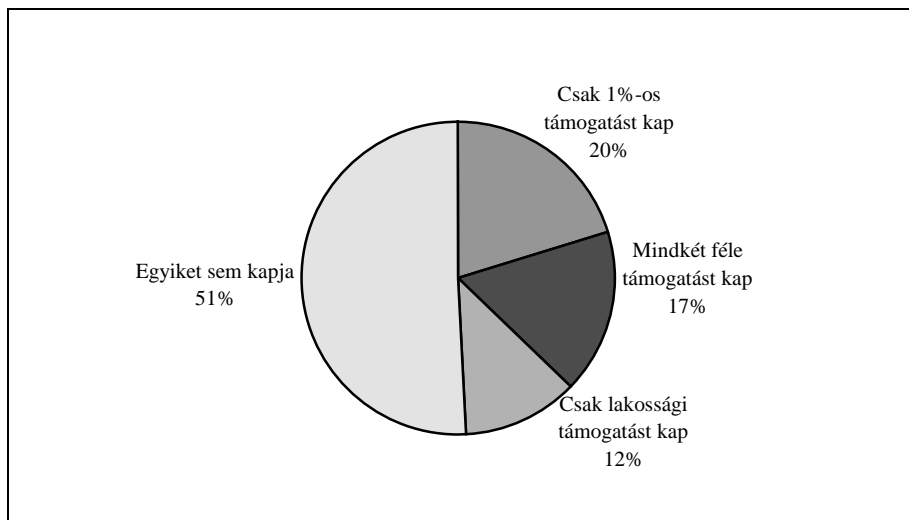
9. ábra

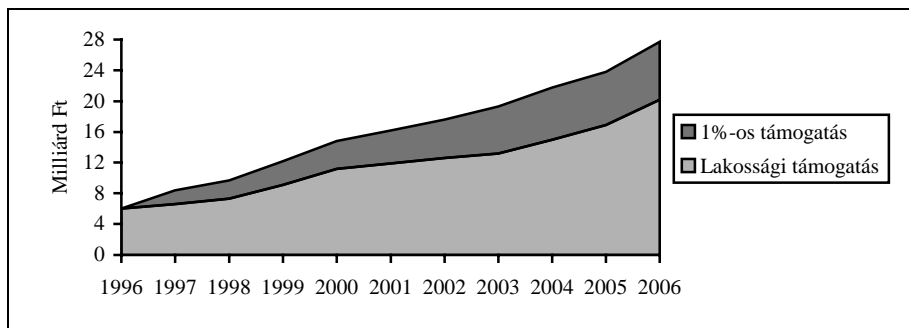
10. ábra

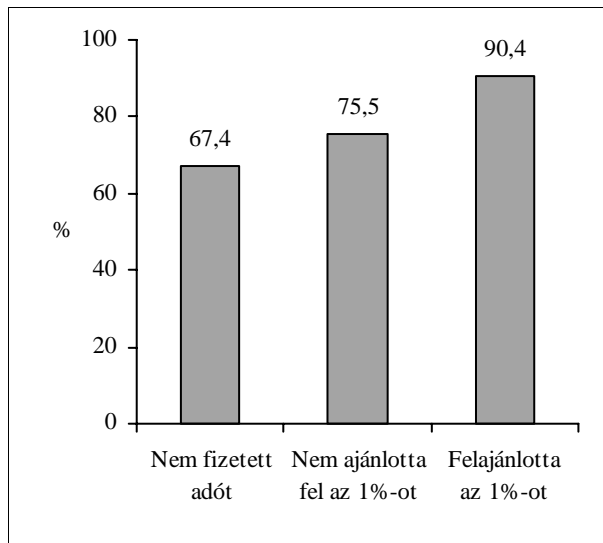
11. ábra

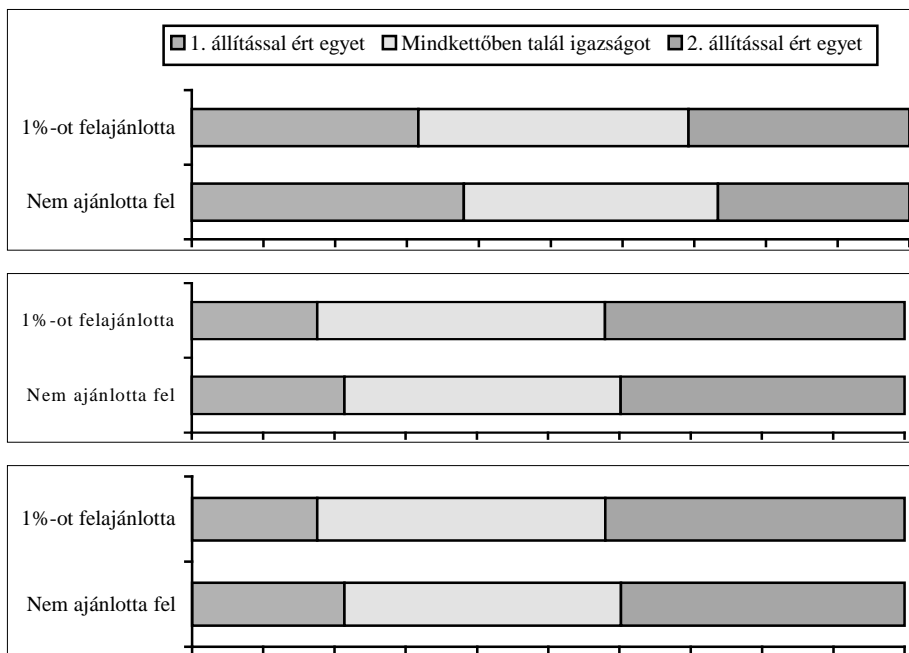
12. ábra

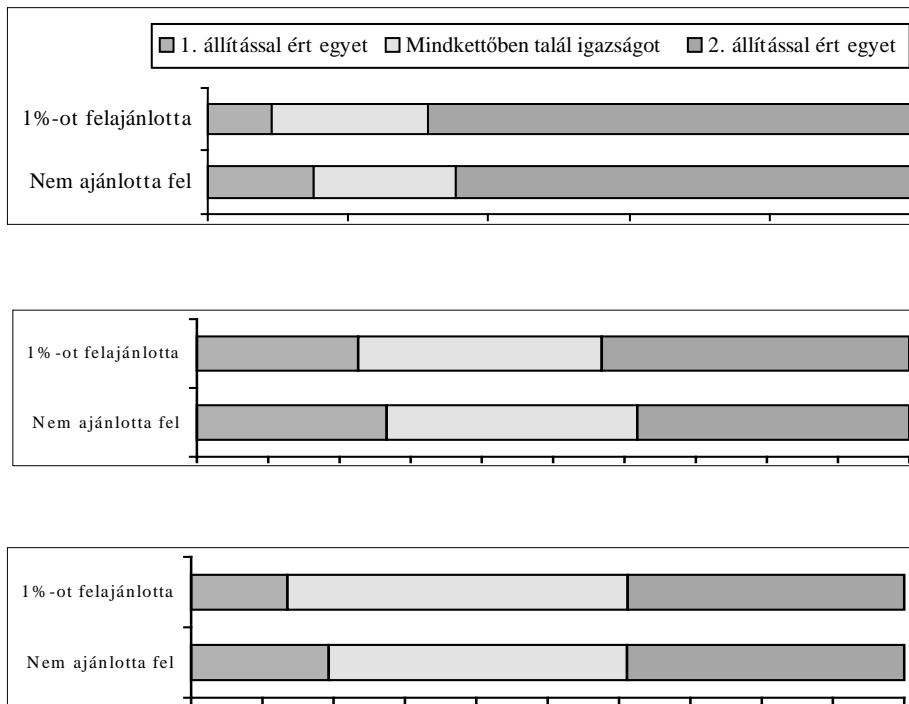
13. ábra

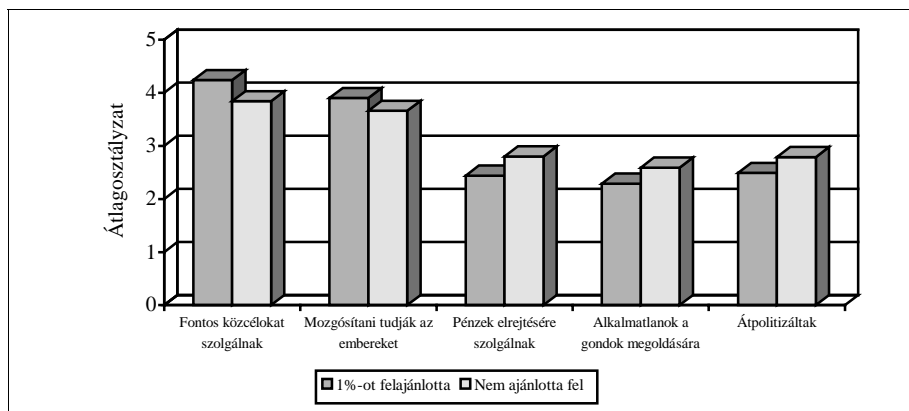
14. ábra

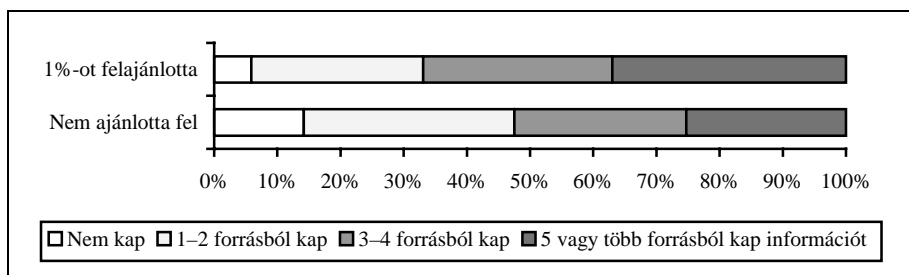
15. ábra

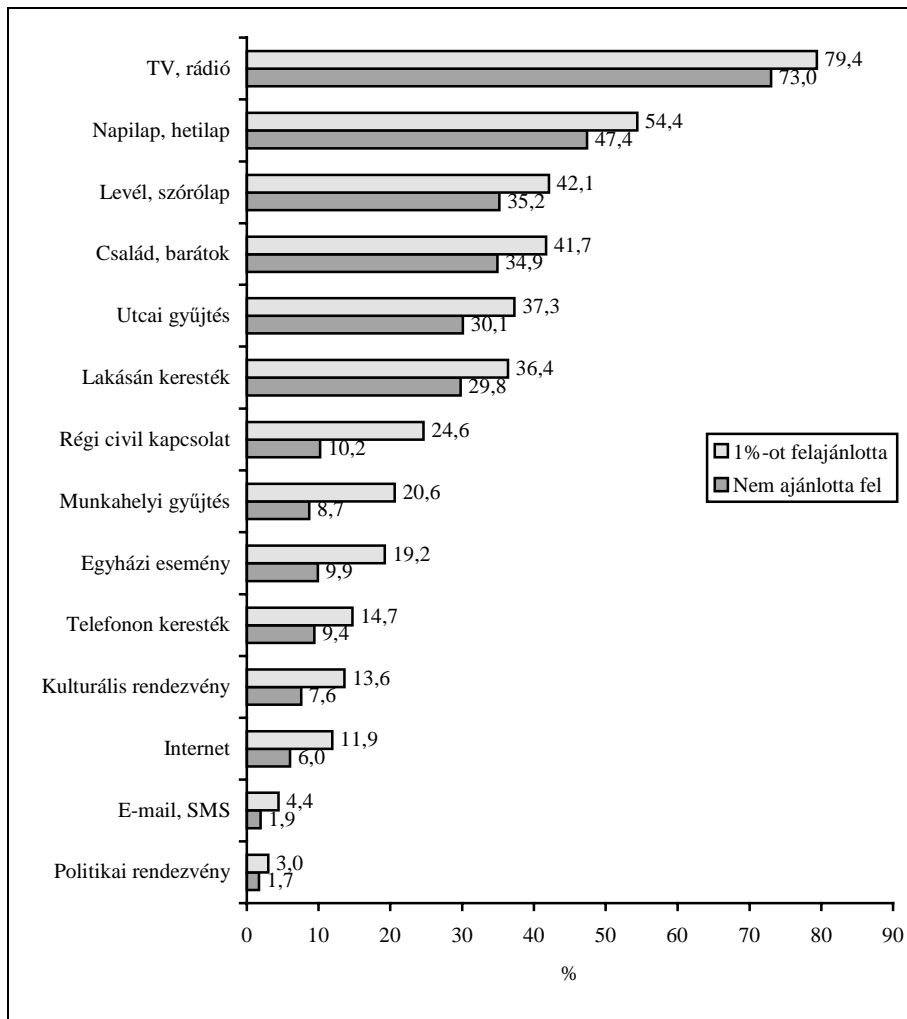
16. ábra

17. ábra

18. ábra

KOCSIS ATTILA

Társadalombiztosítás Európában, és a jóléti állam néhány aktuális kérdése

Tomka Béla: A jóléti állam Európában és Magyarországon.
Corvina Kiadó, Budapest, 2008.

Tomka Béla neve nem ismeretlen a szociálpolitikával, az európai társadalombiztosítási rendszerek történetével foglalkozók körében. Míg korábbi kötetében (*Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*) a 20. századi magyar szociálpolitika trendjeit elemezte az európai jóléti rendszerekkel való összevetésben, ez évben megjelent könyvében egy ennél tágabb témát jár körül. Legalábbis művének címe és a fejezetcímek erre utalnak. A szerző áttekintést kíván nyújtani a modern szociálpolitika kialakulásáról, az európai jóléti államok második világháború utáni történetéről, a Nyugat- és Kelet-Európában a 20. század második felében létrejött különböző típusú jóléti rendszerekről, a jóléti államok kialakulása, illetve azok változásai mögött munkáló különböző tényezőkről. Ezek mellett a jóléti államok jelenkori fejlődési tendenciáit és a volt keleti blokk országaiban lezajlott rendszerváltás óta a szociálpolitika területén végbement átalakulásokat is sorra kívánja venni.

Mindez nyilván szétfeszítené egy igen rövid, jegyzetekkel és bibliográfiával együtt is csupán 115 kis oldalas könyv kereteit, ezért az olvasó a fentiek részletes bemutatása, történeti feldolgozása helyett egy olyan művet kap, ami érinti ugyan az említett témákat, de alapvetően nem a jóléti állam kialakulásával és annak történeti változásaival foglalkozik. A szerző ugyanis – bár ezt nyíltan nem jelzi, de vizsgálódása súlypontjai alapján erre következtethetünk – az európai jóléti államot lényegében a társadalombiztosítási rendszerekkel azonosítja. Elemzése döntően ezekre fókuszál, és csak a jóléti államok kialakulására vonatkozó elméletek, valamint a jóléti rendszerek 1970-es évektől kezdődő átalakulása kapcsán terjeszti ki vizsgálódását tágabb körre.

A könyv első felében az európai társadalombiztosítási rendszerek 19–20. századi kialakulásáról, bővüléséről, a baleset-, egészség-, nyugdíj- és munkanélküli-biztosítás fokozatos térnyeréséről olvashatunk. Ezután nyomon követhetjük a második világháború utáni időszak fejleményeit: hol milyen ütemben növekedtek a szociális kiadások, hogyan bővültek a szociális jogok, hogyan nőtt a lefedettség és az ellátások színvonala. Láthatjuk, hogy a társadalombiztosítás valamennyi területe egyre több kockázatot igyekezett kezelni. Az egészségbiztosítás egyre több betegség esetén nyújtott védelmet, majd a terhességet és a szülés utáni gyermek-

gondozást is bevonták a társadalombiztosítás körébe. Az öregségi nyugdíj után megjelentek a rokkantsági és a hozzátartozói jogon járó ellátások, melyek mind-mind egy hosszan tartó differenciálódási folyamat állomá-sai voltak.

A jogosultak körének bővülésével, ami egyrészt abból adódott, hogy egyre több foglalkozási csoportot fedtek le a társadalombiztosítási rendszerek, másrészt a hozzátartozói jogon járó ellátások is egyre szélesebb kört öleltek fel, a jóléti kiadások szerkezete is megváltozott. Ezt az átalakulást mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon végigköveti a szerző. A második világháborút követően kiformalódó nyugat- és kelet-európai jóléti modelleket pedig Esping-Andersen klasszikus jóléti állam tipológiájával összefüggésben elemzi.

Mindez azonban még így is döntően a társadalombiztosítás európai története. Annak is egy, a szociális kiadások változásaira, az egyes társadalombiztosítási ellátások bevezetésére koncentráló változata, ami ket-tős értelemben is leszűkítő jellegű. Egyrészt a nem társadalombiztosítási alapú szociális ellátásokkal szinte egyáltalán nem foglalkozik a szerző (különösen szembe-tűnő a szociális segélyezés rendszerének figyelmen kívül hagyása). Márpedig a járulékfizetésen alapuló és az attól független ellátási formák közötti különbségek bemutatása, történeti elemzése elen-gedhetetlen, ha a jóléti államot kívánjuk vizsgálni. Másrészt a szociális biztonságot nyújtó jóléti állam – melynek kétségtelenül a társadalombiztosítás a központi eleme – előzményei egyáltalán nem kapnak szerepet a könyvben, így a szociális segélyező (vagy reziduális) jóléti állam mű-ködéséről, létrejöttének körülményeiről semmit nem tudunk meg.

Az, hogy a szerző az európai jóléti államok története kapcsán csak a társadalombiztosítási rendszerekre és azok fokozatos kiterjesztésére kon-centrál, nem csak hogy történelmietlen, de ideologikus is – a nyugat-európai jóléti rendszerek jelenbeli kategóriáit vetíti rá a jóléti állam törté-netére, és ezzel azt a képzetet kelti az olvasóban, mintha a jóléti állam fokozatos átalakulásának lett volna egy eleve meghatározott fejlődési íve, aminek a szociális biztonság megteremtéséhez kellett vezetnie. Ebben az olvasatban tehát a történelmi folyamat a jelenkori állapotok céljává válik.

Mindezek a hiányosságok azt eredményezik, hogy végül nem tudjuk meg, tulajdonképpen miért és hogyan alakult ki az egyes európai orszá-gokban a jóléti államok intézményrendszere. Igaz, hogy a könyv második fele foglalkozik a jóléti államok kialakulására vonatkozó funkcionista, konfliktuselméleti és egyéb magyarázatokkal, melyek irányultságuktól függően a modernizációval színre lépő társadalmi-gazdasági átalakulás, a társadalmi mozgalmak (munkásmozgalom, pártok, érdekvédelmi cso-portok) szerepét, vagy éppen a kulturális minták (becsületesség, állam-mal szembeni engedelmesség stb.) jelentőségét hangsúlyozzák, de ezzel kapcsolatban átfogó történeti elemzést itt sem ad a szerző.

A kötet a jóléti állam jelenkori fejlődési tendenciáinak elemzésével zárul. Az utolsó előtti fejezet a jóléti állammal szembeni kritikák fő irá-nyait ismerteti – miszerint az korlátozza az egyéni szabadságot, nem ha-tékony, pazarló, negatívan hat a gazdasági növekedésre, emellett a né-pesség előregedése és az élesedő nemzetközi gazdasági verseny közepet-te fenntarthatatlan –, és azokat a lehetséges ellenérvekkel ütközteti. Kö-

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

vetkeztetése szerint az elmúlt két-három évtizedben a szociálpolitika területén végbement bizonyos hangsúlyeltolódások ellenére – pl. a workfare politikák elterjedése, a piaci szolgáltatások térnyerése stb. – a jóléti rendszerek alapjai lényegében változatlanok.

Legvégül a szerző külön fejezetben elemzi a volt keleti blokk országokban a rendszerváltást követően végbement szociálpolitikai átalakulást. Ismerteti többek között a szociális kiadások változásait, a társadalombiztosítási rendszerek reformját, a rendszerváltás utáni magyar kormányok szociálpolitikai lépéseit, és bemutatja, hogy a kelet-közép-európai régióban milyen gazdasági, politikai, kulturális tényezők hatnak a jóléti rendszer változékonyosságának irányába.

A könyv tehát sok, önmagában is érdekes témát igyekszik körüljárni – ám sajnos éppen ez a probléma. Nem áll össze szerves egésszé, ugyanis az egyes fejezetek csak lazán kapcsolódnak egymáshoz, s emellett nincsenek kellőképpen kidolgozva. A könyv történeti elemzést akar adni az európai jóléti állam kialakulásáról, változásairól. Ehelyett viszont a társadalombiztosítási rendszerek történetével foglalkozik, ráadásul úgy, hogy a társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozásokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyja. Ugyanakkor a jóléti állam válságáról szóló diskurzusba is be kíván kapcsolódni, miközben a globális kapitalizmus jelenkori fejleményeit, a szociálpolitikára gyakorolt hatásait nem tárgyalja kellő részletességgel. Így összességében azt mondhatjuk, hogy a jóléti állam múltjával és jelenével kapcsolatos számos releváns kérdést vet fel a szerző, a válaszokkal azonban többnyire adós marad.

VARGA ATTILA

Étvágygerjesztő falatok

Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Újratervezés –
Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben –
Kutatási Jelentés a „Háztartások életút vizsgálata” (HÉV)
alapján, Tárki Budapest, 2008.

A Tárki legújabb kiadványa a „Magyar társadalomszerkezet: versenyképesség és kohézió” című panelvizsgálat (röviden HÉV – Háztartások életút vizsgálata) alapján tíz tanulmányban mutatja be a magyar társadalom változását az 1992 és 2007 közötti években.

Magyarország a kilencvenes években a Magyar Háztartás Panel (MHP) kutatással kapcsolódott be abba a nemzetközi vonalba, amely a keresztmetszeti vizsgálatok mellett az egyes személyek életének követését is fontosnak és hasznosnak tartja, mivel így összetettebb társadalmi kérdések is vizsgálhatók. A mostani kutatás egyfajta folytatása, felélesztése a 1992 és 1997 közötti felméréseknek.

A HÉV adatfelvétele meglehetősen nehézkes volt, hiszen számos probléma vetődött fel amiatt, mert egy olyan mintát próbáltak megtalálni és lekérdezni, amelyről több mint tíz évvel korábban szereztek utólagos információt. A kutatás során felkeresték az 1992-es minta tagjait, majd kérdőíves vizsgálat segítségével szereztek információkat azóta befutott életútjukról. A szerkesztők jelentős eredménynek tartják, hogy az eredeti minta mintegy kétharmadát sikerült fellelni, és több mint 2600 emberrel személyes interjút is készítettek. A felvétellel kapcsolatos problémáknak köszönhető, hogy a kötet végén a „lényegi” tíz tanulmányon kívül még további öt (a kötet egynegyede) a kutatás módszertanával foglalkozik, amelyek oktatási anyagként is izgalmas olvasmányt jelenthetnek.

A kutatás célja – a panelvizsgálat, illetve a retrospektív eseménytörténet kombinálásával – az volt, hogy átfogó ismereteket kapjanak a lakosság jövedelmi, vagyoni és munkaerő-piaci helyzetéről, valamint társadalmi kérdésekben vallott attitűdjeiről. A kötet mindezt négy részben mutatja be. Az első részben a rendszerváltás nyerteseinek és veszteseinek meghatározására tesznek kísérletet a foglalkozás és anyagi-jövedelmi helyzet alapján. A második átfogó blokkban négy területen (foglalkozásváltások dinamikája, vállalkozóvá válás, gyermekvállalási minták változása, társadalmi kapcsolatrendszerek átalakulása) azt vizsgálták, hogy a háztartások miként reagáltak a rendszerváltást követő kihívásokra. A harmadik részben két elemzés szerepel: az elsőben azt vizsgálják, hogy a szülői háttér milyen szerepet játszik az iskolai előrehaladásban, a másodikban a szubjektív lelkiállapotra vonatkozó kérdések felhasználásával tekintik át azt, hogy mennyire számít a pozitív vagy negatív hozzáállás

a sikeres érvényesülésben. Az utolsó nagy blokk az attitűdökről és értékelésekről szól. Itt a kérdezettek elégedettségének és szubjektív életútjának mintázatait tárják fel, másfelől pedig a vallási és politikai attitűdök időbeni változását elemzik.

A kutatók joggal állíthatják, hogy a HÉV eredményei egyszerre lesznek használhatóak a közgazdasági, szociológiai és demográfiai elemzések számára, valamint hogy új ismeretekkel szolgálnak a magyar társadalom szerkezetéről. A továbbgondolást szolgálja a nyitott adathozzáférés: a kutatáshoz egy tartalmas honlapot (<http://www.tarki.hu/hev>) készítettek, ahol a dokumentáció és egyéb kiegészítő anyagok mellett az adatállomány is elérhető.

A legjelentősebb és a tanulmánykötet egésze szempontjából is meghatározó elemzés a *Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben* (Kolosi Tamás – Tóth István György – Keller Tamás) című első nagy fejezet. A szerzők arra keresik a választ, hogy az eltérő társadalmi csoportok relatív társadalmi pozíciója miként változott: javult, illetve romlott-e. A vizsgálat kiterjedt a népesség adaptációs képességének felmérésére is.

A tanulmány írói rámutatnak, hogy a rendszerváltást követő években a politikai és a gazdasági tőkének viszonylag kis szerepe volt abban, ki milyen módon jutott előbbre. Ezzel szemben fontos szerepe volt a kapcsolati tőkének, bár később ez is elhalványult. Azt viszont már a rendszerváltás előtt is kimutatták a kutatások, hogy a kulturális tőke meghatározó az előrejutás szempontjából, és ez nem változott az újrapolgárosodás során sem. A szerzők korábbi elemzések alapján megállapítják, hogy „a rendszerváltás fő terheit a kezdeti időszakban a szegénység szélére leszakadó középrétegek viselték, majd a gazdasági növekedés beindulásával a »felülről lecsurgó jólét« a depriváció közeli állapotból kezdte kiemelni a középrétegeket, és a második évezred elején egyre tisztábbá vált, hogy a rendszerváltás relatív vesztesei a munkaerőpiacról kiszoruló és alacsony képzettségű rétegek.”

A kutatásban négy nemzedékre bontották a társadalmat (státuszváltó, rendszerváltó, fiatal, elveszett), annak érdekében, hogy a különböző generációjú embereket életpályájuk szerint csoportosítsák, ezt lehetővé tette a minta megoszlása is, hiszen demográfiai és munkaerő-piaci szempontból jelentősen eltérő négy csoportról van szó. A nemzedékeket a társadalmi előrejutás két kiemelt dimenziója mentén (a foglalkozási és a vagyoni-jövedelmi helyzet) vizsgálták.

A különböző modellezések alapján úgy látszik, hogy lényeges foglalkozás-összetételi változások nem történtek az elmúlt 15 évben, a változások inkább a munkaerőpiac természetes változásaiból következtek. Emellett három tényezőben hozott a rendszerváltás jelentős változást: 1. A foglalkoztatottak körének jelentős csökkenése és az ezzel együtt járó folyamatok (munkanélküliség, kényszernyugdíjazás stb.) a vesztesek számát növelték. A munkaerő-piaci váltás fő csatornája a korai nyugdíjazás volt. 2. A piacgazdaság kiteljesedése révén a vállalkozások, vállalkozók a nyertesek táborát gyarapították még akkor is, ha a kényszervállalkozók nem tekinthetők annak. 3. A korábbi rendszer vezetői, a kegyvesztettek

sok esetben a vesztesek közé, a helyükre lépő újak viszont a nyertesek közé kerültek.

Kiemelendő, hogy a munkanélküliség a felnőtt népesség több mint egyötödét megérintette, és 6–14 százalék azok aránya, akik esetében a munkanélküliség viszonylag tartós állapot volt. A státusváltó nemzedéknek 12 százaléka, a rendszerváltó nemzedéknek 28 százaléka és a tanulók nélkül számolt fiatal nemzedéknek 26 százaléka volt legalább egyszer munkanélküli az elmúlt 15 évben. A megkérdezetteknek mintegy egytizede (a mai magyar társadalom mintegy 8 százaléka) tartozik ahhoz az underclasshoz, amelyik a rendszerváltás időszakának nagy részében (egy részük a teljes időszakban) a munkaerőpiacról kiszorulva lényegében segélyekből él.

Köztudott, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése a legnagyobb mértékben a rendszerváltás korai periódusában (nagyjából 1987 és 1992 között) következett be. Ezt követően – az átalakulás második szakaszában (1992 és 1996 között) – az egyenlőtlenségek továbbra is viszonylag számottevően, bár a korábbi időszakhoz képest kisebb mértékben nőttek (ekkor a döntő tényező az iskolázottsági szintek eltérő megterülése volt). A harmadik szakaszban (a kilencvenes évek második felében, illetve az évtizedforduló táján) már határozottan lassult az egyenlőtlenségek növekedése. Végül 2003-ban érte el a csúcst, amely után nivelláltabb lett a jövedelmek mért eloszlása (döntően az állami újraelosztási és adóztatási politika következtében). Végül 2007-ben az egyenlőtlenségek aggregált nagysága lényegében már a kilencvenes évek közepén mértnek felelt meg.

Úgy találták, hogy a vizsgált időszakban a jövedelmi-vagyoni helyzet egyre nagyobb szerepet játszik a társadalmi-gazdasági státus meghatározásában. A nyolcvanas években a vertikális egyenlőtlenségek 12 százaléka volt visszavezethető a jövedelmekre, a jelen vizsgálatban már, a kilencvenes évek végéhez hasonlóan, az látható, hogy az anyagi helyzet szórásának mintegy 40 százalékát sikerült megmagyarázni néhány, a társadalmi státust kifejező változóval.

Az anyagi-jövedelmi dimenzióban a különböző társadalmi csoportok közötti mozgás jelentősebb volt, ennek okait több módon is elemezték. Az egyik módszer az ún. esélyhányadosok kiszámítása volt, amelyekkel kimutatták, hogy a legszegényebbek társadalmi felemelkedésének ott nagyobb az esélye, ahol erőteljesebb az emberi tőke jelenléte (magasabb a megkérdezett iskolázottsága, szülei magasabb iskolai végzettsége révén nagyobb fokú örökölt kulturális tőkével rendelkezik, újabb iskolai fokozatot szerzett, vagy van valamilyen nyelvtudása). A kiemelkedés esélyeit illetően fontos még a munkavállalás. Minél több elhelyezkedési próbálkozáshoz (több munkahelyhez) minél nagyobb kiemelkedési esély is párosul. Egyúttal a nagyon gyakori munkahelyváltás nem jelent több esélyt a felemelkedéshez, hiszen ez sokszor a munkaerőpiac marginális szegmenseiben fordul elő, váltakozó idejű munkanélküliségi periódusokkal. Fontos megállapítás, hogy a szegénységből való kiemelkedés esélye gyakorlatilag nulla azoknak a cigány etnikumhoz tartozóknak a körében, akik 1992-ben az alsó negyedbe tartoztak. A „kitörésben” lényeges még az attitűdök szerepe is.

Regressziós eljáráson alapuló módszerrel azt mutatták ki, hogy „az elveszett nemzedék esetén a települési hovatartozás, a státusváltó és a rendszerváltó nemzedék esetén a munkahelyi alkalmazkodás játszott szerepet abban, hogy kit tekinthetünk sikeresnek és sikertelennek. A rendszerváltó generációt jelentős mértékben »szórja« az, hogy 1992-ben milyen befejezett iskolai végzettséggel rendelkeztek. A fiatal nemzedék esetében viszont döntő hatása a munkaerő-piaci karrier mellett annak van, hogy milyen erőfeszítéseket tettek iskolázottsági szintjük emelésére. Ebben nyilvánvalóan az is közrejátszik, hogy szülői oldalról milyen kulturális tőkeelemekkel rendelkeztek.”

Az *Alkalmazkodás terepei* című részben elsőként Róbert Péter írását olvashatjuk a *foglalkoztatási turbulenciáról*. Témája az 1992 és 2007 közötti foglalkozási mobilitás történeti változásának elemzése. Az alkalmazott módszer lényege, hogy nem a hagyományos generáción belüli, első foglalkozás – későbbi foglalkozás közti különbséget vizsgálja, hanem az adott mobilitási esemény bekövetkezésének időbeli gyakoriságát (ez a turbulencia), illetve az erre vonatkozó trendeket elemzi.

A rendszerváltást követően erős turbulenciát figyelt meg. Ezt ösztönözte a gazdasági folyamatok változása (privatizáció), az, hogy a globalizáció hatásai révén bővült a szolgáltatási szféra és hogy megindult a multinacionális tőke beáramlása. Ezzel együtt is a magyar társadalom a rendszerváltást követő években „nyitottabbá” vált, ami kedvezően hangzik, ám a valóságban ez némelyeknek felemelkedést, másoknak viszont süllyedést jelentett a foglalkozási hierarchiában. Ez a nyitottság és a turbulencia is csökkent az ezredfordulót követően.

Köztudott, hogy az alacsony szintű foglalkoztatottság egyik oka, hogy a képzésből hamar kikerülők nem jutnak munkához. Az adatokból is látható, hogy a kevésbé iskolázott munkavállalók rossz állásokban dolgoznak, ahonnan csak „felfelé” vezet az út. A magasabb képzettséghez nagyobb mértékű felfelé mobilitás kapcsolódik, de ez az összefüggés is változik az életciklus és az idő függvényében.

Lengyel György a *Vállalkozói hajlandóság, vállalkozások, anyagi jólét* címmel a „potenciális vállalkozók” társadalmi összetételét vizsgálta, pontosabban, hogy milyen meghatározói vannak a vállalkozói hajlandóságnak. Úgy találta, hogy jelentős az összefüggés a vállalkozói hajlandóság, valamint a kor és a nem között. A lehetséges vállalkozók közt felülreprezentáltak voltak a magas képzettségűek és a szakmunkások, azok, akiknek szülei magasabb végzettséggel rendelkeztek, valamint azok is, akik a jelzett időszakban jelen voltak a munkaerőpiacon. A konzisztens vállalkozói magatartást mutatók és a kényszervállalkozók körében arányaiiban többen vannak a fiatalok, a férfiak és a magasabb képzettségűek, utóbbiak között az értelmiségi hivatásúak is.

Érdekes megállapítást tesz a szerző a potenciális vállalkozók társadalomképéről, amely szerint ezen csoport tagjai jellemzően az átlag felett érzékelték az utóbbi tizenöt évben a társadalmi bizalom csökkenését, valamint szintén átlag feletti súlyt helyeztek az adócsökkentésre. Azonban ez a kör is belsőleg megosztott, „akik végül is nem lettek vállalkozók, az állami gondoskodás, míg akik vállalkozók lettek, az öngondoskodás elvét vallották magukénak, jóval a társadalom átlaga fölött”.

A kötet második részének egyik érdekes tanulmánya Gábos András és Bartus Tamás írása, *Demográfiai alkalmazkodás: szüléstörténetek a rendszerváltást követő időszakban* címmel. Tanulmányukban a rendszerváltást követő időszak gyermekvállalási mintáit elemezték.

Elemzésükben egyaránt vizsgálták a gyermekvállalási kor kitolódásának (halasztó magatartás) és a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésének (mulasztó magatartás) változását. Az 1964 után születetteknél egyaránt látható halasztó és mulasztó magatartást a náluk idősebbekhez képest. A gyermekvállalási tekintetében iskolázottság szerint változó a kép: minél iskolázottabb valaki, annál inkább jellemző rá e két magatartástípus. Lényeges, hogy az életkor előrehaladásával először nő, majd csökken az első gyermek vállalásának valószínűsége. Az iskolázottabbak gyermekvállalási hajlandósága lassabban emelkedik a nők életkora szerint. A kedvező életszínvonal-kilátások pedig növelik annak valószínűségét, hogy valaki szülővé váljon, ezáltal növelhetik a gyermekszámot, vagy előrehozhatnak születeket. A második gyermek vállalása már szinte kizárólag az aktuális munkaerő-piaci státus függvénye: aki dolgozik, kevesebb eséllyel vállal második gyermeket, mint aki nincs aktívan jelen a munkapiacra. A kutatás szerint a házasság hatása kedvező az első gyermek vállalásának valószínűségére, a harmadik gyermek vállalását már csak ez befolyásolja egyértelműen, ekkor viszont negatívan hat rá.

Ebben a blokkban az utolsó fejezet a *magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikájáról* szól 1992 és 2007 között (Kopasz Marianna – Szántó Zoltán – Várhalmi Zoltán). A személyes kapcsolatokat vizsgálva úgy látszik, hogy 1997-re jelentősen csökkent, míg 2007-re erősen nőtt a barátok átlagos száma.

A harmadik részben a *Sikerek, kudarcok, átörökítés* témái köré sorakoznak fel a tanulmányok.

Az első írás *A gyermekkori háttér és az iskolázottság* (Gábos András – Szivós Péter tanulmánya) a szerzők arra kerestek választ, hogy az egyén és a szülői háztartás fő jellemzői közül vajon a kulturális tőke vagy a vagyon játszik-e fontosabb szerepet abban, hogy a gyermek iskolai végzettséget szerez-e, és milyen lesz társadalmi helyzete. Kutatásukban így azokat elemezték, akik 1992-ben 4–15 évesek voltak.

A többváltozós elemzés eredményei egyértelműen megerősítik, hogy a gyermek iskolázottságát legerősebben a szülők iskolázottságával mért kulturális tőke befolyásolja, bár a vagyon is hatással van rá. Az oktatási rendszer expanziójának meghatározó a szerepe a gyerek–szülő összehasonlításában, de a vizsgált korcsoporton belül is lényeges eltéréseket idézett elő. A szülők iskolai végzettsége jelentős együtt járást mutat. A magasabb női iskolázottság már szüleiknél is megfigyelhető volt.

Az eredmények alapján látható, hogy ha legalább egy érettségizett szülője van a gyermeknek, az az ötszörösére, illetve ha egyikük diplomás, az a tizenegyszeresére növeli annak esélyét, hogy a gyermek legalább érettségit szerez. (Nem véletlenül írták kutatásuk prezentációjában a szerzők, hogy „»jó« családba születni jó”.) A gyermek neme szintén meghatározó: a lányok részére kétszeres esélyhányadost becsültek meg. Rámutatnak, hogy a magasabb gyermekszám alacsonyabb iskolázottsággal jár

együtt. Kiemelendő, hogy a roma származásúaknak nyolcszor kisebb esélyük van az érettségi megszerzésére, mint a többségieknek.

Keller Tamás *Optimizmus és depresszió: objektív helyzet és szubjektív állapot* című dolgozatában azt elemzi, hogy miként hatnak az emberek társadalmi körülményei a pszichés állapotukra. Vizsgálódása egyes szubjektív jellemzőkre, az optimista/pesszimista attitűdökre és a diagnosztizálható testi tünetekre terjedt ki. Az elemzésből olvashatóan a hátrányos társadalmi helyzet egyértelműen összefügg a rossz lelkiállapottal, ami látható az attitűdök szintjén, a testi rendellenességekben. A rosszkedv előre sejteti a későbbi objektív körülmények változását a magánéletben és a munkavállalás során is. A munkaerőpiacról való tartós kiszorulás egyik fő magyarázatát a depressziós tünetek adják.

A kötet negyedik nagy blokkja az *Értékelés és az attitűdök változását* mutatja be. Bernát Anikó és Páthy-Dencső Blanka *Életszínvonalutak: az életkörülmények görbéi és egyenesei* című tanulmányukban úgy találták, hogy a magyar társadalom az elmúlt két évtizedre visszatekintve alapvetően életszínvonalának csökkenését érezte. Az életminőségük terén depriváltak aránya tovább nőtt az elmúlt évtizedben, 2007-re már a lakosság háromnegyede sorolta ide magát.

Ez a kutatás az 1987 és az 2017 közötti 30 éves időszakot öleli fel, így egy átfogó képet mutatnak arról, hogy miként változott/változik a lakosság életkörülménye, életszínvonala saját megítélésük szerint. Ötféle típust különítettek el. A nyertesek (2,1%), a vesztesek (10,3%), a talpra állók (14,3%), a jelen optimista vesztesei (26%), és végül a stagnálók (47,3%) csoportjait. A jelent épp mélypontként megélők körében többen vannak az alacsonyabb státusúak, míg a stagnálók inkább a jobb anyagi és társadalmi helyzetűek köréből kerülnek ki. Érdekes eredmény a cigány választadók átlagon aluli aránya a vesztesek, és átlagon felüli jelenlétük a stagnálók körében, hiszen más kutatások szerint, miként ezt a szerzők is megjegyzik, a cigány lakosság tekinthető a rendszerváltás igazi nagy vesztesének.

Hegedűs Rita a *Vallási változás: társadalmi trend és egyéni életciklus* című fejezetben a vallásgyakorlás alakulását figyelte meg. Véleménye szerint trendszerű elvallástalanodás nem ment végbe a vizsgált időszak alatt, sőt bizonyos életkori csoportokban, illetve születési kohorszokban kifejezetten nőtt a rendszeresen templomba járók köre, lassan felszámolódik a vallásosságban fennálló generációs szakadás.

Fábián Zoltán a rendszerváltást követő választások szavazóit vizsgálta a *Holtodiglan? A szavazói hűség szerepe a választói magatartásban* című tanulmányában. Úgy találta, hogy 1998-at követően csökkent az ingadozó szavazók aránya. A szerző kimutatja, hogy az 1990-ben már szavazókorú panelmintának a 83 százaléka 2006-ban ugyanarra a pártra szavazott, mint 2002-ben. 1998-ban az ilyen lojális szavazók aránya mindössze 31 százalék volt.

Végezetül a kötet *A módszertani tanulságok* című blokkban részletesen foglalkozik az adatfelvétel, a súlyozás, a panelkopás és egyéb, a tanulmányokban megjelenő módszertani kérdésekkel.

A kötet sok információt és jelentős statisztikai leírásokat tartalmaz, amelyek néha már telítik az érdeklődőt, de az „időutazás”, az átfogó

Varga: Étvágygerjesztő falatok

elemzések érdekesek lehetnek annak is, aki csak egyes részeket kíván belőle megismerni.

Befejezésül a szerkesztők által írt bevezetőre utalva: mindenkinek jó étvágyat kívánok hozzá.

Abstracts

Humphrey, Jill C.: New Labour and the regulatory reform of social care

In its mission to modernize public services, the New Labour government has placed a great deal of faith in the ever expanding regulatory apparatus. A partnership between the Audit Commission and the Social Services Inspectorate has resulted in joint reviews of social services authorities, and these have become the vehicle for comparing performance across authorities and ascertaining compliance with central government policies. This article draws upon a theoretical analysis of New Labour and Audit Commission texts and an empirical study of joint reviews in action. It seeks to: unpick the meanings of 'modernization' in relation to social services organizations and the social work profession; explore the position and perspectives of joint reviewers as they mediate between the often warring factions of central and local government; and, finally, expose the underlying value conflicts of the New Labour mission as it attempts to reconcile scientific, economic, political and welfare values.

Takács, Judit: "If there were no dish-washer at home, we would already have gotten a divorce..." Sharing of domestic work between men and women – a European comparison

In this paper I focus on questions related to work-life balance issues and sharing of domestic responsibilities on the basis of analysing the 2006 data set of the European Social Survey (ESS), conducted in 24 European countries (N=45,681), paying special attention to significantly different views of men and women. Additionally, I examine the changes in child rearing principles on the basis of Hungarian ESS data from 1982, 1996, and 2006 (N=1,518). Findings reflect the lack of gender equality in the sharing of domestic responsibilities in Hungary as well as in Europe. However, in some – mainly Northern European – countries there is some movement towards a more equal sharing.

Kuti, Éva: The first 10 years. The 1% support to nonprofit organizations as reflected in the empirical data

Based on several different kinds of empirical evidence, this paper explores the results and impacts of the 1% system and analyzes the behaviour of its major actors. First it gives an overview of the size, structure and growth of the 1% designations. Second, the author makes an attempt to compare the recipient organizations with those nonprofit organizations which do not have access to the 1% support. Third, she

scrutinizes the designating and non-designating taxpayers' attitudes, preferences and decision making patterns. The analysis and evaluation of the basic facts is completed by the development of some recommendations on the possible improvements in the efficiency of 1% campaigns.

esély

2008/6

Social Policy Journal

Contents

STUDIES

- 3 **Castel, Robert:** The negative discrimination III.
33 **Humphrey, Jill C.:** New Labour and the regulatory reform of social care

HUNGARIAN REALITY

- 51 **Takács, Judit:** "If there were no dish-washer at home, we would already have gotten a divorce..." Sharing of domestic work between men and women – a European comparison

CIVIL WORLD

- 74 **Kuti, Éva:** The first 10 years: The 1% support to nonprofit organizations as reflected in the empirical data

DOCUMENT

- 105 The social influence of extremists has increased. Summary of the „General Survey 2008” study made by the Political Capital Institute on behalf of the Hungarian Antiracist Foundation

REVIEW

- 112 **Kocsis, Attila:** Social insurance in Europe and some actual issues on the welfare state
115 **Varga, Attila:** Appetizing bits
122 **Abstracts**